

श्रीआचार्य कुंथुसागर ग्रंथमाला पुष्प नं० ३७.

P. 12000

18-06-1999

आ. श्रीकेलाससागरसूरि ज्ञानमन्दिर

श्रीमहावीर जैन आराधना केन्द्र

कोटा (गांधीनगर) पि. 302009

श्रीमत्परमपूज्य विद्वच्छिरोमणि प्रातःस्मरणीय दिगंबर जैनाचार्य श्रीकुन्थुसागरजी महाराज विराचित

Serving Jinshasan

082044

gyanmandir@kobatirth.org

सुधर्मोपदेशामृतसारः

[All Rights reserved by the Granthamala.]

मुद्रक—वर्धमान पार्श्वनाथ शास्त्री { मूल्य—धर्ममृतपान { प्रकाशक—
कल्याण पौर्वर मिटिंग प्रेस, सोलापुर. { १९४४ { च. गुरुभक्त सेठ छगनलाल साकलचंदजी सलाल.

વિદ્વદ્ધ્ય આચાર્ય શ્રી ૧૦૮ કુંથુસાગરજી મહારાજ વિરચિત સુધર્મોપદેશામૃતસાર

મંગલાચરણ

જિતેન્દ્રિયાન્ જિનાન્ નત્વા સિદ્ધાન્ સ્વર્મોક્ષદાયકાન્ ॥

આચાર્યપાઠકાન્ સાધૂન્ સ્વાનન્દસ્વાદકાન્ સદા ॥ ૧ ॥

અર્થ:—હું (અંતર્કર્તા) સર્વ ઇન્દ્રીયોને જીતવાને લીધે સર્વ પદાર્થને જાણવાવાળા અરહંત દેવને પહેલ પહેલા નમસ્કાર કરું છું. પછી સ્વર્ગમોક્ષ આપવાવાળા સિદ્ધ પરમેષ્ઠીને નમસ્કાર કરું છું અને હું મેશ પોતાના આત્મિક આનંદમાં રસ લેવાવાળા આચાર્ય ઉપાધ્યાય અને સાધુઓને નમસ્કાર કરું છું.

ભાવાર્થ:—આ પાંચ પરમેષ્ઠીજી સંસારમાં મંગલરૂપ છે. સર્વોત્તમ છે અને સમસ્ત જીવોના શરણરૂપ છે. તેથી અંત્ર શરૂ કરતાં સૌથી પહેલાં તેમને જ નમસ્કાર કરું છું. ॥ ૧ ॥

ભક્ત્યા સમન્તભદ્રાદીન્ સ્યાદ્વાદરસિકાંસ્તથા ॥

નત્વા જ્ઞાન્તિસુધર્મૌ ચ દીક્ષાશિક્ષાપ્રદૌ વરૌ ॥ ૨ ॥

અર્થ:—પછી હું સ્યાદ્વાદસિકાંતના અત્યંત રસિક એવા સમંતભદ્ર વગેરે સર્વ આચાર્યોને ભક્તિપૂર્વક નમસ્કાર કરું છું અને પછી હું મારા દીક્ષાગુરુ શ્રેષ્ઠ આચાર્ય શ્રીશાંતિસાગરજીને નમસ્કાર કરું છું. તથા વિદ્યાગુરુ શ્રેષ્ઠ આચાર્ય શ્રીસુધર્મસાગરજીને નમસ્કાર કરું છું.

સુધર્મો

સુધર્મોપદેશામૃતસારોયં વિશ્વજ્ઞાંતયે ॥

લિખ્યતે સ્વાત્મનિષ્ઠેન સૂરિણા કૃંધુસિંધુના ॥ ૩ ॥

સાર

અર્થ—પોતાના આત્મામાં હુંમેશાં લીન રહેવાવાળો હું કુંધુસાગર આ સર્વ સંસારી હોવાને શાંતિ પ્રાપ્ત કરાવવા માટે આ સુધર્મોપદેશામૃતસાર નામનો ગ્રંથ લખું છું. આ ગ્રંથમાં જે કંઈ વર્ણન કરવામાં આવેલું છે, તે આચાર્યશ્રી સુધર્મસાગર સ્વામીના ઉપદેશરૂપી અમૃતનો સારજ સમજવો જોઈએ. તેથીજ આ ગ્રંથનું નામ શ્રીસુધર્મોપદેશામૃતસાર રાખવામાં આવેલું છે.

પ્રશ્ન—ભાવશુદ્ધિર્વિના સ્યાદ્ગો ! વૈરાગ્યં સફલં ન વા ? ।

અર્થ—હે ગુરો ! આ સંસારમાં પરિણામોની શુદ્ધિ વિના મોક્ષરૂપી ફળ આપવાવાળો વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થઈ શકે છે કે નહિ ?

ઉત્તર—વૈરાગ્યસ્ય સમુત્પત્તિર્વૃદ્ધિશ્ચ સફલા કદા ।

ભાવશુદ્ધિર્વિના ન સ્યાદ્ગાવશુદ્ધિસ્તતઃ પરા ॥ ૪ ॥

અર્થ—આ સંસારમાં પરિણામોની શુદ્ધિ વિના મોક્ષરૂપી ફળ આપવાવાળી વૈરાગ્યની ઉત્પત્તિ અને વૈરાગ્યની વૃદ્ધિ કદી થઈ શકતી નથી. તેથી કહેવું જોઈએ કે વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થવામાં પરિણામોની શુદ્ધિ જોજ મુખ્ય કારણ છે.

હવે ભાવશુદ્ધિ કેવીરીતે થાય છે તે કહેવામાં આવે છે:—

પ્રશ્ન—ભાવશુદ્ધિઃ કથં મ્યાદ્ગો ! જીવસ્ય સહજાત્મિકા ?

અર્થ—હે ભગવાન ! આ સંસારી હોવાના સ્વભાવથીજ થવાવાળી પરિણામોની વિશુદ્ધિ કેવીરીતે પ્રાપ્ત થઈ શકે છે ?

॥ ૨ ॥

સુધનોં

उत्तर भावशुद्धिः प्रजायेत लेश्याशुद्धेः स्वभावजा ।

तस्माल्लेश्याविशुद्धिश्च धारणीया सदा बुधैः ॥ ५ ॥

અર્થ—આ સંસારમાં લેશ્યાઓની વિશુદ્ધિ થવાથી પરિણામોની વિશુદ્ધિ આપેઆપજ થઈ જાય છે. તેથી બુદ્ધિમાનોએ લેશ્યાઓની વિશુદ્ધિ હુંમેશાં બનાવેલી રાખવી જોઈએ.

ભાવાર્થ—કષાયોથી મિશ્રિત આત્માના પરિણામોને લેશ્યા કહે છે. જે આત્માના પરિણામોમાં કષાયોની તીવ્રતા રહે છે તે પરિણામોને અશુભ લેશ્યાઓ કહે છે. તથા જે પરિણામોમાં કષાયોની મંદતા રહે છે તેને શુભ લેશ્યાઓ કહે છે. આથી આટલા વસ્તુ તો સિદ્ધ થાય છે કે કષાયોની તીવ્રતા ન રાખવી અથવા કષાયોની અત્યંત મંદતા રાખવી તે લેશ્યાઓની વિશુદ્ધિનું કારણ છે. કષાયોને તીવ્ર અથવા મંદ રાખવા તે પ્રત્યેક મનુષ્યના હાથમાંજ છે. પ્રત્યેક મનુષ્ય કષાયોને મંદ કરી શકે છે. ઐટલા માટે થોડાક શ્રેષ્ઠ વિચારોની આવશ્યકતા છે. બુદ્ધિમાન પુરુષ પોતાની શ્રેષ્ઠ બુદ્ધિથી જો કામ કરે તો જરૂર તે પોતાના કષાયોને મંદ કરી શકે છે. અને લેશ્યાઓને વિશુદ્ધ કરી શકે છે. તેથી આચાર્ય મહારાજે બુદ્ધિમાનોને લેશ્યાઓની વિશુદ્ધતા ધારણ કરવાનો ઉપદેશ આપ્યો છે.

હવે લેશ્યાઓનું સ્વરૂપ કહેવાય છે.

प्रश्न—लेश्याः कीदृशाः सन्ति कति वा भो गुरो वद !

હે ગુરો ! લેશ્યાઓ કેટલી છે અને કેવી છે. કૃપા કરીને નામ સહિત તેમનું સ્વરૂપ સમજાવો.

उत्तर—रागद्वेषस्पृहामूलारौद्रार्तध्यानवर्दिनी ।

निर्दयाक्रोधकर्त्री स्यात्कृष्णलेश्या भयंकरा ॥ ६ ॥

અર્થ—જે લેશ્યા રાગદ્વેષ અને તીવ્ર લાલસાના મૂળ કારણભૂત છે અને આર્તધ્યાન વ રૌદ્રધ્યાનને વધારવાવાળી છે તથા દયાભાવથી સર્વથા રહિત તીવ્ર ક્રોધ ઉત્પન્ન કરવાવાળી અને અત્યંત ભયંકર છે તેને કૃષ્ણ લેશ્યા કહે છે.

સાર

॥ ૩ ॥

સુધર્મો

સાર

ભાવાર્થ—કૃષ્ણ શબ્દનો અર્થ કાળો છે. જેવીરીતે કાળો રંગ સહેલાઈથી છુટી શકતો નથી તેવી રીતે કૃષ્ણ લેશ્યાનું છુટવું પણ અત્યંત કઠિણ છે (મુશ્કેલ છે) જેવીરીતે કાળો રંગથી પદાર્થનો રંગ પણ કાળો થઈ જાય છે તેવીરીતે કૃષ્ણ લેશ્યાથી આત્મા પણ કાળો અર્થાત્ તીવ્ર પાપી થઈ જાય છે. આ કૃષ્ણ લેશ્યા આર્તધ્યાન અને શૈદ્રધ્યાનને વધારવાવાળી છે. ચાહેલ વસ્તુના વિયોગથી અને નહિ ચાહેલ વસ્તુના સંયોગથી ઉત્પન્ન થવાવાળા દુઃખોનું ચિંતવન કરવું તેને આર્તધ્યાન કહે છે. આ આર્તધ્યાન તિર્થયગતિનું કારણ છે. આવીરીતે તીવ્ર હિંસા અથવા તીવ્ર હિંસાના સાધનોથી અત્યંત પ્રસન્ન થવું તેને શૈદ્રધ્યાન કહે છે. આ શૈદ્રધ્યાન નરકનું કારણ છે. આ બંને ધ્યાનોનું મૂળ કારણ રાગદ્વેષની તીવ્રતા અથવા ભોગોની તીવ્ર લાલસા છે. જ્યાં રાગદ્વેષની અત્યંત તીવ્રતા હોય છે ત્યાં દયાનું પાલન કદી પણ થઈ શકતું નથી. તેથી આ કૃષ્ણ લેશ્યાને હંમેશા દયારહિત કહેવામાં આવે છે. તથા જે દયારહિત હોય છે તે અવશ્ય ક્રોધીન હોય છે. ક્રોધની તીવ્રતાથી જ દયાના સર્વથા અભાવ હોય છે. તેથી આ લેશ્યાને તીવ્ર ક્રોધ ઉત્પન્ન કરવાવાળી કહેવામાં આવી છે. જે લેશ્યા તીવ્ર ક્રોધથી ભરપૂર છે, દયાભાવથી સર્વથા રહિત છે, અને નરકનિગોદમાં લઈ જવાવાળા આર્તધ્યાન અને શૈદ્રધ્યાનને વધારવાવાળી છે તેવી આ કૃષ્ણ લેશ્યા આપોઆપ જ ભયંકર સિદ્ધ થઈ જાય છે. બુદ્ધિમાનોએ એવી કૃષ્ણ લેશ્યાનો સર્વથા ત્યાગ કરી દેવો જાઈએ. તેથી આચાર્યોએ તેનું સ્વરૂપ બતાવ્યું છે.

આલસ્ય્ય કુબુદ્દેશ્ચ વર્દિની ભવવારિધે :

ભીરુત્વહાસ્યરત્યાદેર્નીલલેદ્યાસ્તિ દુઃખદા ॥ ૭ ॥

અર્થ—જે લેશ્યા આજસને વધારવાવાળી છે, કુબુદ્ધિને [ખરાબ બુદ્ધિ] વધારવાવાળી છે, સંસારરૂપી સમુદ્રને વધારવાવાળી છે, જે ભીરુત્વ [કાંપરપાણું] હાસ્ય, રતિ, અરતિ વગેરેને વધારવાવાળી છે, અને અત્યંત દુઃખ આપવાવાળી છે, તેને નીલ લેશ્યા કહે છે.

॥ ૪ ॥

ભાવાર્થ—નીલ શબ્દનો અર્થ લીલો રંગ થાય છે, જેવીરીતે લીલા રંગ કાળો રંગથી કંઈક હલકો હોય છે, તેવીરીતે નીલ લેશ્યા કૃષ્ણ લેશ્યાથી હલકી હોય છે. કૃષ્ણ લેશ્યાથી હલકી હોવા છતાં પણ લીલા રંગની માફક ઘણી મુશ્કેલીથી છૂટે છે.

મુદ્ધર્મો

આ નીલ લેશ્યા ધારણુ કરનારો જીવ ઘણાજ આજીવ હોય છે અને આજીવ હોવાને લીધે તે આત્મકલ્યાણ માટે વ્રત જપ, તપ વિગેરે કઈજ કરી શકતા નથી. નીલ લેશ્યા ધારણુ કરનારની બુદ્ધી કુબુદ્ધી તથા મિથ્યા બુદ્ધીમાં પરિણત પામે છે. અને મિથ્યા બુદ્ધીને લીધે તેઓના સંસારસાગર સદા કાળને માટે વધતો રહે છે. મિથ્યાબુદ્ધીને કારણે તે મહાદુઃખ આપનારી નરકાદિક અશુભ યોનીઓમાં સર્વકાલને માટે પરિવ્રમણુ કરતો રહે છે. આ શિવાય ને જીવો આ નીલ લેશ્યાને લીધે મિથ્યાબુદ્ધી પામે છે, તે સર્વકાલ સંસારરૂપી સમુદ્રમાં પરિવ્રમણુ કરે છે, અને તેને લીધે નીલલેશ્યાથી સંસાર-રૂપી સાગરની પાણુ વૃદ્ધી થાય છે, આ નીલલેશ્યાવાળા બુદ્ધીને સદા સર્વદા મંદ બનાવતી હોય છે. અને સાત પ્રકારના ભયોને ઉત્પન્ન કરતી હોય છે. નીલ લેશ્યા હોવાથી આ લોકનો, પરલોકનો, આકસ્મિક વેદના, રાજ, પરચક્ર આદિ અનેક પ્રકારના ભય સર્વકાલ માટે હૃદયમાં સ્થાન કરી બેસે છે. નીલલેશ્યા ધારણુ કરનારો જીવ હંસી મળતક ઉડાયતો રહે છે અને ઈષ્ટ અનિષ્ટ પદાર્થોથી રાગદ્વેષ રાખે છે, આ સર્વ કારણોને સંગે તેને અશુભ કર્મોના બંધ થાય છે. આ સર્વ કારણોને સંગે આ લેશ્યા દુઃખદાયી તરીકે બતાવવામાં આવી છે. ને પુરુષ આ નીલ લેશ્યા ધારણુ કરે છે; તે આ લોકમાં વધ બંધન. ભારત, તાડન વિગેરે અનેક પ્રકારના દુઃખો પ્રાપ્ત કરે છે, અને પરલોકમાં પણ નરકાદિક ધાર દુઃખો પ્રાપ્ત કરે છે. આવીરીતે આ નીલ લેશ્યાનું સ્વરૂપ છે.

હવે કપોતલેશ્યાનું સ્વરૂપ કહેવાય છે—

શોકસન્તાપકર્ત્રીતિ પરિનિવાત્મશંસિત્રી ।

જ્ઞેયા કાપોતલેશ્યા ચ ત્યાજ્યા વૈરાગ્યદેતવે ॥ ૮ ॥

અર્થ—ને લેશ્યા હોવાથી આ જીવને હુમેશાં શોક ઉત્પન્ન થતો રહે. સંતાપ ઉત્પન્ન થતો રહે. ને લેશ્યા હોવાથી આ જીવમાં પરિણામ બીજાઓની નિંદા કરવામાં અને પોતાની પ્રશંસા કરવામાં તત્પર બની રહે તેને કપોત લેશ્યા કહે છે.

સાર

॥ ૫ ॥

સુધર્મો

ભાવાર્થ—કાપોત શબ્દનો અર્થ કબુતર છે. કબુતરનો આ લીલા રંગથી કંઈક આછો આછો કાળો હોય છે. તેવીરીતે કાપોત લેશ્યા નીલ લેશ્યાથી કંઈક હલકી હોય છે. પરંતુ તેમાં કાતંશ હોવાથી અશુભ ગણાય છે. આ કાપોત લેશ્યા ધારણ કરવાવાળો જીવ થોડાદને ઇષ્ટ પદાર્થોના વિચોગથી શોક અને સંતાપ કરવા લાગે છે, તથા થોડાકજ અનિષ્ટ પદાર્થોના સંયોગથી શોક અને સંતાપ કરવા લાગે છે. આ લેશ્યા ધારણ કરવાવાળો પુરુષ આટલું ચાહે છે કે આ સંસારમાં મારી પ્રશંસા થાઓ, બીજા કોઈની પ્રશંસા ન સર્વત્ર થાઓ તેથીજ તે બીજાઓની નિંદા પણ કરતો રહે છે. આજ કારણથી આ લેશ્યા ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે. આ લેશ્યાનો ત્યાગ કર્યા શિવાય કોઈપણ દિવસ વૈરાગ્યની ઉત્પત્તિ થતી નથી. તેથી વૈરાગ્ય ધારણ કરીને આત્મકલ્યાણ કરવાવાળો આ કાપોત લેશ્યાનો ત્યાગ હંમેશા માટે કરી દેવો જોઈએ આવરીતે કાપોતી લેશ્યાનું સ્વરૂપ કહેવાયું.

સાર

હવે પીતલેશ્યાનું સ્વરૂપ કહેવાય છે—

સુબુદ્ધિકાર્યકૌશલ્યવર્દિની તાપહારિણી ।

લાભાભક્તિયાતુષ્ઠા પીતલેશ્યા શુભંકરા ॥ ૧ ॥

અર્થ—જે લેશ્યા હોવાથી ઉત્તમ બુદ્ધી વધતી રહે, કાર્યો કરવાની શક્તિ વધતી રહે, સંસારના સર્વ દુઃખો દૂર થતાં જાય. હાનિ યા લાભના કાર્યોમાં સંતોષ બની રહે અને આત્માનું હમેશાં કલ્યાણ થતું રહે તેને પીતલેશ્યા કહે છે.

પીત શબ્દનો અર્થ પીળો થાય છે. જેવીરીતે પીળો રંગમાં કાળાંશ હોતો નથી તેવીરીતે પીતલેશ્યામાં કૃષ્ણ, નીલ કાપોત વગેરે લેશ્યાઓની માફક ક્ષતિમા અથવા અશુભપણું હોતું નથી. તેથી આ લેશ્યા શુભ ગણાય છે. આ લેશ્યા ધારણ કરવાવાળા જીવની બુદ્ધિ સુબુદ્ધિજ હોય છે. અને તે સુબુદ્ધિ હમેશાં વધતીજ રહે છે. તેવીજ રીતે તે જીવની પ્રત્યેક કાર્ય કરવામાં ચતુરતા બનતી રહે છે. અને ચતુરતા શુભ કાર્યોમાંજ પરિણમે છે. અને દિનપ્રતિદિન વધતા રહે છે. આ પીત લેશ્યાને ધારણ કરવાવાળો જીવ ઇષ્ટ પદાર્થોના વિચોગ થવાથી તથા અનિષ્ટ પદાર્થોના સંયોગ થવાથી પણ કદી શોક

॥ ૬ ॥

મુખર્મોં

સંતાપ કરતો નથી. તથા તે પુરુષ જ્વેરીતે અધિક લાલ થવાથી સંતાપ ધારણ કરે છે તેવીરીતે થોડો લાલ થવા છતાંપણ તથા હાનિ થવા છતાંપણ સંતાપ ધારણ કરે છે. આ સર્વ કારણોથી આ લેશ્યા કલ્યાણ કરવાવાળા છે. આ લેશ્યાને લીધેજ આ લોકમાં પણ મુખ મળે છે અને પરલોકને માટે પણ શુભ કર્મોના બંધ થાય છે એવીરીતે આ પીતલેશ્યાનું સ્વરૂપ કહેવામાં આવ્યું.

હવે પદ્મલેશ્યાનું સ્વરૂપ કહેવાય છે—

ત્યાગશીલકૃપામૂર્તિઃ ક્ષમા પુણ્યપ્રકાશિની ।

ગુરુદેવાર્ચને દક્ષા પદ્મલેશ્યા મિયંકરા ॥ ૧૦ ॥

અર્થઃ—જે લેશ્યાને લીધે દાન આપવાના પરિણામ થાય, વ્રત, શીલ વગેરે પાલવાના પરિણામ થાય, દયા ધારણ કરવાના પરિણામ થાય, વિવેક અને શુભ ભાવોથી દેવ, શાસ્ત્ર અને ગુરૂની પૂજા કરવાના પરિણામ થાય અને સમસ્ત જીવોનું હિત કરવાના પરિણામ થાય તે લેશ્યાને પદ્મ લેશ્યા કહે છે.

ભાવાર્થ—પદ્મ શબ્દનો અર્થ સફેદ કમળ થાય છે. જે કમળની માફક નિર્મળ પરિણામો બનાવી શકે તેને પદ્મ લેશ્યા કહે છે. પદ્મ લેશ્યા ધારણ કરવાવાળો જીવ સુખાત્મેને ચારે પ્રકારના દાન આપતો રહે છે, વ્રત અને શીલોનું પાલન કરે છે, સમસ્ત જીવોની રક્ષા કરવામાં અથવા દયા પાલન કરવામાં હમેશાં તત્પર રહે છે તે પુરુષ સર્વ જીવોપર ક્ષમા ધારણ કરતો રહે છે. પુણ્યોપાર્જન કરવાવાળાનું કાર્ય કરે છે, પાપોથી હમેશાં ડરતો રહે છે તથા હમેશાં વિવેક-પૂર્વક દેવ, શાસ્ત્ર ગુરૂની પૂજા કરવામાં તત્પર રહે છે. એવા પુરુષ પોતાનું કલ્યાણ પણ કરે છે અને અન્ય જીવોને પણ કલ્યાણ કરવાવાળા માર્ગમાં લગાવી દે છે. એવીરીતે આ પદ્મલેશ્યા સર્વરીતે શુભ ગણાય છે. શુભ કર્મોના ઉદયથીજ થાય છે અને શુભ કર્મોને બંધ કરતી રહે છે. એવીરીતે પદ્મ લેશ્યાનું સ્વરૂપ કહ્યું.

સાર

॥ ૭ ॥

મુધર્મો

સાર

હવે શુકલલેશ્યાનુ' સ્વરૂપ કહેવાય છે--

રાગદ્વેષાદિનિર્મુક્તા પક્ષપાતવિષર્જિતા ॥

સ્વાનન્દસ્વાદિની નિત્યં શુકલલેશ્યાં શિવંકરા ॥ ૧૧ ॥

અર્થ—જે લેશ્યાના હોવાથી રાગદ્વેષ સર્વ છૂટી જાય, પક્ષપાત પણ સર્વથા છૂટી જાય અને પોતાના આત્માથી ઉત્પન્ન થવાવાળા આનંદનો સ્વાદ માત્ર થતો રહે એવી ભોક્ષ દેવાવાળા લેશ્યાને શુકલ લેશ્યા કહે છે.

બાવાર્થ—શુકલ શબ્દનો અર્થ સફેદ થાય છે. જેવીરીતે સફેદ રંગ કોઈ બીજો રંગ હોઈ શકતો નથી તેવીરીતે શુકલલેશ્યામાં શુભ અશુભ કોઈપણ કર્મનો તીવ્ર બંધ થતો નથી તેનું પણ કારણ આજ છે કે શુકલલેશ્યા ધારણ કરવાવાળા પુરુષની રાગદ્વેષની તીવ્રતા હોતી નથી. રાગદ્વેષ અત્યંત મંદ હોય છે. તથા રાગદ્વેષ નહિ હોવાથી કંઈ અનિષ્ટ પદાર્થોમાં પક્ષપાત રહેતો નથી. આવીરીતે જ્યારે રાગદ્વેષ પક્ષપાત વગેરે નષ્ટ થઈ જાય છે ત્યારે તે આત્મા પોતાના આત્માથી ઉત્પન્ન થવાવાળા અનંત આનંદનો અનુભવ કરતો રહે છે. આવીરીતે પોતાના શુદ્ધ આત્માનો અનુભવ કરતાં કરતાં નવીન કર્મોના બંધનો અભાવ થઈ જાય છે. સપ્તામાં રહેવાવાળા કર્મોની નિર્વશ વધતી રહે છે અને આવીરીતે સમસ્ત કર્મોની નિર્વશ થઈ જવાથી આ જીવને ભોક્ષપ્રાપ્તિ થાય છે. આવીરીતે આ શુકલલેશ્યાનુ સ્વરૂપ કહી હવે લેશ્યાઓનું સ્વરૂપ પૂર્ણ કર્યું.

હવે તેમનું શુભઅશુભપણું કહેવામાં આવે છે--

આચારાસ્તિશ્ચાશુભા હંયાઃ શ્વભ્રાવિદુઃસ્વદાયિકાઃ ॥

અન્યાઃ શુભાઃ સદા પ્રાપ્તા ભવ્યૈઃ શિવમુત્તાપ્રયે ॥ ૧૨ ॥

॥ ૮ ॥

સુધર્મો

અર્થ—ઉપરોક્ત છએ લેશ્યાઓમાં પહેલાંની કૃપણ નીલ અને કાપોત એ ત્રણે લેશ્યાઓ અણુમ છે અને નરકાદિકનાં ધોર દુઃખ આપવાવાળી છે. તેથી એ ત્રણે લેશ્યાઓ ત્યાગ્ય (ત્યાગ કરવા યોગ્ય) છે. તથા છેવટની પીત, પદ્મ અને શુકલ એ ત્રણે લેશ્યાઓ શુભ છે. અને પરસ્પરથી મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવાવાળી છે. તેથી લવ્યજીવોને મોક્ષરૂપી મુખ પ્રાપ્ત કરવા માટે છેવટની ત્રણે લેશ્યાઓનું ગ્રહ્ય (ગ્રહણ કરવા યોગ્ય) છે. કારણ કે આ લેશ્યાઓ ધારણ કરવાથી પરિણામોમાં વિશુદ્ધતા થાય છે અને પરિણામોમાં વિશુદ્ધતા હોવાથી વૈરાગ્યની પ્રાપ્તિ થાય છે. વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થવાથી તપશ્ચરણ ધારણ કરી શકાય છે. અને તપશ્ચરણ કરવાથી મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે.

હવે વૈરાગ્યની વૃદ્ધિનો ઉપાય દર્શાવવામાં આવે છે—

પ્રશ્ન—વદ વૈરાગ્યવૃદ્ધૈર્કિં પાલનીયં ન વા પ્રમો ?

અર્થ—હે પ્રમો ! હવે કૃપા કરીને એટલું બતાવો કે આ વૈરાગ્યની વૃદ્ધિ માટે શું શું પાલવું જોઈએ અને શું શું ત્યજ દેવું જોઈએ !

ઉત્તર—વૈરાગ્યવૃદ્ધૈઃ પરિવર્જનીયં દુઃશીલમેવાસ્થિલદુઃસ્વર્જીયમ્ ॥

જ્ઞાત્વા મિથઃ પ્રાણહરં તથૈવાવિશ્વાસપાત્રં સકલે ચ લોકે ॥૧૩॥

સુશીલમેવં નિજરાજ્યમૂલમિહાન્યલોકે સુત્વદં સુસારમ્ ॥

વિશ્વાસર્વાજં ચ મિથસ્થિલોકે જ્ઞાત્વેતિ પાલ્યં વરશીલરત્નમ્ ॥૧૪॥

અર્થ—આ લવ્યજીવે પોતાના વૈરાગ્યને વધારવા માટે સર્વથી પહેલાં અપ્રત્ય અથવા દુઃશીલનો સર્વથા ત્યાગ કરી દેવો જોઈએ. તેનું પણ કારણ આન છે કે આ કુશીલ સમસ્તદુઃખોનું મૂળ કારણ છે. પરસ્પર એક બીજાના પ્રાણ હોવાવાળું છે અને સમસ્ત લોકમાં અવિશ્વાસનું પણ કારણ છે. તેથી વૈરાગ્યની વૃદ્ધિ માટે લવ્યજીવોએ અપ્રત્ય અથવા

સાર

॥ ૬ ॥

સુધર્મો

શીલવ્રત પાલવું જોઈએ. આ પ્રત્યર્થ યા શીલવ્રત પોતાના આત્માની શુદ્ધતાથી રાંચવું મૂળ કારણ છે, આ લોક તેમજ પરલોકમાં પણ સુખ આપવાવાળું છે. તે ઉપરાંત આ પ્રત્યર્થ સર્વ વ્રતોનાં સારમૂત છે અને ત્રણે લોકોમાં પરસ્પર વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરવાવાળું છે. એમ સમજીને ભવ્યજીવેએ હમેશાં આ શીલવ્રતનું પાલન કરતા રહેવું જોઈએ.

ભાવાર્થ—પ્રત્યર્થ એ આત્માના એક નિર્વિકાર ભાવ છે. તે આત્માના નિર્વિકાર ભાવમાં વિકાર ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે અપ્રત્ય અથવા કામવિકાર ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી કામવિકાર એ પાપનું કારણ છે. અને ખતે લોકોમાં (દહિલોક અને પરલોકમાં) દુઃખોનું કારણ છે. તથા પ્રત્યર્થ પાળવાથી આ લોક તેમજ પરલોકમાં પણ સુખ મળે છે. આ સંસારમાં ઋદ્ધિ સિદ્ધિ વગેરે જોવાં જોવાં માહાત્મ્ય છે તે સર્વે આ પ્રત્યર્થ વ્રતનું પાલન કરવાથી પ્રગટ થાય છે. તેથી આ પ્રત્યર્થ વ્રતને વૈરાગ્યની વૃદ્ધિનું મુખ્ય કારણ માન્યું છે તેથી વૈરાગ્યને સ્થિર રાખવા માટે હમેશાં તેનું પાલન કરતા રહેવું જોઈએ.

હવે શરીરનું સ્વરૂપ કહેવાય છે—

વશ્ન—વપુરિદં ગુરો કીદગસ્તિ મે સાર્પ્રતં વદ ?

અર્થ—હ ગુરો, હવે કૃપાકરીને કહો કે આ શરીર કેવું છે ?

ઉત્તર—દેહોસ્ત્યનિત્યોઽવકરસ્ય તુલ્યસ્ત્યાઙ્યસ્તથા આન્તિકરશ્ચ નિચઃ ॥

વ્યાધ્યાદિવાસઃ પિશિતાસ્થિપિણ્ડોઽસારઃ સદા રંભતરો સમાનઃ ॥૧૫॥

દુષ્ટઃ કૃતધનશ્ચ વિનાશશીલઃ લાભત્સમૃતિર્ભવતિ વ્યથાદઃ ॥

જ્ઞાત્વેતિ દેહ મમતા ન કાર્યા વેરાગ્યવૃદ્ધ્યૈ સ્વસુખેન તુષ્ટૈઃ ॥૧૬॥

॥ ૧૦

અર્થ—આ શરીર અનિત્ય છે, વિષ્ણુ સમાન છે, ત્યાગ કરવા લાયક છે, પ્રાંતિ ઉત્પન્ન કરવાવાળું છે. નિંદ્ય છે અનેક રોગોથી ભરપુર છે, માંસ અને હાડકાંનાં મળો છે, ડેળાતા ઝાડની માફક અસાર છે, દુષ્ટ છે, ફૂતથી છે, અવશ્ય

સુધર્મોં

નાશ પામવાવાળું છે. અનેક પ્રકારના દુઃખ આપવાવાળું છે, અને ધૃણુસ્પદ છે. આ શરીરના સ્વરૂપને આવીરીતે સમજીને પોતાના આત્મક રસમાં સંતુષ્ટ [સંતોષ પામવાવાળા] ભવ્યજીવોએ પોતાના વૈરાગ્યની વૃદ્ધિને માટે આ શરીર ઉપર કદીપણ મોહ ન કરવો જોઈએ.

ભાવાર્થ:—આ સંસારી જીવ બધા શરીરની બહુજ સેવા કરે છે, હમેશાં સ્નાન કરાવે છે, સારાં સારાં વસ્ત્રાભાષણ પહેરાવે છે અને સારાં સ્વાદિષ્ટ ભોજન કરાવે છે, તો પણ આ શરીર એટલું તો કૃતઘ્ની અને દુષ્ટ છે કે જો તેને એક દિવસ પણ ભોજન આપવામાં ન આવે તો પછી કદીપણ કહ્યું કરતું નથી. પરંતુ તે દિન પ્રતિદિન જીર્ણ (દુખ) થતું જાય છે અને કોઈક દિન અવશ્ય નાશ પામે છે. હાડકા, માંસ, લોહી વગેરે અપવિત્ર અને ધૂણિત પદાર્થોથી બનેલું છે અને તેવાથીજ ભરેલું છે. જો સુંદરમાં સુંદર શરીરની અંદરનો ભાગ બહાર કરી દેવામાં આવે તો અત્યંત ધૂણાને લીધે લોકો તેને દેખી પણ શકતા નથી. એવા શરીર ઉપર મોહ રાખવો તેને અજ્ઞાનતા સિવાય બીજું શું કદી શક્ય ? તેથી આત્માનું કલ્યાણ કરવાવાળા ભવ્યજીવોએ તેની સાથે મોહ અને મમતા કદીપણ કરવો ન જોઈએ.

હવે આ જીવે કોની આશા રાખવી જોઈએ અને કોની નહિ તે કહેવામાં આવે છે—

પ્રશ્ન - કાર્યા વૈરાગ્યવૃદ્ધૌ મો ધનાશા કીદશી ન વા ?

અર્થ—હે ભગવન્ આપણે વૈરાગ્યની વૃદ્ધિને માટે ધનની આશા કેવીરીતે કરવી જોઈએ અને કેવીરીતે નહિ.

ઉત્તર—**उपार्जने रक्षण सेवनेपि दुःखप्रदां सौख्यहरां प्रदुष्टाम् ॥**

ત્યક્ત્વા ધનાશાં શ્રમમોહમૂલાં મિથસ્તથા વૈરવિરોધદક્ષામ્ ॥૧૭॥

उपार्जने रक्षणसेवनेपि शांतिप्रदा भ्रतिहरात्मनिष्ठा ॥

स्वद्रव्यवांछा स्वचतुष्टयान्ता कार्यात्मनिष्ठेन नरेण नित्यम् ॥૧૮॥

સાર

॥ ૧૧ ॥

મુધર્મો

સાર

અર્થ—આ ધન ઉપાર્જન કરવામાં, રક્ષણ કરવામાં અને તેના ઉપભોગ કરવામાં હમેશાં દુઃખ થાય છે. તેથી આ ધનની આશા હમેશાં દુઃખ દેવાવાળી છે, સર્વ સુખને નાશ કરવાવાળી છે. પરિશ્રમ અને મોહ ઉત્પન્ન કરવામાં પ્રથમ (મુખ્ય) કારણભૂત છે, અત્યંત દુષ્ટ છે અને પરસ્પર વૈર વિરોધ કરવાવાળી છે, તેથી એવા ધનની ઈચ્છા કરતાં કરતાં તો તેના હમેશાને માટે ત્યાગ કરી દેવો જોઈએ અને સ્વાત્માની (પોતાના આત્માની) શુદ્ધતા મેળવવા માટે શુદ્ધાત્મા થાય એવી ઈચ્છા દિનપ્રતિદિન ક્ષણે ક્ષણે કરવી જોઈએ. તેનું પણ કારણ એ છે કે આ આત્માની શુદ્ધતા પ્રાપ્ત કરવામાં, તેની રક્ષા કરવામાં અને તેના ઉપભોગ કરવામાં હમેશાં શાંતિજ પ્રાપ્ત થાય છે. તદુપરાંત આ શુદ્ધ આત્માની વાંછા [ઈચ્છા] સર્વ પ્રકારની વ્રાંતિને દૂર કરવાવાળી છે. અને પોતાના શુદ્ધ આત્માની સાથે સંબંધ રાખે છે. તેથી પોતાના આત્મામાં લીન રહેવાવાળા ભવ્યજીવોએ જ્યાંમુઘી અનંતદર્શન, અનંતજ્ઞાન, અનંતસુખ અને અનંતચીર્વ એ ચારે અનંતચતુષ્ટય પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાંમુઘી પોતાના આત્માની શુદ્ધતા પ્રાપ્ત કરવાનીજ ઈચ્છા કરતા રહેવું જોઈએ.

ભાવાર્થ—આ સંસારમાં જોડલી આશાઓ છે તે સર્વ સુખને માટે કરવામાં આવે છે પરંતુ ધનની આશા કરવામાં અથવા ઉપાર્જન કરવામાં તથા રક્ષણ કરવામાં હમેશાં દુઃખજ ઉભાવવું પડે છે. તેથી ધનની આશાથી કદીપણ સુખ મળવું નથી. વાસ્તવિક સુખ તો આત્માની શુદ્ધતામાંજ છે. કેમકે તેમાં કોઈપણ રીતે વિકાર થતો નથી. તેથી ધનની આશાનો ત્યાગ કરી પોતાના આત્માને શુદ્ધ કરવાનીજ ઈચ્છા કરવી જોઈએ જેથી કરીને વાસ્તવિક સુખની પ્રાપ્તિ થાય.

હવે રાગી કયાં પ્રસન્ન રહે છે અને વૈરાગી પુરુષ કયાં પ્રસન્ન રહે છે તે કહેવાય છે—

શ્લોક—રમને કુત્ર રાગી વા વિરાગી વદ મે પ્રભાં !

અર્થ—હે પ્રભો ! હવે મને કૃપા કરીને કહો કે રાગી પુરુષોને શું સારું લાગે છે અને વૈરાગી પુરુષોને શું સારું લાગે છે.

સુધર્મો

રત્ન—ઓછે સ્ત્રિયો રક્તમયે રતનાદૌ ત્વર્ગમાંસપિણ્ડે કુટિલે કપોલે ।

મગ્ધોદરાદૌ મલમ્બકુણ્ડે સદ્ધિર્વિનિધે રમતે સરાગી ॥૧૯॥

સ્વાત્મસ્વરૂપે પરમાવભિન્ને સ્વાનન્દસિંધૌ ચ નિજપ્રદેશે ।

સ્વચ્છન્દરીત્યા રમતે ચિરાગી મત્સ્યો યથા શુદ્ધજલે હ્રગાધે ॥૨૦॥

સાર

અર્થ—આ સંસારમાં રાગી પુરુષ લોહીથી ભરેલા સ્ત્રીના હોઠો પર આનંદ માને છે, ચામડીથી લપેટાયેલ માંસના પિંડરૂપી રતનામાં આનંદ માને છે અને મગ્ધમૂવની પાણુ સમાન યોનિ અથવા પેટમાં આનંદ માને છે (રમી રહે છે) તે સ્ત્રિયોના હોઠ, રતન, યોનિ, ઉદર (પેટ) વગેરેને સર્વ સગ્ગતો અત્યંત નિધ માને છે, તો પાણુ રાગી પુરુષ તો એમાંજ પ્રસન્ન રહે છે. પરંતુ વિરક્ત પોતાના આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપમાંજ રમી રહે છે (આનંદ લે છે) આ આત્માનું શુદ્ધ સ્વરૂપ પુદ્ગલાદિક પરપદાર્થોથી સર્વથા જુદું છે અને પોતાના આત્મજન્ય [આત્માથીજ ઉત્પન્ન થયેલ] અનંત સુખનો સાગર છે. જોવીરીતે માછલી અત્યંત ઠંડા જલમાં પોતાની ઈચ્છાનુસાર રમે છે, વિચરે છે, તેવીરીતે આ પૈરાગી પુરુષ પાણુ પોતાના આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રદેશમાં હમેશાં સ્વેચ્છાપૂર્વક તહીન રહે છે.

ભાવાર્થ—રાગી પુરુષને નિદનીય પદાર્થજ સારા લાગે છે અને વિરક્ત પુરુષોને પોતાના શુદ્ધ આત્માજ સારો લાગે છે, વાસ્તવિક સુખ તો શુદ્ધ આત્મામાંજ છે. તેથી સગ્ગતોએ શુદ્ધ આત્મામાંજ લીન રહેવું જોઈએ. સ્ત્રીઓના શરીર ઉપર કદીપણુ રાગ ન કરવો જોઈએ.

હવે ભાઈભાંડુ કોઈપણુ પરલોકમાં સાથે જતું નથી તે કહેવાય છે—

અથ—ઢાંધવાઃ પરલોકે ચ સમં યાન્તિ ન વા ગુરો !

અર્થ—હે ભગવન્ ! આ સંસારમાં ભાઈભાંડુ વગેરે કુટુંબીજનો પરલોકમાં પાણુ સાથે જાય છે કે નહિ ?

॥ ૧૩ ॥

શુધર્મો

ઉત્તર—દેહોઽપિ તે યાતિ સમં ક્વચિન્ન દેહસ્ય સંબંધિજનસ્ત્વયા કઃ ।

દાસી ચ દાસોઽસ્થિલબંધુવર્ગસ્ત્વાં યાતિ સુક્ત્વા પથિકો યથા વૃન્ ॥૨૧॥

સામ્નાઙ્યલક્ષ્મીઃ સુખદા ચ માર્યા મિત્રં મુતસ્તિષ્ઠતિ યત્ર તત્ર ।

ન યાતિ સાર્દ્ધં કિમપિ ત્વયા વા જ્ઞાત્વોતિ યુક્ત્યા કુરુ ચાત્મશુદ્ધિમ્ ॥૨૨॥

અર્થ—હે આત્મા, તારી સાથે નિકટમાં નિકટ સંબંધ ધરાવનાર આ તારું શરીર પણ કોઈ જગાએ (પરલોકમાં) સાથે જતું નથી. તો પછી આ શરીર સાથે સંબંધ રાખવાવાળા કુટુંબી અથવા પરિવારના લોકો તારી સાથે કેવીરીતે જઈ શકે ! જેવીરીતે કોઈ મુસાફર ખીજ લોકોને રસ્તામાં જ છોડીને પોતાના માર્ગે ચાલ્યા જાય છે, તેવીરીતે ભાઈભાંડુ વગેરે સર્વ કુટુંબીજન તથા દાસ-દાસી વગેરે તને છોડીને પોતાના કામમાં લાગી જાય છે. આ જગ્યાએ ખંડની સામ્નાઙ્યલક્ષ્મી સુખ આપવાવાળી સ્ત્રી, પુત્ર મિત્ર વગેરે સર્વ અહિં તારું રહી જાય છે. તારી સાથે પરલોકમાં કોઈપણ પદાર્થ સાથે જતો નથી. એમ સમજીને પોતે યુક્તિપૂર્વક કામ લઈને પોતાના આત્માની શુદ્ધતા પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ.

સાધાર્થ—જ્યારે આ મનુષ્ય મરી જાય છે અને તે મહાદાને જ્યારે સ્મશાનમાં લઈ જવામાં આવે છે ત્યારે પોતાની સ્ત્રી તો ઘરના ખાશણા સુધી જ સાથે આવે છે અને બાકીના સર્વ કુટુંબીજન સ્મશાન સુધી સાથે આવે છે, પરંતુ તે મહાદાને બાકીને પાછાં ઘરે આવે છે. આ જીવની સાથે પરલોક સુધી કોઈ જતું નથી. જે કુટુંબીજનો આ શરીરને બાકીને ઘરે ચાલ્યાં જાય છે તે કુટુંબીજનોના આ કાર્યને દેખીને લગ્ય પુરોષેએ આ કુટુંબનો ત્યાગ કરી દેવો જોઈએ અને સંસારથી વિરક્ત થઈને પોતાના આત્માનું કથાણું કરવું જોઈએ.

હવે આ સંસારી જીવ પોતાનું જીવન કેવીરીતે વ્યતીત કરે છે તે કહેવાય છે—

પ્રશ્ન — વાત્સ્યનારુણ્યવાર્દ્ધક્યં ગમયન્તિ કથં સ્વલાઃ ?

સાર

H 18 ॥

સુધર્મોં

અર્થ—આ સંસારમાં મૂર્ખ દુષ્ટ લોકો પોતાની બાધ્યાવસ્થા યુવાવસ્થા અને વૃદ્ધાવસ્થા કેવીરીતે વ્યતીત કરે છે તે વિષે હે ભગવન્ ! કૃપા કરીને કહો.

સાર

ઉત્તર—સુખપ્રદાં કલ્પતરોઃ સમાનાં વિદ્યાં પઠિત્વા ન વૃજન્મસારામ્ ।

ક્રીડાં પ્રકુર્વન્ રજસા હિ સર્દે વ્યતીતવાન્ સુન્દરબાલ્યકાલમ્ ॥૨૩॥

લોકોન્નતિં વા ચ નિજોન્નતિં હિ શાંતિપદાં પ્રાંતિહરાં ન કૃત્વા ।

તારુણ્યકાલં તરુણીમુસાર્દે વ્યતીતવાન્ વા વ્યસનૈઃ કુમિત્રૈઃ ॥૨૪॥

નિજાન્યજન્તોઃ સુખદં સુકૃત્યં સ્તુત્યં ન કૃત્વા સફલં વૃજન્મમ્ ।

તીવ્રાં ધનાશાં સતતં પ્રકુર્વન્ વ્યતીતવાન્ વૈ વરવૃદ્ધકાલમ્ ॥૨૫॥

મન્યે તતાંહં ભવજીવતુલ્યઃ દૃષ્ટો ન સૂર્વો નિજબોધશૂન્યઃ ।

સંસારનાશાય સ્વબોધનાય જ્ઞાત્વેતિ નિત્યં કુરુ પર્યુપાયમ્ ॥૨૬॥

અર્થ—આ સંસારમાં આ વિદ્યા કલ્પવૃક્ષની માફક મુખ આપવાવાળી છે, અને સર્વ મનુષ્યજન્મની સારભૂત છે. તથા તે વિદ્યાનું પઠન પાઠન કરવાનો સમય બાલ્યકાળજ છે. પરંતુ આ સંસારી જીવ પોતાના બાલ્યકાલમાં આવી વિદ્યાનું પઠન-પાઠન કરતા નથી. ફક્ત રેતી અને માતીમાં રમીને પોતાની સુંદર બાલ્યકાલમાં વ્યતીત કરે છે. એવીજ રીતે યુવાવસ્થામાં આત્મામાં શાંતિ ઉત્પન્ન કરવાવાળી અને સમસ્ત પ્રાંતિઓને દૂર કરવાવાળી લૌકિકોન્નતિ તથા પોતાના આત્માની ઉન્નતિ કરવી જોઈએ, પરંતુ આ સંસારી જીવ યુવાવસ્થામાં પણ નથી આત્માની ઉન્નતિ કરતો કે નથી લૌકિકોન્નતિ કરતો. પરંતુ તે પોતાની આજ અમૂલ્ય અવસ્થા તરુણસ્ત્રીઓ સાથે વ્યતીત કરે છે અથવા કોઈપણ વ્યસનમાં ફસાઈને વ્યતીત કરે છે, અથવા કુમિત્રો સાથે વ્યતીત કરી દે છે. તેવીજ રીતે વૃદ્ધાવસ્થામાં તો પોતાના આત્માને મુખ આપવાવાળી દેવ-પૂજન, પાત્રદાન, તીર્થયાત્રા વગેરે પુણ્યકાર્ય સંપાદન કરી પોતાનો નરજન્મ સાર્યકે કરવો જોઈએ. પરંતુ આ સંસારી જીવ

॥ ૧૫ ॥

સુધર્મો

વૃદ્ધાવસ્થામાં પાણુ દાન, પૂજન વગેરે પ્રુણ્યતું કાર્ય કરતો નથી અને આ મનુષ્યજન્મને વ્યર્થ ગુમાવીને હમેશાં ફક્ત ધનની તીવ્ર લાલસામાંજ લાગ્યો રહે છે. અને આવીરીતે પોતાની વૃદ્ધાવસ્થાને પાપરૂપી કાર્યોમાંજ વ્યતીત કરે છે. આ સર્વ બાબત દેખીને તો મને વિશ્વાસ થઇ ગયો છે કે આ સંસારમાં આ સંસારી જીવો જેવા પોતાના આત્મજ્ઞાનથી વિશુષ્ટ અને વજ્ર-મૂર્ખ બીજું કોઇપણ નથી. એમ સમજીને હે ભવ્ય ! તું જન્મમરણચક્રી સંસારનો નાશ કરવા માટે અને પોતાનું આત્મ-જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માટે હમેશાં પ્રયત્ન કર.

જ્ઞાવાર્થ—બાલ્યાવસ્થામાં જ્ઞાન સંપાદન કરવું જોઈએ. યુવાવસ્થામાં ધર્મ અને ધન ઉપાર્જન કરવું જોઈએ અને વૃદ્ધાવસ્થામાં દેવપૂજા અને પાત્રદાન કરવું જોઈએ (દાન ચાર પ્રકારના છે:— આહારદાન, ઔષધદાન જ્ઞાનદાન અને અભયદાન) અને અંતમાં આ સંસારનો ત્યાગ કરીને તપશ્ચરણ કરી આત્માનું કલ્યાણ કરવું જોઈએ. એજ આ નરજન્મનું શ્રેય છે.

હવે જીવે શું શું કરવું જોઈએ તે કહેવામાં આવે છે—

પ્રશ્ન—કિં કર્તું યતતે લોકઃ કર્તવ્યં કિં ગુરો વદ ?

અર્થ—હે ભગવન્ ! આ સંસારી જીવ શું શું કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે અને શું કરવું જોઈએ તે કૃપા કરીને કહો.

ઉત્તર—સ્થાતું શરીરે વિષયં પ્રભોક્તું તદ્વૃદ્ધિહેતોર્યતતે સદાપિ ।

જ સ્વીયતે સુજયત એવ ચાપુ-રાયુક્ષયાદ્વૈ ત્રિયતે હતાશઃ ॥૨૭॥

જ્ઞાત્વેતિ કાર્યો ન કદાપિ યત્નઃ સ્થાતું શરીરે વિષયં હિ ભોક્તુમ્ ।

સ્થાતું પ્રયત્નઃ સ્વપદે હિ કાર્યઃ ભોક્તું સદા સ્વાત્મસુખં સુમિષ્ટમ્ ॥૨૮॥

સાર

॥ ૧૬ ॥

સુધર્મો

સાર

અર્થ—આ સંસારીજીવ આ શરીરમાં સ્થાયી રહેવાને માટે હમેશાં પ્રયત્ન કરે છે અને વિષયોને ભોગવવા માટે હમેશાં પ્રયત્ન કરે છે તથા એ બંનેની વૃદ્ધિને માટે હમેશાં પ્રયત્ન કરે છે. પરંતુ હમેશાં પ્રયત્ન કરવા છતાં નથી શરીર સ્થાયી રહેતું કે નથી વિષયો ભોગવાતા. વિષયોને ભોગવતાં ભોગવતાં આ જીવ આયુને ભોગવે છે અને આયુને ભોગવી લીધા પછી અથવા આયુના પૂર્ણ હોવા પછી આ જીવ હતાશ પામીને આ દહુ છોડે છે. આ બાબત આવીરીતે વિચારીને આ શરીરમાં શાશ્વત રહેવા માટે અને વિષયો ભોગવવા માટે કદીપણુ પ્રયત્ન કરવો ન જોઈએ. પરંતુ પોતાના આત્માને પોતાના શુદ્ધ આત્મામાં સ્થિર-શાશ્વત રાખવા માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. અને શુદ્ધ આત્માથી ઉત્પન્ન થયેલ અત્યંત મિષ્ટ-મિઠુ સુખ ભોગવા માટે હમેશાં પ્રયત્ન કરવો નોઈએ.

ભાવાર્થ—આ શરીર અને સમસ્ત ઇન્દ્રિયોના વિષય ભોગો નાશવંત છે તથા એ બંને આત્માને દુઃખ દેવાવાળા છે, અપવિત્ર કરવાવાળા છે અને આ આત્માને જન્મમરણરૂપી સંસારમાં ભ્રમણુ કરવાવાળા છે. તેથી તેમને પોષવા માટે પ્રયત્ન કરવો વ્યર્થ છે, પ્રયત્ન તો શા માટે કરવો જોઈએ? પ્રયત્ન તો હમેશાં માટે સુખી રહેવા માટે કરવો જોઈએ. અને શાશ્વત સુખ તો શુદ્ધ આત્મામાં જ છે. તેથી આત્માનાં શુદ્ધતા માટે જ અને તે શુદ્ધ આત્માથી ઉત્પન્ન થતા અનંત-સુખને માટે હમેશાં પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. આજ અનંતકાળ સુધી રહેવાવાળું (શાશ્વત) સુખ છે.

હવે શું શું ત્યજી દેવું જોઈએ અને કયાં કયાં કાર્યો કરવાં જોઈએ તે કહેવામાં આવે છે—

પ્રશ્ન—કિં ત્યાજ્યં કિં ચ કર્તવ્યં વદ મે સમ્પ્રતં પુરો ?

અર્થ—હૈ પુરો, હવે કૃપા કરીને કહો કે આ જીવે શું શું ત્યજી દેવું જોઈએ અને કયાં કયાં કાર્યો કરવા જોઈએ.

ઉત્તર—પ્રાંતિપદં શાંતિહરં ક્ષણાદિ ત્યક્ત્વા કષાયં નરકપ્રદં તદ્મ્ ।

મોહં ચ કામં વિષમં વ્યથાદં સ્વાત્મસ્વરાજ્યસ્ય વિનાશકં ચ ॥૨૯॥

॥ ૧૭ ॥

सुधर्मो०

५५२

स्वसाधनं संयमधारणं वा स्वानन्दपानं कुरु नित्यमेवम् ।

स्वात्मस्वरूपं भज सौख्यमूलं स्वराज्यलक्ष्मीं स्मर शान्तिकर्त्रीम् ॥३०॥

અર્થ—હે આત્મા, તું કષાય, મોહ અને કામ આ ત્રણને આ ક્ષણમાત્રમાં જ છોડી દે, કેમકે એ ત્રણે આત્મામાં પ્રાંતિ ઉત્પન્ન કરાવવાળા છે, આત્માની અટૂટ શાંતિનો નાશ કરવાવાળા છે, સાક્ષાત્ નરકમાં લઈ જવાવાળા છે, અને પોતાના આત્માની શુદ્ધતાંત્રી સ્વરાન્યનો પણ નાશ કરવાવાળા છે. તદુપરાંત તે ત્રણે પણ અત્યંત લયંકર છે અને હમેશાં દુઃખ દેવાવાળા છે. એવા એ ત્રણે વિકારોનો તું ત્યાગ કર તથા પોતાના આત્માની શુદ્ધતા પ્રગટ કરવાવાળા તપશ્ચરણ અથવા સંયમને ધારણ કર. પોતાના શુદ્ધ આત્મજન્ય અનંતસુખના મુખ્ય કારણરૂપી આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપને ક્ષણિક્ષણે ધારણ કર, અને અનંતકાળ સુધી પોતાના આત્મામાં શાંતિ પ્રવર્તાવનાર આત્માની શુદ્ધતાંત્રી રાન્યલક્ષ્મીનું સ્મરણ કર.

સાચાર્થ—ક્રોધ, માન, માયા, લોભ એ ચાર કષાય છે. એ ચારે કષાયો આત્માને દુઃખ દેવાવાળા છે તથા મોહ અને કામ (વિષય-વાસના) તો દુઃખ આપવાવાળા છે. તેથી પોતાનું કલ્યાણ ઇચ્છવાવાળા બધા જાણે તેમના સર્વથા ત્યાગ કરી દેવો જોઈએ. અને સંયમ ધારણ કરી આત્માની શુદ્ધતા પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ જેથી આ જીવ મોક્ષમાં જઈ અનંતકાળ સુધી અનુપમ સુખ માનતો રહે.

હવે આ જીવનું કોઈ શરણ નથી તે કહેવાય છે—

उत्तर—आपत्काले गुरो कांदि शरणं याति वा न वा ?

હે પ્રભો, આ સંસારમાં દુઃખદ સમયમાં કોઈ શરણ છે કે નહિ ?

उत्तर— आपत्प्रकीर्णं त्वयि रांगपूर्णं पुण्यक्षये बाध तवाङ्गजीर्णं ।

देवी व दैत्यां न च कापि देवी स्वामी न भूत्यः शरणं प्रयाति ॥३१॥

11921

સુધર્મો

સાર

जीवस्य लोके शरणं स्वधर्मः शान्तिप्रदस्यत्तसमस्तपापः ।

ज्ञान्वेति दुःखैः परिपीडितं पि त्याज्यः स्वधर्मो न कदाचिदेव ॥२२॥

અર્થ—હું આત્મા, તું જ્યારે કઈ આપત્તિમાં આવી પડે છે, કોઈ સખ્ત રોગથી પીડાય છે, અથવા જ્યારે તારે પુણ્યકર્મોના ક્ષય થાય છે, અથવા આ તારું શરીર દુખતું પાતતું થઈ જાય છે તે વખતે તારું રક્ષણ કરવાવાળો, તને શરણુ આપનાર ન તો કોઈ દેવ હોય છે, ન તો કોઈ દૈત્ય હોય છે, ન તો કોઈ દેવી હોય છે, ન તો કોઈ માણિક હોય છે કે ન તો કોઈ સેવક હોય છે. તેમાંનું કોઈપણ તને ખચાવી શકવાનું નથી. આ સંસારમાં જો કોઈ શરણુ હોય તો આત્મધર્મજ્ઞ કારણ છે આ આત્માનો ધર્મ શાંતિ આપવાવાળો છે અને સમસ્ત પાપોથી રહિત છે. એમ સમજીને અનેક પ્રકારનાં દુઃખોથી દુઃખી હોવા છતાંપણ પોતાના આત્માથી ઉત્પન્ન થવાવાળા અહિંસામય ધર્મનો કદીપણ છોડ્યો ન જોઈએ.

ભાષ્યાર્થ—જેટલાં દુઃખ આવે છે તે સર્વ પાપ કર્મના ઉદયથી આવે છે તથા પાપકર્મના ઉદય કોઈથી પણ રોકી શકીતો નથી. ઇન્દ્ર, ચન્દ્ર, ચક્રવર્તી, દેવ, દેવી વગેરે કોઈપણુ તેને રોકી શકતું નથી. તેથી કોઈપણુ દુઃખ સમયે અથવા મૃત્યુના સમયે ઇન્દ્રાદિક કોઈપણુ દેવ, દેવી આ જીવને ખચાવી શકતા નથી. જો તે પાપકર્મોના ક્ષયોપશમ અથવા ઉપશમ થતો હોય તો માત્ર ઉત્તમ ક્ષમા વગેરે દશલક્ષણમય ધર્મથીજ થઈ શકે છે. કેમકે તે ઉત્તમક્ષમા વગેરે ધર્મ તો આત્માના સ્વભાવશીલ છે. કર્મોના બંધ થવાનું મુખ્ય કારણુ તો આત્માના કષાયાદિક વિકારોજ છે, તથા તેનો ક્ષય તો ઉત્તમ ક્ષમા વગેરે આત્માના સ્વભાવથીજ થાય છે. તેથી આગળ એમ ખતાવવામાં આવ્યું કે આ સંસારી જીવને જો કોઈ દુઃખોથી ખચાવવાવાળું હોય તો ફક્ત આત્માનો ધર્મ અથવા ઉત્તમ ક્ષમા વગેરે દશલક્ષણુ ધર્મ છે. તેથી આ જીવે પોતાના આત્મ ધર્મમાંજ લીન રહેવું જોઈએ. તેથીજ સર્વ દુઃખ ટળી જાય છે અને અનંત મોક્ષસુખની સિદ્ધિ થઈ શકે છે.

॥ ૧૯ ॥

હવે આ જીવ એકલો ક્યાં ક્યાં પરિભ્રમણુ કરે છે તે કહેવામાં આવે છે—

મુદ્ધર્મો

પ્રશ્ન—एकाकी भ्रमति स्वामिन् जीवोऽयं क कथं वद ?

સાર

અર્થ—હે સ્વામી, આ જીવ એકલો પરિભ્રમણ કરે છે પરંતુ તે કઈ કઈ ગતિમાં કયા કયા કારણથી પરિભ્રમણ કરે છે તે કૃપા કરીને કહેા.

उत्तर—एकोऽशुभाच्छ्वभ्रगतिं प्रयाति कृष्णः कुरूपी चिरदुःखभोगी
तिर्यग्गतिं वा कुटिलस्वभावादेकः सदाकाल पराश्रितो यः ॥३३॥
प्रयाति मिश्रानृगतिं किलैको दुःखी दरिद्री जनबन्धुहीनः
एकः शुभात्स्वर्गगतिं प्रयाति सुखी भवेत्तन्न सदा ब्रह्मरोगी ॥३४॥
शुद्धस्वरूपस्मरणेन तत्र ध्यानेन चानन्दपदस्य नित्यम् ।
सुखात्मिकां मोक्षगतिं प्रयाति निरंजनस्तिष्ठति शुद्धरूपः ॥३५॥

અર્થ—આ સંસારમાં કોઈ એક જીવ તોવ પાપકર્મના ઉદયથી નરકગતિમાં જાય છે. ત્યાં તે અત્યંત કષ્ટ હોય છે તથા લાંબા કાળમુદી ઘોર દુઃખ ભોગવે છે. તેવીરીતે પોતાના કુટીલ પરિણામોથી અથવા માયાચારી કરવાથી આ જીવ એકલોજ તિર્યગગતિમાં ઉત્પન્ન થાય છે. અને ત્યાં સદાકાલ પરાધીન રહે છે. જ્યારે આ જીવના પુણ્ય અને પાપ એ બંનેનો ઉદય થાય છે ત્યારે તે એકલો મનુષ્ય ગતિમાં જન્મ લે છે અને ત્યાં દુઃખી, દરિદ્રી, અને લાઈલાંકુ વગેરે ન હોવાથી થતાં દુઃખ સહન કરે છે. જ્યારે આ જીવના શુભ કર્મનો ઉદય થાય છે ત્યારે સ્વર્ગગતિમાં જાય છે અને ત્યાંપણ હમેશાં નીરોગી રહી સુખ ભોગવે છે. તેવીરીતે જ્યારે આ જીવ આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપનું સ્મરણ કરે છે અને ચિદાનંદમય શુદ્ધ આત્માનું ધ્યાન કરે છે ત્યારે આ જીવ અનંત સુખમય ચિતારહિત મોક્ષગતિમાં જાય છે, અને ત્યાં સમસ્ત કર્મોથી રહિત થઈને હમેશાં અત્યંત શુદ્ધ અવસ્થામાંજ રહે છે.

૨૦ ॥

મુદ્ધર્મો

ભાવાર્થ—આ સંસારમાં કોઈ જીવ સુખી અને કોઈ જીવ દુઃખી માલુમ પડે છે. સુખ પુણ્ય કર્મના ઉદયથી મળે છે અને દુઃખ પાપ કર્મના ઉદયથી થાય છે. આ પુણ્ય અને પાપ એ બંનેની ચાર અવસ્થાઓ થાય છે. (૧) તીવ્ર પાપ (૨) સાધારણ પાપ (૩) સાધારણ પુણ્ય (૪) તીવ્ર પુણ્ય. આ ચારેના ઉદયથી ગતિઓ પ્રાપ્ત થાય છે. તીવ્ર પાપથી નરકગતિ, સાધારણ પાપથી તિર્યચગતિ, પુણ્યથી મનુષ્યગતિ અને અત્યંત પુણ્યથી સ્વર્ગગતિ આ સંસારમાં એ ચારે પ્રકારના પુણ્ય અથવા પાપ કરતા જો તો નજરે પડે છે. તેથી એ ચારે ગતિઓના નિર્ધેય કોઈ કરી શકતું નથી. તેથી એ પણ સિદ્ધ થાય છે કે જે લોક સ્વર્ગ અને નરકને માનતા નથી તે ભૂલ ખાય છે તે નિર્વિવાદ છે. જ્યારે મનુષ્યગતિ અને તિર્યચગતિ આ લોકમાંજ [પૃથ્વી ઉપરજ] સ્પષ્ટ દેખાય છે ત્યારે અધિક પુણ્ય પાપના ઉદયથી મળનાર સ્વર્ગ અને નરકગતિ પણ અવશ્ય માનવા પડે છે. તેમને માન્યા સિવાય બાકી તેમ નથી. ચક્રવર્તી, તિર્યકર વગેરેને મનુષ્યગતિમાં તીવ્ર પુણ્યના ઉદય યાચ છે, છતાંપણ તે વિશેષ કર્મના ઉદયથી વિશેષ પુણ્યોદય કહેવાય છે. તેવીરીતે આ જીવ પોત પોતાના કર્મના ઉદયથી ચારે ગતિઓમાં પરિભ્રમણ કરે છે. પરંતુ જ્યારે આ જીવ પોતાના શુદ્ધોપયોગ દ્વારા પુણ્યરૂપ અથવા પાપરૂપ કોઈપણ કર્મની અંધ કરતો નથી અને તેજ શુદ્ધોપયોગદ્વારા પોતાનાં પાછલાં કર્મોને નષ્ટ કરી દે છે, ત્યારે આ જીવ સર્વ કર્મોથી રહિત અને અત્યંત શુદ્ધ થઈને મોક્ષમાં જાય છે. અને અનંત કાળમુખી ત્યાં રહે છે. અત્યંત શુદ્ધ થઈ જવાથી તેના રાગદ્વેષ, કપાલ વગેરે સમસ્ત વિકારોના અભાવ થાય છે અને વિકારોના અભાવથી નવીન કર્મોને અંધ કદીપણ થતો નથી, અને નવીન કર્મોના અંધ થયા સિવાય ફરીથી આ સંસારમાં કદીપણ આવી શકતો નથી. તેવીરીતે તે (જીવ) સંસારના પરિભ્રમણથી હમેશ માટે છૂટી જાય છે.

આવીરીતે ગતિઓનું યથાર્થ સ્વરૂપ સમજીને આ જીવે મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવાનો ઉપાય કરવો જોઈએ એજ આચાર્યોનો અભિપ્રાય છે.

હવે પદાર્થોની નિત્યતા અનિત્યતા વિષે કહેવામાં આવે છે—

પ્રશ્ન—સર્વે પદાર્થાશ્ચાનિત્યા નિત્યા વાયુરો વદ !

સાર

॥ ૨૧ ॥

સુધર્મોં

અર્થ—હે ગુરો ! આ સંસારના જીવાદિકે સર્વે પદાર્થ અનિત્ય છે કે નિત્ય તે કૃપા કરીને કહે.

ઉત્તર—સર્વે પદાર્થાશ્ચિદાચિત્સ્વરૂપા ભિન્ના દ્વનિત્યા વ્યવહારદૃષ્ટ્યા ।

નિજાત્મનો વા નિવસંતિ નિત્યાઃ નિજસ્વભાવે પરમાર્થદૃષ્ટ્યા ॥૩૬॥

જ્ઞાત્વેતિ પર્યાયમતિં વિહાય દ્રવ્યાર્થદૃષ્ટ્યાઽવિલવસ્તુતત્ત્વમ્ ॥

ગૃણન્તુ ભવ્યાઃ સુખશાંતિમૂલ કુજન્મમૃત્યોશ્ચ વિનાશનાર્થમ્ ॥૩૭॥

અર્થ—આ સંસારમાં જીવ, અજીવ, આત્મવ, અંધ, સંવર. નિર્નશ, મોક્ષ, પુણ્ય અને પાપ વગેરે પદાર્થો છે તે સર્વ પોતાના આત્માથી ભિન્ન [જુદા] છે અને વ્યવહારનયથી અનિત્ય છે અને પરમાર્થ દૃષ્ટિથી સર્વ નિત્ય છે અને પોત પોતાના સ્વભાવમાં રહે છે. આ સર્વે પદાર્થોનું આખું સ્વરૂપ સમજીને ભવ્યજીવોએ પોતાની પર્યાય બુદ્ધિનો ત્યાગ કરી દેને જોઈએ. અને નરક તિર્યક વગેરે અશુભ ચોનિએમાં થવાવાળા જન્મમરણને નાશ કરવા માટે મુખ્ય અને શાંતિના કારણરૂપ સમસ્ત પદાર્થોનું સ્વરૂપ દ્રવ્યાર્થિક દૃષ્ટિથી જ ગ્રહણ કરવું જોઈએ.

સાવાર્થ—પ્રત્યેક પદાર્થમાં ઉત્પાદ, વ્યય અને પ્રૌઘ્ય એ ત્રણ ગુણ હમેશાં રહેલા જ હોય છે. ઉત્પાદ એટલે ઉત્પન્ન થવું. વ્યય એટલે નાશ થવું. અને પ્રૌઘ્ય એટલે કાયમ રહેવું. જેમકે કપાસનું રૂંડ બનાવવામાં આવે તો કપાસનો વ્યય થયો. અને રૂંડના ઉત્પાદ થયો. પરંતુ કપાસમાં જે જે પરમાણુઓ હતા તેજ રૂંડમાં પણ રહે છે. તેથી પરમાણુઓ પ્રૌઘ્ય (કાયમ) સ્થા. તેવી જ રીતે જ્યારે રૂંડનું સુતર બનાવવામાં આવે છે ત્યારે રૂંડના નાશ થાય છે પરંતુ તેમાં રૂંડના પરમાણુઓ તેવાને તેવા જ રહે છે. જ્યારે સુતરનાં વસ્ત્રો બને છે ત્યારે પણ સુતરનો નાશ થાય છે, વસ્ત્ર ઉત્પન્ન થાય છે પરંતુ સુતરના પરમાણુઓ તેવાને તેવા જ રહે છે. જો તે વસ્ત્રનો કોઈપણ કાર્કશમાં ઊંચોગ કરવામાં ન આવે તો પણ તે ફેટલાક વર્ષોમાં તો જાણી શીર્ણ [ફાટવું] થઈ જાય છે. તે વસ્ત્ર અમૂકજ મુક્કર સમયે જાણી થાય છે એમ નથી. પરંતુ પ્રત્યેક સમયે સમયે તેની અવસ્થા બદલાતી રહે છે. તે અવસ્થાનું બદલાવું એજ ઉત્પાદ અને વ્યય છે. અને પદાર્થ તો

૨૨

॥ ૨૨ ॥

સુવર્ણો

તેના તેજ રહે છે. તેથી દરેક પદાર્થમાં પ્રત્યેક સમયમાં ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રૌવ્ય એ ત્રણે ગુણો કાયમ રહે છે. (હાથ છે ન) આ ત્રણે ગુણોમાંથી ઉત્પાદ અને વ્યયની અપેક્ષાએ સમસ્ત પદાર્થ અનિત્ય છે, અને ધ્રૌવ્ય ગુણની અપેક્ષાએ નિત્ય કહેવાય છે. ઉત્પાદ અને વ્યયનું હોવું તે વ્યવહાર દૃષ્ટિ છે અને ધ્રૌવ્ય ગુણનું હોવું તે પરમાર્થદૃષ્ટિ અથવા દ્રવ્યાર્થદૃષ્ટિ છે. તેથીજ ઉપર કહેવામાં આવ્યું છે કે વ્યવહાર દૃષ્ટિથી સમસ્ત પદાર્થ અનિત્ય છે અને પરમાર્થદૃષ્ટિથી સમસ્ત પદાર્થ નિત્ય છે. વ્યવહારદૃષ્ટિથી પદાર્થોનું સ્વરૂપ બદલાતુ રહે છે તેથી તે સ્વરૂપને યથાર્થ કહેવાનું નથી અને તેથીજ મોક્ષપ્રાપ્તિના ઉપાયોમાં તે ત્યાગ્ય છે. તથા પરમાર્થદૃષ્ટિથી પદાર્થોનું સ્વરૂપ બદલાતું નથી, અને એવું ને એવુંજ રહે છે તેથી તે સ્વરૂપને યથાર્થ સ્વરૂપ કહે છે, અને તેથીજ તે ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે. આ જીવની મનુષ્યાદિક પર્યાયો બદલાતી રહે છે તેથી જીવોનું પર્યાયરૂપ સ્વરૂપ વ્યવહાર દૃષ્ટિથીજ કહેવાય છે અને ત્યાગ કરવા યોગ્ય કહેવાય છે. પરંતુ આત્માનું અનંત ચતુષ્પદરૂપી શુદ્ધ સ્વરૂપ કદી બદલાતું નથી. તેથી આત્માનું તે સ્વરૂપ પરમાર્થદૃષ્ટિથી કહેવામાં આવ્યું છે અને યથાર્થ હોવાથીજ તે ગ્રહણ કરવા યોગ્ય કહેવાય છે. તેથી આચાર્ય મહારાજ કહે છે કે જે જીવ પોતાના આત્માનું કલ્યાણ કરવાની ઇચ્છા રાખે છે તેણે પોતાની મનુષ્યપર્યાય અથવા માનુષ દેહ ઉપર મોહ ન કરવો જોઈએ. ઇષ્ટ અનિષ્ટ સર્વ પદાર્થો ઉપરથી રાગદ્વેષ દૂર કરી પોતે શુદ્ધસ્વરૂપમાં લીન થવું જોઈએ. તેજ મોક્ષપ્રાપ્તિ માટે યથાર્થ ઉપાય છે.

હવે ઇન્દ્રિયોનું સ્વરૂપ બતાવવામાં આવેછે—

પ્રશ્ન—પંચેન્દ્રિયાણિ ઓ સન્તિ કાંદશાનિ ગુરો વદ ?

અર્થ—હે સ્વામી, હવે કહો કે આ પંચેન્દ્રિય કેવી છે.

ઉત્તર—પિશાચતુલ્યાનિ કિલેન્દ્રિયાણિ પ્રતિક્ષણં દુઃસ્વશતપ્રદાનિ ।

ક્ષિપ્તું હિ શક્તાનિ ભવાર્ણવે વ સંસારમૂલાનિ દદાત્મકાનિ ॥૩૮॥

સ.ર

॥ ૨૩ ॥

મુખમોં

સાર

જ્ઞાત્વેન્દ્રિયોત્પન્નભવાં સ્વહાનિં ત્યાજ્યાનિ વા તદ્વિષયાણિ તાનિ ।

અર્તીન્દ્રિયાણ્યંચ શિવપ્રદાનિ ગ્રાહ્યાણિ ભવ્યૈર્નિજરાજ્યહેતોઃ ॥૨૯॥

અર્થ—આ પાંચે ઇન્દ્રિયો પિશાચ સમાન છે. પ્રત્યેક ક્ષણમાં મેંકડો દુઃખ દેવાવાળી છે. આ પાંચે ઇન્દ્રિયો આ જીવને સંસારરૂપી મહાસાગરમાં પરિભ્રમણ કરાવા માટે એકલી સમર્થ છે. અને જન્મ મરણરૂપી સંસારને વધારવાવાળી સંસારની દૃઢ મૂળ છે. તેથી આ ઇન્દ્રિયોની ઉત્પન્ન થવાવાળી આ પાંચે ઇન્દ્રિયોના વિષયોને પોતાના આત્માની હાનિરૂપ સમજીને ત્યાગ કરી દેવો જોઈએ. અને પોતાના આત્માની શુદ્ધતાથી મોક્ષરાશ્ય પ્રાપ્ત કરવા માટે મોક્ષ પ્રાપ્ત કરાવાવાળા આત્માના અર્તીદ્રિય શુદ્ધસ્વરૂપને ગ્રહણ કરવું જોઈએ. તેજ લવ્ય જીવોનું કર્તવ્ય છે.

ભાવાર્થ—આ જીવ અનાદિકાલથી ઇન્દ્રિયોને વશ થઈ રહ્યો છે તથા ઇન્દ્રિયોને વશીકૃત થવાથીજ આ જીવને નરકનિગોદમાં દુઃખ સહન કરવાં પડે છે. જે દૈવચોગે મનુષ્ય આદિ ઉત્તમ પર્થાય પ્રાપ્ત થાય છે તો ત્યાં પણ ઇન્દ્રિયોના વિષયોની વાંચીને લીધે આ જીવને અનેક પ્રકારનાં દુઃખ ભોગવવા પડે છે. આથી એટલી વાત તો સહેજે સમજી શકાય છે કે આ જીવ આ સંસારમાં પરિભ્રમણ કરતાં અનેક દુઃખો ભોગવી રહ્યો છે. તેનું મુખ્ય કારણ તો આ ઇન્દ્રિયોનું વિષય સેવન જ છે. જો આ જીવ આ નરકાદિકનાં દુઃખોથી બચવાની ઇચ્છા રાખતો હોય તો તેણે આ ઇન્દ્રિયોના વિષય સેવનનો સર્વથા ત્યાગ કરી દેવો જોઈએ અને મોક્ષનું અનંતસુખ પ્રાપ્ત કરવા માટે આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપનું ચિંતન કરવું જોઈએ. તેથીજ મોક્ષ સુખની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે.

હવે સંસારના પરિભ્રમણનો કાળ ખતાવવામાં આવે છે—

પ્રશ્ન—સંસાર વસતઃ કાલો વ્યતીતો વદ મે ક્રિયાન્ ?

અર્થ—હવે ભગવાન ! હવે એટલું કહો કે આ સંસારમાં વસતાં વસતાં મેં કેટલો વખત ગુમાવ્યો છે.

॥ ૨૪ ॥

૧૨૦૦૦

સુધેમોં

उत्तर — संसारसिंधौ विषमव्यथादे विपत्प्रकीर्णे वसतो हि नित्यम् ।

कालो ह्यनंतश्च गतः कुबोधोत्ततो यदि त्वं स्वहितं प्रकर्तुम् ॥४०॥

त्यक्तुं स्पृहां वाञ्छसि मोक्षमार्गं गन्तुं प्रमाणं वचनं गुरोर्वै ।

तथा विभावं भवदं विहाय कुरु स्वभावे स्थिरતાં સુબોધાત્ ॥૪૧॥

સાર

અર્થ—હે આત્મન્ ! આ સંસારરૂપી સયુદ્ધ અનેક ધોરદુઃખોથી અને અનેક વિપત્તિઓથી ભરપૂર છે. તેમાં આપણા મિથ્યાજ્ઞાનને લીધે પરિભ્રમણ કરતાં મારે અનંતાનંત કાળ વ્યતીત કરવો પડ્યો છે. તેથી હવે જો તું તારા આત્માનુ હિત કરવાની ઇચ્છા રાખતો હોય, તારી સંસારિક ઇચ્છાઓને દૂર કરવાની ઇચ્છા રાખતો હોય, મોક્ષમાં જવાની ઇચ્છા રાખતો હોય, તો સૌથી પહેલાં ગુરુઓનાં વચન પ્રમાણુ માનીને પોતાના સમ્યજ્ઞાનદ્વારા સંસારના મહાન દુઃખ દેવાવાળા વિભાવ ભાવેનો ત્યાગ કરી પોતાના સ્વભાવમાં સ્થિરતા ધારણુ કરવી જોઈએ.

ભાવાર્થ—હે આત્મા, આ સમયે તારા આત્મામાં ક્રોધ, માન, માયા, અને લોભ એ ચારે કષાયોની સત્તા વિદ્યમાન છે. આ કષાયોની સત્તા અથવા તો ઉદય પહેલાં બાંધેલ મોહનીયકર્મના ઉદયથી થાય છે, તથા તે મોહનીયકર્મ કષાયોના નિમિત્તથીજ બંધાય છે અને તે મોહનીય કર્મને બાંધવાવાળી કષાયો પણ તેનાથી પહેલાં બંધાએલ મોહનીય કર્મના ઉદયથી પ્રગટ થાય છે. આવીરીતે પરંપરાપૂર્વક વિચાર કરવાથી એટલું તે સિદ્ધ થાય છે કે આ જીવ અનાદિકાળથી આ કર્મોથી તથા કષાયોથી ફસાએલો છે, અર્થાત્ અનાદિકાળથી આ જીવ આ સંસારમાં પરિભ્રમણુ કરી રહ્યો છે. આ કાળને ટુંકમાં અનંતાનંત કાળ કહે છે. જો તું તે કષાયોને દૂર નહિ કરે તો હવે પછી પણ અનંતાનંત કાળસુધી આ સંસારમાં પરિભ્રમણુ કરતો રહીશ. તેથી જો તું પોતાના આત્માનું કલ્યાણુ કરવાની ઇચ્છા રાખતો હોય અથવા મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છતો હોય તો આ કષાયોનો ત્યાગ કર. આ કષાય જ વિભાવ ભાવ છે, અને તે જ સંસારમાં પરિભ્રમણુ કરવાવાળા છે તેથી તેના ત્યાગ કરી પોતાના આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં લીન થઈશ ત્યારે જ તને અનંતસુખ દેવાવાળી મોક્ષની પ્રાપ્તિ થઈ શકશે. એજ એના અભિપ્રાય છે અને એજ ગુરુનું વચન છે.

આ શ્રીકૈલાસસાગરસૂરિ જ્ઞાનમંદિર

૨૫ ॥

સુધર્મો

હવે સંસારનાં દુઃખોથી દુઃખી થવા છતાં પણ તેમને આધીન રહેવાનું
કારણ બતાવવામાં આવે છે—

પ્રશ્ન—પરૈશ્વ પીડિતો જીવસ્તદાધીનો ભવેત્કથમ્ ?

અર્થ—હે ભગવાન ! કુટુંબ વગેરે દ્વારા દુઃખી હોવા છતાં આ જીવ તેમને આધીન કેમ રહે છે.

ઉત્તર—કુટુંબવર્ગૈઃ પરિપીડિતોઽપિ દેવૈર્મનુષ્યૈઃ પશુભિશ્ચ ભૂતૈઃ ।

ભીમે ભવાઘ્નૌ પરિપાતિતેપિ દુઃસ્વપ્નદે પ્રાણહરે વનાદૌ ॥૪૨॥

તથાપિ તેષાં સ્વલુ પૃષ્ઠલગ્ના જીવા ભવન્તીહ વિભાવબુદ્ધેઃ ।

તતઃ પ્રભો ! ત્વાં વિનયેન યાત્તે વિભાવબુદ્ધિં હર મે કૃપાઘ્ને ! ॥૪૩॥

અર્થ—સાંભળો ! આ સંસારી જીવ પોતાના કુટુંબીજનોદ્વારા દુઃખી થાય છે. દેવ, મનુષ્ય, ભૂત, પિશાચ વગેરે દ્વારા દુઃખી થાય છે. તથા અનેક જીવોના પ્રાણ હરણ કરવાવાળા અને મહાદુઃખ આપવાવાળા વિકટ નિર્જન વનમાં છોડી દેવાય છે અને મહાભયંકર એવા આ સંસારરૂપી ઘોર સમુદ્રમાં ફેંકી દેવાય છે. તો પણ આ સંસારી જીવ તેજ કુટુંબીજનોની પાછળ લાગ્યો રહે છે તથા તેજ દેવ, મનુષ્યાદિની પાછળ લાગ્યો રહે છે, અને અનેક રીતે તેમની સેવા ઉઠાવે છે. આ સર્વ તેની વિભાવબુદ્ધિનું કારણ છે. વિભાવરૂપ બુદ્ધિ અથવા વિપરીતબુદ્ધિ હોવાથી જ તેમ કરે છે. તેથી હે ભગવાન ! હે કૃપાસાગર ! આપ મારી આ વિભાવ બુદ્ધિને દૂર કરો. આજ હું આપની પાસે વિનમ્રપણે અરજ કરું છું.

ભાવાર્થ—આ સંસારમાં વિભાવબુદ્ધિ અથવા વિભાવરૂપ પરિણામો દુઃખ દેવાવાળા છે, વિભાવરૂપ પરિણામો હોવાથી જ આ જીવ પોતાના હિત અહિતને ભૂંસી જાય છે. અને વિપરીત બુદ્ધિને ધારણ કરીને દુઃખ દેવાવાળા કામોમાં (વિષયોમાં) જ રચ્યો પચ્યો રહે છે. જો કે કુટુંબી લોકો હમણાં તેને દુઃખ દેતા રહે છે તો પણ તેમને માટે આ જીવ અનેક

સાર

॥ ૨૬ ॥

સુધર્મો

પ્રકારના પાપ ઉત્પન્ન કરે છે. કુટુંબીઓને માટે જ આ જીવ હિંસા કરે છે. અનેક પ્રકારે યુદ્ધ યોદ્ધા છે, યોરી કરે છે અને અનેક પ્રકારના પરિગ્રહોનો સંચય કરે છે. આ પરિગ્રહોનો ઉપભોગ તો સર્વ કુટુંબી જનોજ કરે છે, પરંતુ તે પાપના ફલથી નરક નિગોદમાં તો આ જીવને એકલાને જ જવું પડે છે. આ સર્વ ખાખત સમજતા હોવા છતાં પણ આ સંસારી જીવ આ કુટુંબનો ત્યાગ કરી શકતો નથી. આ વિભાવબુદ્ધિનું મોહરૂપમાં પરિણમવાનું જ કારણ પરિણામ છે. આ વિભાવરૂપી બુદ્ધિના નાશ થવાથી સમ્યક્દર્શનની પ્રાપ્તિ થાય છે. આત્મા આ સ્વરૂપને ઓળખવા માંડે છે અને પછી સહૃદયતાથી પોતાના આત્માનું કલ્યાણ કરે છે.

હવે શરીર ઉપર મોહ અથવા મમત્વ ન કરવાનો ઉપદેશ દેવામાં આવે છે—

પ્રશ્ન—મમતા ક્વ ન કાર્યા મો ગુરો મે વદ સામ્પ્રતમ્ ॥

અર્થ—હે સ્વામી, અમારે મોહ અથવા મમતા ક્યાં ન કરવી જોઈએ તે કૃપા કરીને કહો.

ઉત્તર—સતઘાતુમયે કાચે લીભત્સે ચ વિરૂપકે । સ્વર્મોક્ષરોધકેઽનિત્યે મલમૂત્રમૃતેઽશુચૌ ॥૪૪॥

જરાતંકમયાકીર્ણે રાગદ્વેષવિવર્દકે । ન કાર્યા મમતા મન્યૈઃ સ્વર્મોક્ષસુખવાઙ્મકૈઃ ॥૪૫॥

અર્થ—આ શરીર લોહી, હાડકાં, માંસ, પર્વતો સાત દુર્ગંધમય ધાતુઓનું બનેલું છે અને તેથીજ તે ઘૃણાસ્પદ અને કુરૂપી છે, સ્વર્ગ મોક્ષનાં સાધનોને રોકવાવાળું છે, અનિત્ય છે, અનેક પ્રકારના ભય, ઘડપણ તથા મૃત્યુથી ઘેરાયેલ છે અને રાગદ્વેષને વધારવાવાળું છે, આવીરીતે શરીરના વાસ્તવિક સ્વરૂપને વિચાર કરી સ્વર્ગમોક્ષની ઈચ્છા કરવાવાળા ભવ્ય જીવોએ આવા શરીર ઉપર કદી મમત્વ કરવું ન જોઈએ.

લાવાર્થ—આ સંસારી જીવો પોતાના શરીર ઉપર અધિક મમત્વ કરે છે પરંતુ આ શરીર અવસ્થ નષ્ટ થવાવાળું છે, અત્યંત અપવિત્ર છે, મળ, મૂત્ર, કર્ક, લોહી, વગેરે ઘૃણિત પદાર્થોથી ભરપૂર છે. તથા આ જીવને સ્વર્ગમોક્ષ માટે પ્રયત્ન કરવામાં અડચણરૂપ છે. તેથી આચાર્ય મહારાજ કહે છે કે સ્વર્ગમોક્ષની ઈચ્છા કરવાવાળા ભવ્યજીવોએ આવા શરીર ઉપર

સાર

૨૭ ॥

મુદ્ધર્મોં

કદી મમત્વ કરવો ન જોઈએ, મમત્વનો ત્યાગ કરી તપશ્ચરણ કરવું જોઈએ જેથી અનંતસુખ આપવાવાળા મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય. એજ આ જીવને માટે કલ્યાણકારી હિતકર છે.

સાર

હવે મમત્વ કયાં કયાં રાખવો જોઈએ તે કહેવામાં આવે છે—

પ્રશ્ન— ક મમત્વં પ્રભો કાર્યે વદ મે શાન્તિહેતવે ॥

અર્થ—હે પ્રભો ! શાન્તિ પ્રાપ્ત કરવા માટે આ આત્માએ કયાં કયાં મમત્વ કરવો જોઈએ.

ઉત્તર—શ્રીદે સ્વધર્મે ગુરુદેવશાસ્ત્રે કાર્યે મમત્વં વ્યવહારદૃષ્ટ્યા ॥

સ્વાનન્દસામ્રાજ્યપદે પવિત્રં કાર્યે મમત્વં પરમાર્થદૃષ્ટ્યા ॥૪૬॥

અર્થ—વ્યવહારદૃષ્ટિથી જોતાં તો આ જીવે અંતરંગ અને બહિરંગ લક્ષ્મી આપવાવાળા અહિંસામય ધર્મમાં તથા દેવ, શાસ્ત્ર, ગુરુમાં મમત્વ કરવો જોઈએ અને પરમાર્થ દૃષ્ટિથી જોતાં અત્યંત પવિત્ર એવા પોતાના આત્માથી ઉત્પન્ન થવાવાળા અનંતસુખરૂપી સામ્રાજ્યના સ્થાનમાં અથવા આત્માની શુદ્ધવસ્થામાં મમત્વ કરવો જોઈએ.

ભાવાર્થ—આ સંસારમાં અરહંત દેવ, અરહંત દેવ કથિત ધર્મ, અરહંતદેવ કથિત શાસ્ત્ર, નિર્ગ્રંથ ગુરુ એ ચારે પદાર્થો આ જીવને સુખ આપવાવાળા છે. એ ચાર પદાર્થોજ મંગળરૂપ છે. અને એ ચાર પદાર્થોજ આ જીવને માટે શરણુ-ભૂત છે. તેથી આ સંસારી જીવોએ તેમનીજ આરાધના કરવી જોઈએ. તેમની સેવા અથવા પૂજા કરવી જોઈએ અને જે જે ઈર્ષ્યાથી તે ઉચ્ચપદ પામ્યા છે તે તે સર્વ કાર્ય કરવાં જોઈએ. એજ એમનું મમત્વ છે પરંતુ પરમાર્થદૃષ્ટિથી આરાધના કરવાવાળો જીવ જ્યારે ઉચ્ચપદ પામે છે ત્યારે તેની આરાધના કરવી પણ છુટી જાય છે અને તે પોતાના શુદ્ધ આત્માથી ઉત્પન્ન થવાવાળા અનંતસુખમાં લીન થઈ જાય છે. પરમાર્થદૃષ્ટિથી આજ એનું મમત્વ છે, અથવા મમત્વનું એક રૂપ છે.

૪૨૮

સંધર્મો

હવે અભિમાનનો નિષેધ કરવામાં આવે છે—

પ્રશ્ન—ગર્વઃ કસ્યૈવ કાર્યો ન કાર્યો વા વદ મે ગુરો ?

અર્થ—હે સ્વામી, આ સંસારમાં શાનો અભિમાન કરવો નોંધ્યે અને શાનો નહિ તે કહે.

ઉત્તર—કીર્તેશ્ચ શક્તેર્ધનયૌવનાદેઃ કૃદેશ્ચ ભક્તેઃ પ્રિયબાંધવાદેઃ ।

કુલસ્ય જાતેર્વપુષોપદાનાં સ્વમ્પિ ગર્વો ન કદાપિ કાર્યઃ ॥૪૭॥

સ્વાત્માનુભૂતેઃ શિવસૌખ્યદાઙ્યાઃ ક્રમેણ સંપૂર્ણપદપદાઙ્યાઃ ।

ક્ષમાકૃપાશાન્તિદયાદિકાનાં મમોનિ ગર્વઃ સુતરાં સુકાર્યઃ ॥૪૮॥

અર્થ—આ સંસારમાં કીર્તિ, ધન, યૌવન, બુદ્ધિ, ભક્તિ ભાઈબિંદુ વગેરે કુટુંબીજનો કુલ, જાતિ, શરીર, અને રાજા મહારાજા આદિ પદવીઓનો સ્વપ્નમાં પણ અભિમાન ન કરવો નોંધ્યે. અને મોક્ષમુખે આપવાવાળી અને અનુક્રમે ઇન્દ્ર ચક્રવર્તી આદિ મહાન પદવી આપવાવાળી, પોતાના શુદ્ધ આત્માથી ઉત્પન્ન થવાવાળી અનુભૂતિ તથા ક્ષમા, કૃપા, શાંતિ દયા વગેરે આત્માના ધર્મ મારાજ છે બીજા કોઈ ધર્મીના નથી. મારે એનું પાલન પૂર્ણરીતે કરવું જ નોંધ્યે. આવા પ્રકારનું સ્વાભિમાન અવશ્ય રાખવું નોંધ્યે.

ભાવાર્થ—કીર્તિ, બળ, ધન, યૌવન, કુટુંબ, કુલ, જાતિ શરીર વગેરે જેટલા સંસારિક મુખ આપવાવાળા પદાર્થો છે તે સર્વ અનિત્ય છે. નાશ પામવાવાળા છે, તેથી તેનો અભિમાન કરવો તદ્દન વ્યર્થ છે. તેનો ગર્વ કરવાથી તેનો ઉપર મોહ વધે છે અને મોહ વધવાથી આત્માને સંસારમાં પરિભ્રમણ કરવું પડે છે. તેથી તેનો અભિમાન કદી ન કરવો નોંધ્યે. દયા ક્ષમા, શાંતિ અને સ્વાત્માનુભૂતિ એજ આત્માના ગુણો છે. તે ગુણો આત્માની સાથે શાશ્વત રહેવાવાળા છે અને આત્માનુકંઠ્યાણુ કરવાવાળા છે. તેથી તેમને પોતાનાજ માનીને સારીરીતે પાલન કરીને અપનાવવામાં અભિમાન માનવું નોંધ્યે નથી તે સર્વ ગુણો આત્મામાં સારી પેઠે પ્રગટ થાય.

સાર

॥ ૨૯ ॥

મુધર્મો

હવે ભોગોપભોગનું સ્વરૂપ કહેવાય છે—

પ્રશ્ન— ભોગાશ્ચ કીદશાઃ સન્તિ વદ મે મોહશાન્તયે ॥

અર્થ—હે ભગવાન્ ! મારો મોહ-મમતા શાંત કરવા માટે ભોગોપભોગોના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરો.

ઉત્તર—ભોગોપભોગવસ્ત્વાદ્યા શંપાસમસુચંચલાઃ ॥

ગજાશ્વહર્મ્યરાજ્યાદ્યાસ્તૃણસ્થિતપયઃ સમાઃ ॥૪૧॥

અર્થ—આ સંસારમાં હાથી, ઘોડા, ભવન, રાજ્ય વગેરે ભોગોપભોગના જોડલા પદાર્થો છે તે સર્વ વિજીની માફક તદ્દન ચંચળ છે અથવા તૃણના છેડા પર રહેલ પાણીના ટીપાની માફક અવસ્થ નાશ પામવાવાળા છે.

ભાવાર્થ—આ સંસારી પ્રાણી ભોગોપભોગના પદાર્થો પ્રાપ્ત કરવાની, એકઠી કરવાની અને તેના ઉપભોગની હમેશા લાલસા કરે છે. તથા તે મેળવવા તથા તેના ઉપભોગ માટે અનેક પ્રકારના પાપ ઉત્પન્ન કરી નરકાદિકનાં ધોરાતિધોર દુઃખ સહન કરે છે. પરંતુ તે ભોગોપભોગના સર્વ પદાર્થો પુણ્યકર્મના ઉદય સિવાય મળી શકતા નથી. અને જો પુણ્યકર્મના ઉદયથી પ્રાપ્ત થાય તો પણ તે ટકવા મુશ્કેલ છે. કેમકે તે વિજીની માફક સૂણભંગુર છે. અવસ્થ નાશ પામે છે. આમ સમજીને તેમની ઈચ્છા કદીપણુ કરવી ન જોઈએ. તેમનો ત્યાગ કરી અથવા તેમનાથી વિરક્ત થઈ તપશ્ચરણ કરવું જોઈએ. નથી અનંતસુખની જલ્દી પ્રાપ્તિ થાય.

હવે સંસારનું સ્વરૂપ કહેવાય છે—

પ્રશ્ન—ભવાર્ણવો ગુરો ! લોકે કીદશોસ્તિ તદાધુના ?

હે ભગવાન્ ! હવે કૃપા કરીને એટલું કહો કે આ લોકમાં આ સંસારરૂપી સમુદ્ર કેવો છે.

ઉત્તર—વિયોગરોગદુઃખેન સમાકીર્ણો ભવાર્ણવઃ । આશાચિંતાતરંગાશ્ચ યત્ર સન્તિ પ્રતિક્ષણમ્ ॥૫૦॥

તત્રાસામ્પેન મૃદાશ્ચ મત્તાઽવ ભ્રમન્તિ વૈ । જ્ઞાત્વેતિ લક્ષણં તસ્ય યતન્તાં શોષણાય ચ ॥૫૧॥

સાર

॥ ૩૦ ॥

સુધર્મો

અર્થ—આ સંસારમાં અનેક પ્રકારના રોગોનાં દુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે, અને અનેક પ્રકારના ઇષ્ટવિચોગ અથવા અનિષ્ટ સંચોગનાં દુઃખ પણ પ્રાપ્ત થાય છે. આ સંસારરૂપી મહાસાગર આવા પ્રકારના અનેક દુઃખોથી ભરપૂર છે. તથા આરામ તથા ચિંતાની લહેરે ક્ષણિક્ષણે વહે છે. આવા આ દુઃખદ સંસારમાં આ અજ્ઞાની સંસારી જીવ સમતારૂપી પરિણામો ધારણ ન કરવાને લીધે મદાન્મત થઈને પરિવ્રમાણ કર્યા કરે છે. આવીરીતે આનુ સ્વરૂપ સમજ્યા પછી આ સંસારરૂપી સમુદ્રને સુકાવવા માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. સંસારમાંથી બચવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

લાવાર્થ—આ સંસારમાં રોગ, શોક, ભય, ઇષ્ટવિચોગ, અનિષ્ટસંચોગ વગેરે અનેક પ્રકારના દુઃખ ભરેલાં છે. પરંતુ સમતા ધારણ કરવાથી તે સર્વ રોગો-દુઃખો દૂર થાય છે. કેમકે જટલાં દુઃખ થાય છે તે રાગદ્વેષને લીધેજ થાય છે. પરંતુ સમતા ધારણ કરવાથી તો ઇષ્ટ અને અનિષ્ટ સર્વ સરખાં માનવાં પડે છે. સર્વ ઉપરથી રાગદ્વેષ છોડવો પડે છે. પછી કોઈ પ્રકારનું દુઃખ ઉત્પન્ન થતું નથી. તેથી આ જીવે સમતા ધારણ કરી આ દુઃખદ સંસારમાંથી પાર ઉતરવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ અને આત્મજન્ય અનંત સુખની પ્રાપ્તિ કરી લેવી જોઈએ.

હવે પરિગ્રહનું સ્વરૂપ કહેવાય છે—

प्रश्न — कीदृशा विधत्ते संगः चिन्हं वा तस्य कीदृशम् ?

હે સ્વામી, પરિગ્રહ કેવો છે તેનું સ્વરૂપ કૃપા કરીને કહો.

उत्तर—अन्तर्बाहिर्भेदकृताद्विभेदः कषायरूपे धनधान्यरूपः ।

ममत्वचिन्हो नरकप्रदा वै संसारहेतुः कलहभ्य केतुः ॥५२॥

ज्ञात्वेति संगस्य स्वरूपमीदृक् त्यक्त्वा ममत्वं धनधान्यकादिम् ।

निःसंगरूपं सुखदं पवित्रं ध्यायन्तુ शुद्धं च निजात्मरूपम् । ५३॥

અર્થ—પરિગ્રહના બે ભેદ છે. અંતરંગ અને બહિરંગ. અંતરંગ પરિગ્રહ કષાયરૂપ છે. અને બહિરંગ પરિગ્રહ

સાર

॥ 31 ॥

સુધર્મો

ધનધાન્યરૂપ છે. મમત્વ એનું ચિન્હ છે, આ પરિગ્રહથી નરકમાં જવું પડે છે, સંસાર વધે છે, અને કલહ પણ વધે છે મતલબ કે આ પરિગ્રહ કલહ ઉત્પન્ન કરવામાં કેતુ સમાન છે. આવીરીતે પરિગ્રહનું સ્વરૂપ સમજીને મમત્વ અને ધનધાન્યાદિ સર્વનો ત્યાગ કરી દેવો જોઈએ અને સમસ્ત પરિગ્રહોથી રહિત તથા સુખશાંતિ આપવાવાળા અને પવિત્ર એવા આપણા આત્માનું ધ્યાન કરવું જોઈએ. આત્માને તપાસવો જોઈએ.

ભાવાર્થ—સ્ત્રી, પુત્ર, ધન, ધાન્ય, વગેરેમાં જે મોહ છે, આ માર્ગ છે અને હું એના છું આવા પ્રકારના જે પરિણામ થાય છે તેને પરિગ્રહ કહે છે. મોહરૂપી પરિણામો થવાથીજ ધનધાન્યાદિનો સંગ્રહ કરવો પડે છે. તેથી બાહ્ય પરિગ્રહમાં અંતરંગ પરિગ્રહ પણ કારણરૂપ છે. અંતરંગ પરિગ્રહ વિના બાહ્ય પરિગ્રહનો સંગ્રહ કદીપણ થઈ શકતો નથી જે બાહ્ય પરિગ્રહનો સંપૂર્ણ અભાવ હોય અને જે તે અભાવ ઈચ્છાપર્વકેન થયો હોય તો અવશ્ય કહેવું જોઈએ કે તેમાં અંતરંગ પરિગ્રહનો પણ અભાવ છે. તેથી સૌથી પહેલાં તો આ જીવે અંતરંગ પરિગ્રહનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. અંતરંગ પરિગ્રહનો ત્યાગ થવાથી બાહ્ય પરિગ્રહનો ત્યાગ અવશ્ય થઈ જાય છે. આવીરીતે આ જીવે અંતરંગ પરિગ્રહનો ત્યાગ કરી પોતાના આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપનું ચિત્તવન કરતા રહેવું જોઈએ, જેથી અનંતસુખની પ્રાપ્તિ જલદી થાય.

હવે કરવા અને ન કરવા જેવી વાતચીતનું સ્વરૂપ કહેવામાં આવે છે—

પ્રશ્ન - કા વાર્તા ચ ગુરો કાર્યા કા ત્યાજ્યા વદ મંડ્યુના ?

અર્થ—હે સ્વામી ! હવે કૃપા કરીને કહે કેવી વાતચીત કરવી જોઈએ અને કેવી વાતચીતનો ત્યાગ કરવો જોઈએ.

ઉત્તર—ત્યાજ્યા મિથઃ ક્ષોભકરાં હયોગ્યા પાપગ્રદા લૌકિકલોકવાર્તા ॥

કચિત્તથા કાર્યવશાદિ કાર્યા વિચ્યુત્સમા કિલ્વિષપુણ્યવાર્તા ॥૫૪॥

કાર્યા સદાલૌકિકલોકવાર્તા શાંતિપ્રદા શ્રાંતિહરા ક્ષમાદા ॥

યતઃ સદા સ્વાત્માને ચૈવ ચાત્મા કુર્યાત્સ્થિતિ સ્વાત્મરસે સુતુષિમ્ ॥૫૫॥

સાર

૫૩૨

સુધર્મો

અર્થ—જે લૌકિક વાતચીત પરસ્પર દુઃખ ઉત્પન્ન કરવાવાળી હોય, અચોગ્ય હોય, અને પાપ ઉત્પન્ન કરવાવાળી હોય એવી લૌકિક વાતચીત કદીપણ કરવી ન જોઈએ. જે કોઈ કાર્યને અંગે વાતચીત કરવી પડે તો પાપ પુણ્યની વાતચીત વીજળીના ચમકારાની માફક થોડા સમય માટેજ કરવી જોઈએ અને તેમાં પણ પુણ્યની વૃદ્ધિ અને પાપના ક્ષયનો હેતુ રાખવો જોઈએ. પોતાના આત્મામાં તક્ષીન રહેવાવાળા સિદ્ધ પરમેષ્ઠી વગેરેના સ્વરૂપની અલૌકિક વાતચીત સર્વ પ્રકારની પ્રાંતિને દૂર કરવાવાળી છે, અને ક્ષમા વગેરે ગુણોને પ્રગટ કરવાવાળી છે. આવી અલૌકિક વાતચીત હુમેશાં કરવી જોઈએ જેથી આ આત્મા પોતાના આત્મિક સ્થળ ઉપર સ્થિર-દૃઢ રહે અને પોતાના ચિદાનંદમય આત્મિક રસમાં તૃપ્ત રહે.

ભાવાર્થ—જે વાર્તાઓથી કામ વિકારની વૃદ્ધિ થતી હોય, પરસ્પર દ્વેશ-દુઃખ ઉત્પન્ન થતું હોય, કલહ ઉત્પન્ન થતો હોય, એવી પાપ ઉત્પન્ન કરવાવાળી વાર્તાઓ કદીપણ કહેવી ન જોઈએ. કોઈને કોઈ વાર્તા કહ્યા સિવાય ચાલી શકે તેમ ન હોય તો શાસ્ત્રોની માફક પુણ્ય પાપનું ફળ બતાવવાવાળી વાર્તાઓ કહેવી જોઈએ. જેવીરીતે શાસ્ત્રોમાં પાપનો ત્યાગ કરાવવાનો હેતુ હોય છે અને પુણ્ય કાર્યને વધારવાનો હેતુ હોય છે તેવોજ હેતુ વાર્તાઓના હોવો જોઈએ. સહેજ વાતચીતમાં પણ આજ હેતુ રહેવો જોઈએ. સર્વેત્કુષ્ઠ ઉપાય તો એજ છે કે સર્વ પ્રકારની વાતચીત છોડી દઈને પંચપરમેષ્ઠીના સ્વરૂપનું ચિંતન કરવું જોઈએ. તેમના ગુણોનું વર્ણન કરવું જોઈએ અને તેમના ગુણોમાંજ લીન થઈ નવું જોઈએ. આમ કરવાથીજ આ આત્માને પોતાના આત્માની શુદ્ધતા પ્રાપ્ત થશે. અને શુદ્ધતા પ્રાપ્ત થવાથી આ આત્મા તેમાંજ સ્થિર અને સંતોષી થઈ અનંતસુખમાં સમય વ્યતીત કરશે.

હવે સ્વાત્મસિદ્ધિ માટે કર્તવ્ય બતાવવામાં આવે છે—

પ્રશ્ન —સ્વાત્મસિદ્ધયૈ ચ કર્તવ્યં કિં ક વા વદ મે પ્રબો !

હે ભગવાન ! આ જીવે પોતાના આત્માની શુદ્ધતા પ્રાપ્ત કરવા માટે કયારે શું શું કરવું જોઈએ તે કૃપા કરીને કહે.

ઉત્તર—તત્ત્વં જ્ઞાતત્વં જ્ઞાતૃતિ કૃતિં વા જ્ઞાત્વા યથાવત્સ્વપરાત્મરૂપમ્ ।

ગ્રામે દ્વરણ્યે ભવને વને વા સ્થિત્વા સદા સ્વસ્થગૃહે દશશાને ॥૫૬॥

સાર

॥ ૩૩ ॥

સુધર્મો

સાર

દુર્ગ્બોધચારિત્રમયસ્ય ચૈવાત્મનો નિજાનન્દસુત્રસ્ય ચર્ચામ્ ।

તાનં હિ ગાનં મનનં વિચારં ધ્યાનં કરોતુ સ્વપદપ્રસિધ્યૈ ॥૫૭॥

અર્થ—આ જીવે પોતાના આત્માની શુદ્ધતા પ્રાપ્ત કરવા માટે પ્રથમ તો તત્ત્વ અતત્ત્વનો વિચાર કરવો જોઈએ. કર્તવ્ય અકર્તવ્યનો વિચાર કરવો જોઈએ અને પોતાના આત્માનો તથા પુદ્ગલાદિક પરપદાર્થોના ગુણોનો વિચાર કરવો જોઈએ. આ સર્વનો વિચાર કરી કોઈપણ ગામમાં, વનમાં, મહેલમાં કોઈ નીરાંગી ઘરમાં અથવા શ્મશાનમાં સ્થિર-દૃઢ થઈ સમ્યક્દર્શન, સમ્યક્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્રમય પોતાના આત્માથી ઉત્પન્ન થવાવાળા અનંતસુખની ચર્ચા કરવી જોઈએ. તેમના અનુભવ કરવો જોઈએ અને તેનાજ વિચાર કરવો જોઈએ. તેનુંજ રટન કરવું જોઈએ અને તેવીજ ધુન મચાવવી જોઈએ અને તેનુંજ ધ્યાન ધરવું જોઈએ.

લાવાર્થ—સૌથી પ્રથમ તો તત્ત્વ અતત્ત્વનો વિચાર કરવો જોઈએ. ક્યું તત્ત્વ યથાર્થ છે. અને ક્યું તત્ત્વ અયથાર્થ છે. તેમાંથી યથાર્થ તત્ત્વોને ઝાળખી કાઢીને તેમનુંજ મનન અથવા વિચાર કરવો જોઈએ. જે તત્ત્વ યથાર્થ નથી અથવા જેનું સ્વરૂપ યથાર્થ નથી તેના સર્વથા ત્યાગ કરવો જોઈએ. આવીરીતે કર્તવ્ય અકર્તવ્યનો વિચાર કરી, અકર્તવ્ય કાર્યોના સર્વથા ત્યાગ કરી દેવો જોઈએ અને કર્તવ્ય કાર્યોમાં ચિત્ત લગાવવું જોઈએ. એટલું જરૂર ધ્યાનમાં રાખવું કે આત્માનું કલ્યાણ કરવાવાળું કાર્યજ કરવા લાયક (કર્તવ્ય) છે. જે કાર્યથી અશુભ કર્મોનો ખંધ થાય છે એ સર્વ કાર્ય અકર્તવ્ય છે. તેવીજરીતે ઉત્તમ ક્ષમા આદિ દશ ધર્મ અથવા રત્નત્રયરૂપ ધર્મજ આપણા આત્માના ગુણ-ધર્મ છે, અને શરીરાદિક અથવા કુટુંબાદિક સર્વ પરપદાર્થ છે. આમ સમજીને પરપદાર્થનો, હુમેશને માટે ત્યાગ કરી દેવો જોઈએ. પોતાના તત્ત્વોને અપનાવવા જોઈએ. આ સર્વ ખાખતને સારીપેઠે ખૂણું તોરથી સમજ્યા પછી ચિદાનંદમય શુદ્ધસ્વરૂપ પોતાના આત્માનો વિચાર-મનન (ધ્યાન) કરવો જોઈએ. એકાંત ભૂમિ સિવાય અને મનને શુદ્ધ કર્યા સિવાય ધ્યાન ધરી શકાતું નથી. આથી કોઈ વન અથવા શ્મશાન ભૂમિમાં અથવા કોઈ એકાંત સ્થાનમાં બેસી ધ્યાન ધરવું જોઈએ. કેમકે આત્માનું શુદ્ધ સ્વરૂપ અત્યંત સૂક્ષ્મ છે. આમ હુકાણમાં આત્માનું કર્તવ્ય કહેવામાં આવ્યું છે.

॥ ૩૪ ॥

સુધર્મો

સાર

હવે આત્માનું સ્વરૂપ બતાવવાનો ઉપાય કહેવામાં આવે છે.

પ્રશ્ન—સ્વાત્મરૂપં કથં સ્વામિન વદ મે પ્રવિલોકયતે ॥

અર્થ—હે ભગવાન! હવે કૃપા કરીને કહો કે આત્માનું સ્વરૂપ કેવીરીતે દેખી શકાય ?

ઉત્તર—વાક્ષ્યાચિત્તેન તથા પરેણ સ્વાત્મસ્વરૂપં પરરૂપભિન્નમ્ ॥

કલ્પાન્તકાલેપિ ગતં સહસ્રે ન બુદ્ધ્યતે નૈવ વિલોકયતે ચ ॥૧૮॥

જ્ઞાત્વેતિ બાહ્યં કરણક્રિયાદિં ત્યક્ત્વા સદા સ્વાત્મનિ શુદ્ધબુદ્ધે ॥

દશ્યઃ સ્વસંવેદનધર્મતો હિ વંચો નિજાત્મા વસતિ સ્વપાર્શ્વે ॥૧૯॥

અર્થ—શરીર અને પુદ્ગલાદિક સમસ્ત દ્રવ્યોથી અલગ એવું આપણું આત્માનું સ્વરૂપ હજારો કદપકાળ વ્યતીત હોવા છતાં પણ મન, વચન, કાયથી અથવા બીજા કોઈ બાહ્ય કારણથી ન તો સમજી શકાય છે કે ન તો દેખી શકાય છે. આ બાબતને સારી પેઠે સમજીને ઈંદ્રીઓના બાહ્ય વ્યાપારને સર્વથા ત્યજી દેવો જોઈએ. અને પોતાના જ્ઞાનરૂપ શુદ્ધ-આત્મામાં પોતાના આત્મિક ધર્મથી પોતાના આત્માનું સ્વરૂપ જોઈ તથા જાણવું જોઈએ. કેમકે આ શુદ્ધ, બુદ્ધ, વંદનીય પોતાના આત્મા પોતાનીજ પાસે છે અને તે પોતાના આત્મિક ધર્મથીજ જોવામાં આવે છે.

ભાવાર્થ—આ આત્મા અમૂર્ત છે, જો કે અનાદિ કાલથી કર્મોના બંધનથી બંધાયેલ છે. તો પણ તે કર્મ વર્ણ-ણાનો સમૂહ અત્યંત સૂક્ષ્મ હોવાથી બંધનોથી જકડાયેલ હોવા છતાં પણ કોઈ પણ ઈન્દ્રિયવડે દેખી શકાતો નથી. તો પછી શુદ્ધ, બુદ્ધ અમૂર્ત આત્મા બાહ્ય ઈન્દ્રિયોથી કેવીરીતે જોઈ શકાય ? અર્થાત્ કદીપણ જોઈ શકાતો નથી. તે શુદ્ધ આત્મા તો રક્ત સ્વાનુભવથીજ જાણી શકાય છે. હું જ્ઞાની છું, અનંત સુખરૂપ છું, શરીર અથવા પુદ્ગલાદિક સર્વ પદાર્થ મારાથી સર્વથા અલગ છે. આવા પ્રકારના સ્વાનુભવથીજ આત્માનું જ્ઞાન થાય છે. અથવા મોહનીય કર્મના કષોપશમથી અથવા ઉપશમ

૩૫॥

સુધર્મોં

અથવા ક્ષયથી આત્મામાં જે એક પ્રકારનો પ્રકાશ પ્રગટ થાય છે, તે પ્રકાશની આત્માના સ્વરૂપનો ભાસ થાય છે અને તેપણુ સ્વસંવેદનથીજ (આત્માનો ઝાળખવાના પ્રયત્નથીજ) થાય છે. તેથી સ્વસંવેદન પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ (આત્માને પિછાણવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ) જેથી આત્માનું કલ્યાણ થાય.

હવે મોક્ષનું સ્વરૂપ બતાવવામાં આવે છે—

પ્રશ્ન—કો ધર્મઃ કીદૃશો માર્ગો મોક્ષસ્ય વદ મેઽધુના ?

અર્થ—હે સ્વામી ! કાર્ય શું છે અને મોક્ષમાર્ગ કયો છે તે કૃપા કરીને કહો.

ઉત્તર—હૃગ્બોધચારિત્રમયોસ્તિ ધર્મો ગ્રાહ્યઃ સ એવાસ્તિ યથાર્થદૃશ્યા ।

સ્યાદ્વાદશુદ્ધો નયમાર્ગસિદ્ધો મોક્ષસ્ય માર્ગોપિ સ એવ યોગ્યઃ ॥૬૦॥

પૂર્વોક્તધર્મસ્થિતિવૃદ્ધિરેતોસ્તદ્વાદધર્મીદિવિમોચનાર્થમ્ ।

જ્ઞાત્વેતિ ભવ્યો યતતાં ભવેતે યતઃ સ્વસિદ્ધિઃ પરિણામશુદ્ધિઃ ॥૬૧॥

અર્થ—આ સંસારમાં સમ્યક્દર્શન, સમ્યક્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્ર જે ધર્મ છે અને તેજ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે. તથા સ્યાદ્વાદસિદ્ધાંતથી અત્યંત શુદ્ધ અને પ્રમાણુ અથવા નયથી સિદ્ધ એવો મોક્ષનો યોગ્ય માર્ગ પણ ધર્મ છે. આમ સમજીને ભવ્ય હૃદયોએ તે રત્નત્રયમય ધર્મને સ્થિર કરવાને માટે તથા તેની વૃદ્ધિને માટે અને તેનાથી અલગ અન્ય અનેક ધર્મોનો ત્યાગ કરવાને માટે એવા પ્રયત્નો કરવા જોઈએ કે જેથી પરિણામમાં શુદ્ધતા પ્રાપ્ત થાય અને પોતાના આત્માની સિદ્ધિ થઈ જાય અર્થાત્ પોતાના આત્માને મોક્ષની પ્રાપ્તિ થઈ જાય.

ભાવાર્થ—જ પદાર્થ સ્યાદ્વાદ સિદ્ધાંતથી નિશ્ચિત કરવામાં આવે છે અથવા પ્રમાણુ અને નયથી સિદ્ધ કરવામાં આવે છે તે કદીપણુ મિથ્યા થઈ શકતા નથી. તેથી આચાર્યોએ રત્નત્રયને જ યથાર્થ ધર્મ અને મોક્ષનો નિશ્ચિત માર્ગ

સાર

॥ ૩૬ ॥

સુત્રમોં

ખતાવ્યા છે. જ્યાં રત્નત્રયોની પૂર્ણતા હોય છે ત્યાં મોક્ષિની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે. તેથી આ રત્નત્રયને મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવામાં મુખ્ય કારણભૂત માનવામાં આવે છે. તથા તે રત્નત્રયની પ્રાપ્તિ પરિણામેને શુદ્ધ રાખવાથી થાય છે. જ્યાંમુધ્રી પરિણામોમાં સંકલીષ્ટ પરિણામ રહે છે ત્યાંમુધ્રી રત્નત્રયની પ્રાપ્તિ કદીપણ થતી નથી. તેથી હે ભવ્યજીવ ! તું તારા સંકલીષ્ટ પરિણામેને દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કર અને પોતાના પરિણામો શુદ્ધ રાખવાનો પણ પ્રયત્ન કર. પરિણામેને શુદ્ધ રાખવાથી જ તને રત્નત્રયની પ્રાપ્તિ થશે. અને તે રત્નત્રયથી મોક્ષિની પ્રાપ્તિ થશે. આ આચાર્યોનો ઉપદેશ છે.

સાર

હવે કેવા સાધુ વંદનીય છે અને કેવા ગૃહસ્થ પ્રશંસનીય છે તે કહેવામાં આવે છે—

પ્રશ્ન—સાધુશ્ચ કીદૃશો વંચઃ શસ્યતે વા કથં ગૃહી ?

અર્થ—હે ભગવાન ! કેવા સાધુ વંદનીય છે અને કેવા ગૃહસ્થ પ્રશંસનીય છે તે કૃપા કરીને કહો.

ઉત્તર—સ્વાનદસામ્રાજ્યસુખે સુતૃપઃ શુદ્ધે સ્થિતો યઃ સ્વચતુષ્ટયે હિ ।

સ એવ સાધુઃ સતતં પ્રપૂજ્યઃ વૈરાગ્યુક્તઃ શિવમાર્ગલીનઃ ॥૬૨॥

પૂર્વોક્તચિન્દ્હેન વિવાર્જિતો યઃ સ સાધુરેવાપિ ભવેદસાધુઃ ।

તત્પ્રાપ્તિહેતોર્યતતે સદા યઃ પ્રશંસનીયોપિ ગૃહી સ લોકે ॥૬૩॥

અર્થ—જે સાધુ પોતાના આત્મજન્ય અનંત સુખરૂપી સામ્રાજ્યના સુખમાં તૃપ્ત રહે છે અને જે પોતાના અનંત-જ્ઞાન, અનંતદર્શન, અનંતસુખ અને અનંત વીર્યરૂપી શુદ્ધ અનંત ચતુષ્ટયમાં સદા સ્થિર રહે છે, તથા જે પરમોત્કૃષ્ટ વૈરાગ્યથી સુશોભિત છે અને મોક્ષમાર્ગમાં અથવા રત્નત્રયરૂપ ધર્મમાં સદા ઝીન રહે છે, એવા સાધુ આ સંસારમાં હંમેશાં પૂજ્ય અને વંદનીય મનાય છે. જે સાધુ સાધુ હોવા છતાં પણ સર્વોત્કૃષ્ટ વૈરાગ્ય પરિણામેને ધારણ કરતા નથી, મોક્ષમાર્ગરૂપ રત્નત્રયને ધારણ કરતા નથી તથા જેમને આત્માના અનંત સુખથી સંતોષ થતો નથી અને જે અનંત ચતુષ્ટયનું આરાધન

૩૭ ॥

મુનિમોં

કરતા નથી તે સાધુ હોવા છતાં પણ “અસાધુ” જ કહેવાય છે. તેવીજરીતે જ ગૃહસ્થ સર્વોત્કૃષ્ટ સાધુ થવાનો પ્રયત્ન કરે છે તેજ ગૃહસ્થ આ સંસારમાં પ્રસંશનીય છે.

ભાવાર્થ—મોક્ષનો સાચો માર્ગ મુનિધર્મ છે. કેમકે રત્નત્રયની પ્રાપ્તિ અથવા પૂર્ણતા મુનિધર્મમાંજ થાય છે. તેથી મોક્ષની ઈચ્છા કરવાવાળા પુરૂષે મુનિધર્મજ ધારણ કરવો જોઈએ. આજ સર્વોત્કૃષ્ટ માર્ગ છે. પરંતુ જો પુરૂષ મુનિધર્મ ધારણ કરવાની શક્તિ રાખતો નથી તે પુરૂષ પોતાની અશક્તતાને લીધે ગૃહસ્થધર્મ ધારણ કરે છે. ગૃહસ્થધર્મમાં પણ રત્નત્રયની આરાધના થઈ શકે છે, પણ એકદેશ (ઘોડી) થઈ શકે છે. ગૃહસ્થ ધર્મમાં તેની સંપૂર્ણતા કદીપણ હોઈ શકતા નથી. તેથી જ ગૃહસ્થ મોક્ષપ્રાપ્તિને માટે ગૃહસ્થ ધર્મને અપૂર્ણ સમજીને મુનિધર્મને ધારણ કરવાનો પ્રયત્ન કરતો રહે છે તેજ ગૃહસ્થ વાસ્તવિકરીતે તો ગૃહસ્થધર્મ પાળી શકે છે. તેજ પુરૂષ ભક્તિપૂર્વક દેવપૂજા કરી શકે છે, અને ભક્તિપૂર્વક પાત્રદાન દઈ શકે છે. તેથી તે પ્રશંસનીય અથવા ઉત્તમ ગૃહસ્થ કહેવાય છે. તથા જ્યારે તે ગૃહસ્થ મોક્ષો સાધીને સમસ્ત પરિગ્રહનો ત્યાગ કરી નિર્ગ્રંથ સાધુ થઈ જાય છે અને પોતાના અનંતચતુષ્ચરણ શુદ્ધ આત્મામાં લીન થઈ જઈ સમસ્ત આગ્ર વિકારોનો ત્યાગ કરી દે છે, સમસ્ત કષાયોનો ત્યાગ કરી દે છે અને શરીર પરથી મમત્વ છોડી દઈને આત્મગત્ય અતીન્દ્રિય સુખમાં તૃપ્ત થઈ જાય છે ત્યારે તે સાધુ સર્વદ્વારા વંદનીય અને પૂજ્ય બની જાય છે. તેથી ગૃહસ્થે ઉત્તમ સાધુ થવાને માટે હ્રમેશાં પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

હવે મોહકર્મ અને ભવ્યજીવનું કર્તવ્ય બતાવવામાં આવે છે—

પ્રશ્ન - કરોતિ મોહરાજઃ કિં વા ભવ્યો વદ મે ગુરો ?

અર્થ—હે સ્વામી, આ સંસારમાં સમસ્ત કર્મોના રાજા મોહરાજ શું કરે છે અને ભવ્યજીવન શું કરે છે તે કૃપા કરીને કહો.

ઉત્તર—સદ્દાષ્ટિજીવસ્ય નિજાશ્રિતસ્ય વિનાશનાર્થં ચ્વલુ મોહરાજઃ ।

વ્યથાકરૈર્હર્ષાવિષાદસાર્થૈર્દુષ્ટેઃ કુસંકલ્પવિકલ્પસૈન્યઃ ૬૪॥

॥ ૩૮

મુદ્ધર્મો

મયંકરૈઃ ક્રોધપિશાચવર્ગૈઃ સદેવ દુષ્ટાં યતંતે યથેષ્ટમ્ ।

તથાપિ મન્યઃ સમશાંતિશસ્ત્રૈર્હત્વા શિવં મોહનુપં પ્રયાતિ ॥૩૫॥

સાર

અથ —આ મોહ અથવા મોહનીય કર્મ સમસ્ત કર્મોના રાજ છે અને અત્યંત દુષ્ટ છે. તેની પાસે લયંકર ક્રોધરૂપી અનેક પિશાચોનો સમૂહ છે, અનેક પ્રકારના દુષ્ટ સંકલ્પવિકલ્પોની સેના છે અને સર્વને દુઃખ આપવાવાળી હર્ષ અને વિષાદની પણ સેના છે. આ મોહરૂપી રાજા આ સર્વ સેનાને સાથે લઈ ક્ષત પોતાના આત્માને આશ્રિત રહેવાવાળા સમ્યક્દૃષ્ટિ જીવનો નાશ કરવાને માટે તેને પોતાને વશ કરવાને માટે પોતે સર્વ શક્તિ પગેવી પ્રયત્ન કરે છે. પરંતુ આ લવ્ય જીવ એમ થવા છતાંપણ પોતાની સમતા અને શાંતિરૂપી શસ્ત્રોદ્ધારા તે મોહરૂપી રાજાને મારી નાખીને મોક્ષમાં વિરાજમાન થાય છે.

ભાવાર્થ —આ સંસારમાં જટલાં પ્રાણી છે તે સર્વ આ મોહને વશીભૂત છે. તથા આ મોહને વશીભૂત હોવાથી જ નરકાદિકનાં દુઃખ ભોગવી રહ્યાં છે. કેમકે મોહને લીધેજ આ જીવને કષાય ઉત્પન્ન થાય છે, મોહને લીધેજ હર્ષ વિષાદ થાય છે અને મોહને લીધેજ અશુભ સંકલ્પ વિકલ્પ થાય છે. તથા એજ કષાયોથી હર્ષવિષાદથી અથવા દુષ્ટ સંકલ્પવિકલ્પોથી આ જીવ હિંસાદિક પાપો ઉત્પન્ન કરે છે, અને નરક નિગોદનાં દુઃખ ભોગવે છે. પરંતુ આત્માના સ્વરૂપને જાણવાવાળા લવ્યજીવ આ મોહના સમસ્ત કૃત્યોને સમજે છે અને તેથી તે આ મોહનાં બહુકાર્યોમાં ન આવતાં આ ક્રોધાદિક કષાયોથી, હર્ષવિષાદથી, અથવા અશુભ સંકલ્પવિકલ્પોથી હમેશાં બચવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આ લવ્યજીવ એનાથી બચીને સંતુષ્ટ થતો નથી, પરંતુ પોતાના શુદ્ધ પરિણામોથી અને શુદ્ધાત્મજન્ય પરમ શાંતિથી આ મોહરૂપી રાજાનો સર્વથા નાશ કરી મોક્ષરૂપી મહેલમાં જઈ વિરાજમાન થઈ જાય છે. તે મોક્ષરૂપી મહેલમાં મોહરૂપી રાજાની બીલકલ સત્તા ચાલતી નથી. તેથી તે લવ્યજીવ ત્યાં અનંતકાળસુખી અનંતસુખનો અનુભવ કરે છે. તેથી લવ્યજીવોએ કષાયોનો સર્વથા ત્યાગ કરી, દુષ્ટ સંકલ્પ વિકલ્પોનો પણ ત્યાગ કરી અને હર્ષવિષાદનો પણ ત્યાગ કરી, સમતારૂપ પરિણામ રાખવા જોઈએ. તથા પરમ શાંતિ ધારણ કરવી જોઈએ. જ્યાં જલ્દી મોક્ષસુખની પ્રાપ્તિ થાય.

॥ ૩૯ ॥

સુધર્મો

હવે પ્રાતઃકાળમાં કરવા યોગ્ય અને ચિંતવન કરવા યોગ્ય વસ્તુ કહેવામાં આવે છે—

પ્રશ્ન—પ્રાતઃસ્થાય કિં કાર્યે કિં ચિન્ત્યં વસ્તુ મે વદ ?

અર્થ—હે સ્વામી ! પ્રાતઃકાળમાં ઉઠીને શું કરવું જોઈએ અને કયા પદાર્થનું ચિંતવન કરવું જોઈએ તે કૃપા કરીને કહે.

ઉત્તર—પ્રાતઃશ્ર્વ ભક્ત્યા ગુરુદેવશાસ્ત્રમુત્થાય નત્વા હૃદિ ચિંતનીયમ્ ।

ત્યક્ત્વા પ્રમાદં વરવસ્તુરૂપં સ્થિત્વા પ્રદેશે વિજને વિશુદ્ધે ॥૬૬॥

કુત્રાગતોહં ગમનીયમસ્તિ કુત્રસ્તથા કિં કરણીયમસ્તિ ।

ઈદગ્વિચારેણ સુખપ્રદેન વૈરાગ્યવૃદ્ધિશ્ચ ભવેત્સ્વસિદ્ધિઃ ॥૬૭॥

અર્થ—આ સંસારમાં સર્વોત્કૃષ્ટ પદાર્થ તો અરિહંતદેવ છે, તેમનાથી કથિત શાસ્ત્ર છે અને નિર્ગ્રંથ ગુરુ છે. તેથી દરેક ભવ્યજીવે પ્રાતઃકાળમાં ઉઠીને તેમને નમસ્કાર કરવા જોઈએ. અને કોઈ શુદ્ધ નિર્જનસ્થાનમાં બેસીને ત્યાં સર્વ પ્રકારના પ્રમાદ અને આળસને ત્યાજી દઈને પોતાના હૃદયમાં તેમનું ચિંતવન કરવું જોઈએ. તે સિવાય દરેક ભવ્યજીવે પ્રાતઃકાળમાં ઉઠી ચિંતવન કરવું જોઈએ કે હું કયાંથી આવ્યો છું, અને મારે કયાં જવાનું છે. તથા આ વખતે મારે કયાં કયાં કાર્યો કરવાનાં છે આવા પ્રકારન. વિચાર કરવાની સુખ અને શાંતિ પ્રાપ્ત થાય છે, વૈરાગ્યરૂપી પરિણામોની વૃદ્ધિ થાય છે અને પોતાના આત્માની સિદ્ધિ થાય છે.

ભાવાર્થ—પ્રાતઃકાળમાં ઉઠીને માંગલિક પદાર્થોનું દર્શન કરવું જોઈએ. સંસારભરમાં દેવ, શાસ્ત્ર અને ગુરુ એ સર્વોત્તમ મંગલ પદાર્થ છે અને સર્વોત્તમ શરણભૂત છે. તેથી પ્રત્યેક ભવ્યજીવે પ્રાતઃકાળમાં ઉઠીને સૌથી પહેલાં તો તેમને નમસ્કાર કરશે જોઈએ તથા તેમનું દર્શન, પૂજન પણ કરવું જોઈએ. તથા એજ વખતે કોઈ નિર્જન ગુફામાં બેસીને તેમના ગુણોનું ચિંતવન કરવું જોઈએ. તે ઉપરાંત આપણી પહેલાની ગતિઓનું ચિંતવન કરવું જોઈએ. હવે મેં શું શું પાપ પુણ્ય ઉપાર્જન કર્યું છે અને તેથી મને કઈ ગતિ મળી શકે તેનું પણ ચિંતવન કરવું જોઈએ. આ સર્વનું ચિંતવન કર્યા પછી

સાર

॥૪૦॥

સુધર્મો

પોતાના કર્તવ્યનુ ચિંતન કરવું જોઈએ. આ લવ્યજીવનું કર્તવ્ય તો સંસારનો ત્યાગ કરવો તથા મોક્ષ તથા મોક્ષનાં સાધનો પ્રાપ્ત કરવાં એજ છે. જો આ લવ્યજીવ દિનપ્રતિદિન આરોજ વિચાર કરે તો તેને બરૂ વૈરાગ્યની પ્રાપ્તિ થાય છે, પ્રાપ્ત થએલ વૈરાગ્યની વૃદ્ધિ થઈ શકે છે અને અંતે મોક્ષરૂપી આત્માની સિદ્ધિ થઈ શકે છે.

હવે શ્રેષ્ઠ ગુરુઓના પ્રસાદથીજ જીવોને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે તે કહેવામાં આવે છે—

પ્રશ્ન—સદ્ગુરોઃ કૃપયા કિં કિં ભવ્યાં કૌ લભતે વદ ।

અર્થ—હે સ્વામી ! શ્રેષ્ઠ ગુરુઓના પ્રસાદથી કઈ કઈ વસ્તુઓની પ્રાપ્તિ થાય છે તે કૃપા કરીને કહો.

ઉત્તર—કૃપાપ્રસાદાદ્મુવિ સદ્ગુરોઃશ્ચ વિજ્ઞાનચક્ષુ પ્રકટીભવેદિ ।

તેનૈવ વિજ્ઞાનવિલોચનેન પલાયતેઽજ્ઞાનતમઃ પ્રપંચઃ ॥૬૮॥

સૂર્યોદયાદેવ તમો યથા હિ જ્ઞાત્વેતિ કાર્યો ગુરુસંગ એવં ।

નિશ્ચીયતે વંતિ તતસ્ત્રિલોકે ન ભાંતિ લોકા ગુરુબોધશૂન્યાઃ ॥૬૯॥

અર્થ—આ સંસારમાં શ્રેષ્ઠ ગુરુઓની કૃપાથી આ સંસારી જીવોનાં જ્ઞાનરૂપી નેત્ર પ્રગટ થાય છે તથા જેવીરીતે સૂર્યનો ઉદય થતાંની સાથેજ અંધકારનો સંપૂર્ણ નાશ પામે છે તેવીરીતે તે જ્ઞાનરૂપી નેત્રથી અજ્ઞાનરૂપી અંધકારના સમૂહનો પણ નાશ થાય છે. આમ સમજીને ગુરુઓના સમાગમ હમેશાં રાખવો જોઈએ. કેમકે ત્રણે લોકમાં એક વાત તો તદ્દન નિશ્ચિત છે કે ગુરુદ્વારા મેળવેલ જ્ઞાનવિના આ સંસારીજીવ કદીપણુ શોભાયમાન હોતા નથી.

ભાવાર્થ—કોઈ કોઈ વખત આપોઆપ લાજુવાથી વિદ્યા આવડી જાય છે. પરંતુ એવી વિદ્યા સંદેહયુક્ત હોય છે. કહ્યું છે કે “ સંદિગ્ધહિ પરિજ્ઞાનં ગુરુપ્રત્યયવર્જિતમ્ ” અર્થાત્ જે જ્ઞાન ગુરુ સિવાય મેળવવામાં આવેલ હોય છે તેમાં કંટલા એ પ્રકારના વહેમ ઉદ્ભવે છે. અધ્યાત્મવિદ્યા તો નિઃશય ગુરુઓની સેવા કર્યા સિવાય કદીપણુ થતી નથી. તેથી અજ્ઞા-

॥૪૧॥

મુધર્મો

નરૂપી અધિકારને દૂર કરવા માટે અને આત્મજ્ઞાનરૂપી નેત્ર પ્રગટ કરવા માટે ગુરૂઓની સેવા કરવી અત્યંત આવશ્યક છે. જે લોકો ગુરૂઓની સેવા કરતા નથી અથવા પોતાના ગુરૂઓને માનતા નથી તે ગુરૂમાર કહેવાય છે. તેથી તે ન તો આ સંસારમાં શાભાસ્પદ અને છે અને ન તો એની વિદ્યા પૂર્ણરીતે વિકસીત અને છે. વિકસીત ન હોવાથી તે વિદ્યા પૂર્ણરીતે આપણું કાર્ય પાળુ કરી શકતા નથી. તેથી ગુરૂઓની સેવા કરવી, ગુરૂઓને માનવા, તેમના સમાગમ કરવો વગેરે કાર્ય પ્રત્યેક જીવને આત્મ-કલ્યાણ કરવા માટે અત્યંત આવશ્યક છે.

હવે વિરક્ત પુરૂષોના ભાવો વિષે કહેવામાં આવે છે—

પ્રશ્ન—વિરાગીણાં નરાણાં મો ભાવા ભવન્તિ કીદશઃ ॥

અર્થ—હે સ્વામી, વૈરાગ્ય ધારણ કરવાવાળા પુરૂષોના ભાવ કેવા હોય છે તે કૃપા કરીને કહો.

ઉત્તર—સુન્યાયલબ્ધેપિ ધને ગૃહાદૌ સુપુણ્યલબ્ધે પ્રિયપુત્રમિત્રે ।

ક્ષેમંકરે વાંછિતદેપિ યસ્ય પ્રીતિઃ કલત્રે ન ગજાશ્વરાજ્યે ॥૭૦॥

કિં તસ્ય નિંદ્યે ચ પરે પદાર્થે પુત્રે કલત્રે ધનરાજ્યહમ્યે ॥

પ્રીતિઃ કદાચિદ્ભવતીહ લોકે વૈરાગ્યમાજાં મહિમા દ્વપારઃ ॥૭૧॥

અર્થ—જે પુરૂષોને વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થઈ ગયો છે તે પુરૂષોએ ધન, ઘર વગેરે સામગ્રી ન્યાયપૂર્વક પાળુ પ્રાપ્ત થઈ હોય અને પુણ્યકર્મના ઉદયથી પ્રિયપુત્ર, મિત્ર, સ્ત્રી, હાથી, ઘોડા, રાજ્ય વગેરે ઘણી ઘણી વિભૂતિઓ પ્રાપ્ત થઈ હોય અને તે સર્વ વિભૂતિ ઇચ્છાનુસાર ફળ આપવાવાળી અને સુખ આપવાવાળી હોય તો પાળુ તે સર્વ સામગ્રીઓમાં તેમણે (વૈરાગ્ય માણસોએ) બીલકલ પ્રેમ-રાગ રાખવો. ન જોઈએ તો પછી નિંદનીય અને દુઃખ આપવાવાળા પુત્ર, પૌત્ર, સ્ત્રી, ધન, ભવન વગેરે પરપદાર્થોમાં કેવીરીતે પ્રેમ ઉત્પન્ન થઈ શકે ! અર્થાત્ પરપદાર્થોમાં પ્રેમ કદીપાળુ ઉત્પન્ન થઈ શકતો નથી. આ સંસારમાં વિરક્ત પુરૂષની મહિમા અપાર છે.

સાર

॥ ૪૨ ॥

મુંધમોં

ભાવાર્થ—વાસ્તવિક વૈરાગ્ય તો તેનેજ કહી શકાય કે જેના ઉત્પન્ન થવા છતાં મુખ્ય આપવાવાળા પદાર્થોમાં કદીપણ રાગ અથવા પ્રેમ ઉત્પન્ન ન થાય. એટલે મુંધીકે વિરક્ત પુરૂષ પોતાના શરીર પર પણ મમત્વ રાખતો નથી તો પછી સ્ત્રી, પુત્ર આદિક પરપદાર્થોમાં રાગ અથવા પ્રેમ કેવીરીતે રાખી શકે ! અર્થાત્ કદીપણ રાખતો નથી તેવીજરીતે વિરક્ત પુરૂષ દુઃખ આપવાવાળા કોઈપણ શત્રુ ઉપર તથા બીજા કોઈપણ પદાર્થ ઉપર રાગદ્વેષ પણ કરતો નથી. વિરક્ત પુરૂષ રાગદ્વેષ ખોડેના ત્યાગ કરી સમતાભાવ જ ધારણ કરે છે. સમતા ધારણ કરવાથી તેના મનમાં બીલકુલ વિકાર ભાવ ઉત્પન્ન થતો નથી. અને વિકારભાવ ઉત્પન્ન ન થવાથી મનમાં શુદ્ધતા પ્રાપ્ત થાય છે. મન શુદ્ધ હોવાથી કર્મખંડનો અભાવ થાય છે અને ચાલુકાળે દુઃખ આપી રહેલ કર્મોનો પણ નાશ થાય છે. આવીરીતે સર્વ કર્મોના ક્ષય થવાથી વિરક્ત પુરૂષને મોક્ષની પ્રાપ્તિ જલ્દી થાય છે. તેથી રાગદ્વેષનો ત્યાગ કરી સમતાભાવ ધારણ કરવો તે પ્રત્યેક ભવ્ય જીવનું કર્તવ્ય છે.

સાર

હવે વૈરાગ્યથી શું શું પ્રાપ્ત થાય છે તે કહેવામાં આવે છે—

પ્રશ્ન — વિનયેનૈવ વૈરાગ્યં સ્યાદ્વા ચાન્યદ્ગુરો વદ ।

અર્થ—હે ગુરો ! આ સંસારમાં વિનયથી ચાલવાથી વૈરાગ્ય જ પ્રાપ્ત થાય છે કે બીજું કંઈ પ્રાપ્ત થાય છે તે કૃપા કરીને કહો.

ઉત્તર—સર્વાર્થસિદ્ધિ પરિણામશુદ્ધિં સ્વાત્માનુભૂતિં સુખશાંતિદાત્રીમ્ ।

વૈરાગ્યબોધં યતિધર્મસારં સ્વાનંદકન્દં સુખં સ્વરૂપમ્ ॥૭૨॥

ધુધાતૃષાદ્વેષકષાયયુક્તં મોક્ષં લભન્તે વિનયાન્વિતાઃ કૌ ।

ધર્મસ્ય દેવસ્ય શિવપ્રદસ્ય જ્ઞાત્વેતિ કાર્યો વિનયો ગુરુણામ્ ॥૭૩॥

॥ ૪૩ ॥

અર્થ—આ સંસારમાં દેવ, શાસ્ત્ર, ગુરુનો વિનય કરવાવાળા પુરૂષને સમસ્ત પુરૂષાર્થની સિદ્ધિ કરવાવાળી પરિણામોની શુદ્ધતા પ્રાપ્ત થાય છે, યથાર્થ મુખ્યશાંતિ આપવાવાળી પોતાના આત્માની અનુભૂતિ પ્રાપ્ત થાય છે, મનિષોના ધર્મના સારભૂત

સુધનોં

વૈરાગ્યસહિત આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે, અનંતસુખ આપવાવાળા અને પોતાના ચિદાનંદમાં મગ્ન કરાવવાવાળું આત્માનું શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થાય છે. અને ભૂખ, તૃષ્ણા, રાગ, દ્વેષ, કષાય વગેરે સમસ્ત વિકારોથી રહિત મોક્ષની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે. આમ સર્વ બાબત સમજીને મોક્ષ આપવાવાળા દેવ, શાસ્ત્ર, ગુરૂનો તથા અહિંસામય ધર્મનો હિંમેશાં વિનય કરવો જોઈએ.

ભાવાર્થ—જે પુરૂષ ભગવાન અરહંત દેવનું શ્રદ્ધાન કરે છે, તેમણે કહેલ ધર્મ અથવા શાસ્ત્ર પર દૃઢ વિશ્વાસ રાખે છે તથા નિર્ગ્રંથ ગુરૂઓનું શ્રદ્ધાન કરે છે, તે પુરૂષ તેમનો વિનય કરી શકે છે. ગુણોમાં શ્રદ્ધા રાખવા છતાં પણ તે ગુણોને ધારણ કરવાની તૃપ્તિ લાલસા હોવાથી જ વિનય થઈ શકે છે. તથા એવી અવસ્થામાં શાસ્ત્ર તથા ગુરૂઓનો વિનય કરવાથી પાપ કર્મોના ક્ષય થાય છે, અને પુણ્યકર્મનો ખંધ થાય છે. તદુપરાંત જ્યારે તે ગુણોને જે કોઈ પુરૂષ પોતેજ અપનાવે છે ધારણ કરે છે તો તેના પરિણામોમાં શુદ્ધતા એની મેળેજ પ્રાપ્ત થાય છે. સ્વાત્માનુભૂતિ ગુણ પ્રગટ થાય છે અને અનુક્રમે મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે. તેથી દેવ, ગુરૂ, શાસ્ત્રનો વિનય કરવો તે પ્રત્યેક ભવ્યજીવનું કર્તવ્ય છે.

હવે વાત્સલ્ય ભાવોનો મહિમા કહેવાય છે—

પ્રશ્ન—વાત્સલ્યેન વિના સ્વામિન્ વૈરાગ્યં સફલં ન વા ।

અર્થ—હે સ્વામી, વાત્સલ્યભાવ વિના વૈરાગ્ય સફળ અને છે કે નહિ ?

ઉત્તર—जने समाने स्वमतास्थिते च सुसाधुवर्गे व्रतशीलतुल्ये ।

धर्मप्रचारे स्वहिते च लग्ने दक्षे सदा मोक्षपदप्रदाने ॥૭૪॥

વાત્સલ્યભાવઃ સુખદો પ્રમાદાત્ મક્ત્યા સદા યૈઃ ક્રિયતે ન મૂઢૈઃ ॥

વૈરાગ્યબોધૌ વિફલૌ હિ તેષાં જ્ઞાત્વેતિ પૂર્વોક્તવિધિર્વિધેયઃ ॥૭૫॥

॥૪૪॥

અર્થ—જે અજ્ઞાની પુરૂષ પ્રમાદવશાત્ પોતાના મતમાં અથવા જૈનધર્મમાં સ્થિર રહેવાવાળા સાધર્મી શ્રાવક ભાઈ ઉપર વાત્સલ્યભાવ ધારણ કરતો નથી, અથવા જેનાં વ્રત, શીલ, તપ, ભાવ વગેરે પોતાના જેવાં છે તેવા સાધુ ઉપર ભક્તિ-

મુદ્ધર્મો

પૂર્વક વાત્સલ્યભાવ ધારણ કરતો નથી, આત્મહિતમાં નિમગ્ન રહેવાવાળા અથવા મોક્ષમાર્ગ પર ચાલવાવાળા લવ્યજીવો ઉપર વાત્સલ્યભાવ ધારણ કરતો નથી, અને મોક્ષપદ આપવામાં અત્યંત ચતુર એવા આચાર્ય ઉપાધ્યાય તથા સાધુઓ ઉપર ભક્તિપૂર્વક સુખ આપવાવાળો વાત્સલ્યભાવ ધારણ કરતો નથી, એવા લોકોના વૈરાગ્ય અને જ્ઞાન બંને વ્યર્થ છે. એમ સમજીને ધર્મે ઉપર અથવા ધર્મને ધારણ કરવાવાળા મુનિ અથવા શ્રાવક ઉપર પ્રમાદ વગેરેને ત્યજી દઈને ભક્તિપૂર્વક હમેશાં વાત્સલ્યભાવ ધારણ કરવો જોઈએ.

ભા.વાર્થ—શ્રાવકધર્મ અને મુનિધર્મ બંને મોક્ષમાર્ગ છે. મુનિધર્મ સાક્ષાત મોક્ષમાર્ગ છે અને શ્રાવકધર્મ પરંપરાથી મોક્ષમાર્ગ છે. તેથી જ પુરૂષ મોક્ષમાર્ગમાં અથવા રત્નત્રયધર્મમાં અથવા ધર્મ, શાસ્ત્ર, ગુરુમાં દૃઢ શ્રદ્ધા રાખે છે તે પુરૂષ દરેક (શ્રાવક તેમજ સાધુ) ઉપર વાત્સલ્યભાવ ધારણ કરી શકે છે. રત્નત્રયમાં અનુરાગ રાખવાવાળા પુરૂષજ શ્રાવક તેમજ મુનિ ઉપર વાત્સલ્યભાવ ધારણ કરી શકે છે. વાત્સલ્યભાવ રત્નત્રય ગુણના કારણરૂપ છે. તથા વાત્સલ્યભાવને અપનાવીરહેલ પુરૂષ રત્નત્રયમાં છે એમ કહી શકાય. તેથી લવ્યજીવ ભલે મુનિ હોય કે શ્રાવક હોય તો પણ વાત્સલ્યભાવ ધારણ કરે છે. મુનિરાજ વિષ્ણુકુમારનો દાખલો વાત્સલ્યભાવને માટે પુરતોજ છે. મુનિરાજ વિષ્ણુકુમારે ગાઢ ભક્તિ તથા વાત્સલ્યભાવને લીધે સાતસો મુનિઓના ઉપસર્ગ દૂર કરી, તે મુનિરાજ તેમજ શ્રાવકોના ધર્મની રક્ષા કરી હતી. તેથી દરેક મુનિ તેમજ શ્રાવકે વાત્સલ્યભાવ ધારણ કરવોજ જોઈએ. જે લવ્યજીવ વાત્સલ્યભાવ ધારણ કરતો નથી તેના હૃદયમાં રત્નત્રયથી પ્રેમ નથી એમ સમજી લેવું જોઈએ. રત્નત્રયથી પ્રેમ તેના હૃદયમાં ન હોવાથી તેના વૈરાગ્ય પણ વ્યર્થ—નિષ્ફળ બને છે, અને ઉચ્ચ પ્રકારનું તેનું જ્ઞાન પણ નિષ્ફળ બને છે.

પ્રશ્ન—સ્વદયા પાલ્યતે યેન વૈરાગ્યં તસ્ય કીદશમ્ ।

અર્થ—હે સ્વામી ! જે પુરૂષ પોતાનાં આત્માની દયાનું પાલન કરે છે તેના વૈરાગ્ય કેવો મનાય છે ?

ઉત્તર—સ્વર્મોક્ષદાત્રી સ્વદયાત્મનિઠૈઃ સ્વાનન્દતૃપ્તૈઃ પરિપાલ્યતે યઃ ।

તથા પરેષામસુરક્ષણેન દગ્ધોઘચારિત્રવિવર્દનૈન ॥૭૬॥

સાર

૪૫॥

સુધર્મો

સાર

બોધામૃતૈર્વાંભયદાનયોગાત્ દત્વાન્નવચ્છં પ્રિયભાષणेन ।

વૈરાગ્યરત્નં વિમલં હિ તેષાં જ્ઞાત્વેતિ પાલ્યા સ્વદયાન્યજન્તોઃ ॥૭૭॥

અર્થ—પોતાના આત્મામાં લીન રહેવાવાળા અને પોતાના આત્મજન્ય અર્તાદ્રિય સુખમાં તૃપ્ત રહેવાવાળા જે લવ્યજીવ સ્વર્ગમોક્ષ આપવાવાળી પોતાના આત્માની દયા પાલન કરે છે અથવા બીજા જીવોના પ્રાણોની રક્ષા કરીને તેમના સમ્યક્-જ્ઞાન, સમ્યક્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્રની વૃદ્ધિ કરીને અથવા જ્ઞાનરૂપી અમૃત દ્વારા તેમને અભયદાન આપીને અથવા અન્ન-વસ્ત્ર આપીને અથવા પ્રિય હિતમિત વચન બોલીને અન્ય જીવો ઉપર દયા કરે છે, તેજ પુરુષનું વૈરાગ્યરૂપી રત્ન નિર્મળ બને છે. આમ સમજીને પ્રત્યેક લવ્યજીવે પોતાના આત્માની દયા કરવી જોઈએ અને સાથે સાથે પરજીવોની પણ દયા કરવી જોઈએ.

ભાવાર્થ—જે પુરુષ અનેક પ્રકારના પાપો કરીને પોતાના આત્માને નરક નિગોદમાં ફંકે છે તે પુરુષ આત્મઘાતક કહેવાય છે. કેમકે ઘાત કરવાથી એકજ વાર દુઃખ થાય છે પરંતુ પાપકર્મોના ઉદયથી નરક નિગોદમાં અસંખ્યાત દુઃખ અસંખ્યાત વર્ષસુધી ભોગવવાં પડે છે. તેથી કહેવું જોઈએ કે પાપરૂપ કાર્ય કરવું તે પોતાના આત્માના ઘાત કરવા કરતાં પણ વધારે ખરાબ છે. તેથી પોતાના આત્માને તે પાપરૂપ કાર્યથી બચાવવો અથવા પોતાના આત્માને મોક્ષમાર્ગમાં લગાવવો એજ આત્માની દયાનું પાલન કહ્યું કહેવાય. તેથીજ આ શ્લોકમાં સ્વદયાનું વિશેષણ સ્વર્ગમોક્ષ આપવાવાળી આપવામાં આવ્યું છે અને તે દયાનું પાલન કરવાવાળાનું વિશેષણ પોતપોતાના આત્મામાં લીન રહેવાવાળા અથવા આત્મજન્ય સુખમાં તૃપ્ત રહેવાવાળા આપવામાં આવ્યું છે. જે પુરુષ પોતાના આત્મામાં લીન રહી શકે છે તે પુરુષ પોતાને પાપરૂપ કાર્યોમાંથી બચાવીને મોક્ષમાર્ગ ઉપર લાવી શકે છે—મોક્ષમાર્ગમાં પ્રવૃત્ત બતાવી શકે છે. તદુપરાંત આ પ્રકારના લવ્યજીવે પોતાની આત્માની દયા પાલન કરવા માટે અન્ય જીવો ઉપર પણ દયા રાખવી આવશ્યક છે. અન્ય જીવોની રક્ષા વસ્ત્ર અન્ન વગેરે આપીને થઈ શકે છે. હિતમિત વચનથી પણ થઈ શકે છે, અભયદાનથી પણ થઈ શકે છે અને તેમના રત્નત્રય ધર્મને (ગુણને) વધારીને પણ થઈ શકે છે. જે પુરુષ આમ સ્વદયા અને પરદયા બોધ્ય રીતે પાળે છે તેના વૈરાગ્ય અવશ્ય નિર્મળ

॥ ૪૬ ॥

સુધર્મો

હોવો જોઈએ. એમાં વેશમાત્ર પણ સંદેહ નથી. તેથી એવી સ્વદયા તથા પરદયાનું પ્રત્યેક લવ્યજીવે પાલન કરવું જોઈએ.

હવે વૈરાગ્યનો દૃઢતાનું કારણ બતાવવામાં આવે છે—

પ્રશ્ન—કર્મણા કેન સંતિષ્ઠેદ્ વૈરાગ્યં શુદ્ધચેતસિ ।

અર્થ—હે સ્વામી ! શું કરવાથી આ વૈરાગ્ય શુદ્ધ હૃદયમાં દૃઢ રહી શકે ?

ઉત્તર-રાગાદિભાવકર્મભયો મોહાદિદ્રવ્યકર્મણઃ । દેહાદિકર્મણોપ્યાત્મા ભિન્નશ્ચિન્હેન સર્વદા । ૭૮।

દક્ષિણાદુત્તરો લોકે પૂર્વતઃ પશ્ચિમો યથા । જ્ઞાત્વેતિ શુદ્ધચિદ્રૂપે તિષ્ઠેદ્ યઃ પરમાત્માનિ ॥ ૭૯॥

તસ્ય સ્યાત્સફલં જન્મવૈરાગ્યં મોક્ષસાધકમ્ । જ્ઞાત્વેતિ સ્વાત્મશુદ્ધ્યર્થં યતન્તાં ભવ્યબાંધવાઃ ૮૦

અર્થ—જેવીરીતે દક્ષિણ દિશાથી ઉત્તર દિશા તદ્દન જુદીજ છે અને પૂર્વ દિશાથી પશ્ચિમ દિશા તદ્દન જુદીજ છે તેવીરીતે આત્મા મોહનીય આદિ દ્રવ્ય કર્મથી તદ્દન અલગ છે તથા શરીરાદિક નોકર્મથી તદ્દન અલગજ છે, આત્માની આ ભિન્નતા તેના જ્ઞાનાદિક ગુણોથી અથવા જ્ઞાનદર્શનરૂપ લક્ષણોથી આપોઆપ સિદ્ધ થઈ જાય છે. એમ સમજીને જે લવ્યજીવ પોતાના શુદ્ધ ચિદ્દાનંદમય પરમાત્મામાં લીન રહે છે તેનો જન્મ આ સંસારમાં સફળ થયો એમ કહેવાય આમ સમજીને લવ્ય જીવોએ પોતાના આત્માને શુદ્ધ કરવા માટે હુમેશાં પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

ભાવાર્થ—જ્યાં સુધી આ આત્મા રાગદ્વેષને વશીભૂત હોય છે અથવા જ્ઞાનાવરણાદિ આઠ કર્મોને આધીન હોવાથી ઈષ્ટ અનિષ્ટ પદાર્થો ઉપર રાગદ્વેષ કરે છે, અથવા શરીર ઉપર મમતા રાજી છે ત્યાંસુધી તેનો વૈરાગ્ય દૃઢ બની શકતોજ નથી. જ્યારે આ આત્મા આ રાગદ્વેષાદિકને અથવા કર્મોને અને શરીરને આત્માથી તદ્દન અલગ માની લે છે તથા આત્માને આ સર્વેથી ભિન્ન માને છે, જ્ઞાન, દર્શન વગેરે લક્ષણોથી તેનું સ્વરૂપ કર્મોદિકથી ભિન્ન માને છે અને એમ માન્યા પછી પોતાના આત્માને પરપદાર્થોમાં લીન થવા ન દેતાં ફક્ત પોતાના આત્મામાંજ લીન થવા ઈષ્ટ સમસ્ત રાગદ્વેષ અથવા વિકારોને દૂર કરી

સાર

સુધર્મો

આત્માને શુદ્ધ બનાવી દે છે ત્યારેજ તેનો વૈરાગ્ય શાશ્વત સ્થિર રહે છે અને તેવા પુરુષનોજ જન્મ સાર્થક બનાય છે. કેમકે જે જન્મ ધારણ કરી આ આત્મા પોતાનું કલ્યાણ કરી લે તેજ જન્મ સાર્થક માનવો જોઈએ. તેથી સમસ્ત ભવ્યજીવોએ રાગદ્વેષાદિક વિકારોને દૂર કરી પોતાના આત્માને શુદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. એજ મનુષ્ય જન્મનો સાર છે.

સાર

હવે મનુષ્યને શ્રેષ્ઠ વિચાર બતાવવામાં આવે છે--

પ્રશ્ન—કિં કિં વિચારણીયં કૌ સ્વામિન મે વદ સામ્પ્રતમ્ ।

અર્થ—હે સ્વામી ! આ સંસારમાં શું શું વિચાર કરવા જોઈએ તે કૃપા કરીને કહો.

ઉત્તર—વિશ્વસ્વરૂપં વિવિધપ્રકારં કાયસ્વરૂપં વિપરીતરૂપમ્ ।

ચિત્રં વિચિત્રં ભયદં સદેત્યમસ્ત્યત્ર લોકે ક્ષણદૃષ્ટનષ્ટમ્ ॥૮૧॥

જ્ઞાત્વા તયોર્દુઃસ્વમયં સ્વભાવં સ્વમેપિ રાગો ન કદાપિ કાર્યઃ ।

વૈરાગ્યબોધાદિવિવર્દનાર્થં પૂર્વોક્તરીત્યૈવ વિચારણીયમ્ ॥૮૨॥

ભાવાર્થ—આ સંસારમાં સંસારનાં તેમજ શરીરનાં સ્વરૂપનો વિચાર કરવાથીજ વૈરાગ્ય અને જ્ઞાનની વૃદ્ધિ થાય છે. આ સંસાર અનેક પ્રકારનાં દુઃખો તેમજ વિપત્તીઓથી ભરપૂર છે એમાં અનેક પ્રકારનો ચિત્રવિચિત્રતા માલુમ પડે છે. આજ જે આપણા પિતા છે તે આવતી કાલે મરીને આપણા પુત્ર તરીકે જન્મ લે છે. આજ જે ધર્મપત્ની છે તે આવતી કાલે મરીને આપણી બેન બને છે અથવા પુત્રી બની જાય છે. અરે ! એટલે સુધી કે પોતે મરીને પોતાના પુત્ર તરીકે જન્મ લે છે. તે ઉપરાંત દેખતાં દેખતાં તો આ સંસાર નષ્ટ થઈ જાય છે. માતા, પિતા, પુત્ર, ભાઈબંધુ વગેરેના સંયોગ તો માત્ર વિજળીની માફક ચંચળ છે. તેમના કોઈ નિશ્ચિત સમય નથી. જેમનો આ જે સંયોગ છે તેમનો આવતી કાલે વિયોગ પણ થાય છે. આજે જે ધનવાન છે તે કાલે રંક થઈ જાય છે. આજ વિચારવાથી આ સંસારની અનિત્યતા સહેલાઈથી માલુમ પડે છે.

॥૪૮॥

મુંબઈ

તદુપરાંત સર્વ કોઈને પોતપોતાના પ્રમાણમાં ભય છે. કોઈને રાજ્યનો ભય છે, કોઈને માતાપિતાનો ભય છે, કોઈને રોગોનો ભય છે, કોઈને ઘોરોનો ભય છે, કોઈને શત્રુઓનો ભય છે, કોઈને આ લોક તેમજ પરલોકનો ભય છે, આ સંસારમાં કોઈ પણ જીવ નિર્ભય નથી. આમ આ સંસારનું સ્વરૂપ જાણીને કોઈપણ જીવે કોઈપણ જીવ ઉપર તેમજ વસ્તુ ઉપર રાગ અથવા મોહ રાખવો ન જોઈએ.

ભાવાર્થ—આવીરીતે શરીરનું સ્વરૂપ પણ દુઃખમયજ છે. આ શરીર અનેક રોગોથી ઘેરાયેલું છે, મળમૂત્રથી ભરપૂર છે, હાડકા, માંસ, લોહી, પદ્મ વગેરે અત્યંત ઘૃણિત પદાર્થોનું બનેલું છે, અત્યંત કૃત્રિમ અને અપવિત્ર છે. જો આ શરીરના દેખાતા મુંદરમાં મુંદર ભાગને ઉતરાવીને અંદરના ભાગમાં જોવામાં આવે તો કોઈપણ મનુષ્ય તેને જોઈ શકતો નથી. તદુપરાંત તે ક્ષણભંગુર છે. હાલ છે પરંતુ ક્ષણવારમાંજ નષ્ટ પામે છે. એના બિત્તકલ ભરોસો નથી. આમ સમજીને આ શરીર ઉપર કદી રાગ અથવા પ્રેમ કરવો ન જોઈએ. આ શરીર અને સંસાર એ બંનેનો સ્વભાવ જેવો મુંદર અને મુખદાયી આપણે માનીએ છીએ તેવો નથી પરંતુ તેથી તદ્દન વિપરીત છે. બંનેનો સ્વભાવ દુઃખ આપવાનો છે. આમ બંનેના સ્વરૂપને જાણ્યા પછી સ્વપ્નમાં પણ તેમના ઉપર રાગ કરવો ન જોઈએ. દરેક ભવ્યજીવોએ પોતાના વૈરાગ્યની વૃદ્ધિ માટે અને જ્ઞાનની પણ વૃદ્ધિ માટે ઉપર મુજબ સંસાર તેમજ શરીરના સ્વરૂપનું ચિંતવન કરતા રહેવું જોઈએ. આમ ચિંતવન કરવાથી જ્ઞાન તેમજ વૈરાગ્યની વૃદ્ધિ અવશ્ય થાય છે. આત્માના સ્વરૂપનું યથાર્થ જ્ઞાન થાય છે અને જલ્દી મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે.

હવે જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય સિવાયની સમસ્ત ક્રિયાઓ નિષ્ફળ છે એમ બતાવવામાં આવે છે—

પ્રશ્ન—જ્ઞાનવૈરાગ્યશૂન્યસ્ય ક્રિયા સ્યાત્ કીદશી વદ ।

હે ભગવાન ! જે પુરૂષ જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય વિહોણો છે તેની સર્વ ક્રિયાઓ કેવી હોય છે તે કૃપા કરીને કહો.

ઉત્તર—જ્ઞાનવૈરાગ્યશૂન્યસ્ય ક્રિયાકાણ્ડો જપસ્તપઃ । ધ્યાનાધ્યયનમૌનાદિ વૃથા સ્યાલ્લિંગધારણમ્ ૮૩

જ્ઞાત્વેતિ જ્ઞાનવૈરાગ્યં ન વિના લિંગધારણમ્ । કાર્યં ન નિષ્ફલં ધ્યાનં વિજ્ઞાનશાસ્ત્રધારિણા ૮૪

સાર

૪૯॥

સુધર્મો

સાર

અર્થ—જે પુરૂષ જ્ઞાન તથા વૈરાગ્ય વિહાણો છે તેનાં સમસ્ત ક્રિયાકાંડ વ્યર્થ છે. જપ, તપ, ધ્યાન, અધ્યયન, અને મૌનધારણાવિધિ વગેરે સમસ્ત કાર્ય વ્યર્થ છે, તથા દીક્ષા લઈને પ્રજ્ઞચારી અથવા મુક્ત થવું અથવા નિર્ગ્રંથ મુનિ થવું વગેરે સમસ્ત ક્રિયા પણ વ્યર્થ છે. આમ સમજીને આ જીવને જ્યાંસુધી જ્ઞાન તેમજ વૈરાગ્યની પ્રાપ્તિ ન થાય ત્યાંસુધી કદી નુ નિર્ગ્રંથ મુનિ અવસ્થા લેવી ન જોઈએ. અથવા મુક્ત અથવા પ્રજ્ઞચારી પણ બનવું ન જોઈએ તથા વિજ્ઞાન શાસ્ત્રોના બાણુ-કાર પુરૂષ જ્ઞાન વૈરાગ્ય સિવાય નિષ્કળ ધ્યાન પણ ધરવું ન જોઈએ.

ભાવાર્થ—જ્ઞાન શબ્દનો અર્થ આત્મિકજ્ઞાન સમજવું જોઈએ. કેમકે આત્મજ્ઞાન થયા સિવાયનું સમસ્ત જ્ઞાન મિથ્યાજ્ઞાન છે. તથા મિથ્યાજ્ઞાન સંસારમાં કુખાડનાર છે. તેથી સિદ્ધ થાય છે કે આત્માનું કલ્યાણ કરવાવાળું તો માત્ર આત્મજ્ઞાનજ છે. જ્યાંસુધી આ જીવ પોતાના આત્માના સ્વરૂપને બાણુતો નથી ત્યાંસુધી તે પોતાના આત્માનું કલ્યાણ કરી શકતો નથી. તેથી આત્મકલ્યાણ કરવા માટે આત્માના યથાર્થ જ્ઞાનની આવશ્યકતા પડે છે. જ્યારે આ જીવ આત્માનું સ્વરૂપ સમજી લે છે ત્યારે તે શરીરાદિક પરપદાર્થો ઉપર અવશ્યકતામીન બાવ સેવે છે, અને તેના ઉપરથી મમતા-મમત્વ બાવ છોડી દઈને આત્મ સ્વભાવમાં લીન બને છે. આવી અવસ્થામાં જ્યારે તે જિનેશ્વર પૂજા, પાત્રદાન, ધર્મધ્યાન વગેરે જે જે ક્રિયાઓ કરે છે તે સર્વ ક્રિયા સફળ મનાય છે. આત્મામાં લીન હોવા છતાંપણુ આ જીવ ધ્યાન ધરી શકે છે, અધ્ય-યન કરી શકે છે, મૌન ધારણુ કરી શકે છે અને નિર્ગ્રંથ મુનિ અવસ્થા ધારણુ કરી તેમનો સમસ્ત ક્રિયાઓનું યથાર્થ શીતે પાલન કરી શકે છે. આત્મજ્ઞાન સિવાય તેમજ આ શારીરાદિક પદાર્થો ઉપરથી મમત્વભાવ છોડ્યા સિવાય કદીપણુ જિને-શ્વરરૂપ ધારણુ કરી શકાતું નથી. અને જપ, તપ, ધ્યાન વગેરે ક્રિયાઓ પણ થઈ શકતી નથી. તેથી વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર માણવા-વાળા પુરૂષોએ પણ આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. કેમકે આત્મજ્ઞાનની સાથેજ યથાર્થ વૈરાગ્યની પ્રાપ્તિ થાય છે આત્મજ્ઞાન અને વૈરાગ્ય સિવાયનાં તેમાં ધ્યાન, અધ્યયન વગેરે સમસ્ત ક્રિયાઓ વ્યર્થ છે. અથવા જિને ૨૨ દીક્ષા ધારણુ કરવી અથવા વર્ણી, મુક્ત વગેરે થવું પણ વ્યર્થ છે. તેથી બુદ્ધિમાનોએ એવાં અર્થ વિનાનાં (વ્યર્થ) કાર્ય કદીપણુ ન કરવાં જોઈએ.

॥ ૫૦ ॥

82044

મુધર્મો

સાર

હવે મુનિયોની વૈરાગ્યની વૃદ્ધિ વિષે કહેવાય છે—

પ્રશ્ન—વૈરાગ્ય વર્દતે સ્વામિન કસ્મિન્ જીવે ગુરો વદ ।

અર્થ—હૈ ગુરુદેવ ! આ વૈરાગ્ય કયા જીવોમાં વધતો રહે છે તે કૃપા કરીને કહો.

ઉત્તર—સર્વસંગબહિર્ભૂતે શત્રુમિત્રસમાનકે । માનાપમાનમુક્તે હિ દેહમાત્રપરિગ્રહે ॥૮૫॥

સાધૌ સ્વસાધકં ધીરે વૈરાગ્યં વર્દતે વરમ્ । પૂર્વોક્તધર્મશાસ્ત્રે ન વંચકે ભેષમાત્રકે ॥૮૬॥

અર્થ—જે મુનિ બાહ્ય અને અભ્યંતર સમસ્ત યોગીસ પરિગ્રહથી રહિત હોય છે, જે શત્રુમિત્રમાં સમાન ભાવ ધારણ કરે છે, જે માન અપમાન બંનેથી સર્વથા રહિત હોય છે, જેમનો પાસે શરીર માત્ર પરિગ્રહ છે શરીર સિવાય બીજા કોઈ પાણુ પરિગ્રહ નથી, જે પોતાના આત્માની સિદ્ધિમાં હમેશાં લીન રહે છે અને જે અત્યંત ધીરવીર હોય છે એવા મુનિરાજેના શ્રેષ્ઠ વૈરાગ્યની વૃદ્ધિ થાય છે. જે સાધુઓમાં પૂર્વોક્ત ધર્મ [ગુણ] હોતા નથી અને જે ફક્ત વેષ ધારણ કરી ફક્ત સંસારને ઠગે છે તેવા સાધુઓમાં વૈરાગ્યની વૃદ્ધિ અથવા વૈરાગ્યનું સ્થાન કદીપણુ હોઈ શકતું નથી.

ભાવાર્થ—વીતરાગતાજ વૈરાગ્યની વૃદ્ધિનું કારણ છે. જ્યાં જ્યાં વીતરાગતા છે ત્યાં ત્યાં પરિગ્રહનો ત્યાગ હોય છે સમતાભાવ હોય છે અને મોહ, મદ, માયા, કામ વગેરે સમસ્ત વિકારોનો ત્યાગ હોય છે. તેથી જ્યાં વીતરાગતા છે ત્યાં વૈરાગ્યની વૃદ્ધિ થઈ શકે છે. જ્યાં વાસ્તવિક વીતરાગતા નથી, સમતાભાવ નથી, પરિગ્રહોનો ત્યાગ નથી આત્મકલ્યાણ કરવાની ઇચ્છા નથી, તથા જ્યાં ફક્ત શરીર અને ઈન્દ્રિયોને પોષવાની લાલસા રહે છે ત્યાં વૈરાગ્ય બીલકુલ સંભવો શકતો નથી—ટકી શકતો પણ નથી. જો એવા પુરુષને કદાચિત વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય તો ફક્ત સ્પશાન વૈરાગ્યજ ઉત્પન્ન થાય છે અને ફક્ત અલ્પ સમય માટેજ રહે છે. શાશ્વત ટકી શકતો નથી. એટલી વાત તો તદ્દન સત્ય છે કે વૈરાગ્ય સિવાય આત્માનું કલ્યાણ બીલકુલ થઈ શકતું નથી. તેથી ભવ્ય જીવોએ આત્મકલ્યાણ કરવા માટે વૈરાગ્ય ધારણ કરી સમસ્ત પરિગ્રહોનો ત્યાગ કરી

॥ ૫૧ ॥

મુધર્મો

દેવો જોઈએ. સમસ્ત ઈષ્ટ અનિષ્ટ પદાર્થોમાં સમતાભાવ ધારણ કરવો જોઈએ. અને આવીરીતે વૈરાગ્યની વૃદ્ધિ કરી આત્મ-કલ્યાણ કરી લેવું જોઈએ. આજ મનુષ્ય જન્મનો સાર છે.

સાર

હવે વૈરાગી પુરૂષના રહેવાના સ્થાન વિષે કહેવામાં આવે છે—

પ્રશ્ન—ક વૈરાગ્યાભિલાષી ભો તિષ્ઠેન્નૈવ ગુરો વદ ।

અર્થ—હે સ્વામી ! વૈરાગ્ય ધારણ કરવાની ઈચ્છાવાળા પુરૂષે કયાં રહેવું જોઈએ અને કયાં નહિ તે કૃપા કરીને કહે.

ઉત્તર — યસ્મિન્ પ્રદેશે સ્વસુસ્વસ્ય હાનિઃ સ્વરાજ્યલક્ષ્મીશ્ચ પરાશ્રિતા સ્યાત્ ।

ભવેત્તથા સંયમરત્નલોપો વૈરાગ્યહાનિરતિરાગવૃદ્ધિઃ ॥૮૭॥

સ્વપ્નેપિ તસ્મિન્ન વસેત્પ્રદેશે સંસારભીરુઃ સ્વપદાનુરાગી ।

વસેત્સદા યત્ર નિજાત્મશુદ્ધિઃ સ્વરાજ્યલક્ષ્મીશ્ચ ભવેત્સ્વદાસી ॥૮૮॥

અર્થ—જે સ્થાન ઉપર રહેવાથી પોતાના આત્મજન્ય અતીન્દ્રિય સુખની હાની થતી હોય, જ્યાં રહેવાથી પોતાનો આત્માની શુદ્ધતારૂપી સ્વરાજ્યલક્ષ્મી પરાશ્રીત થઈ જતી હોય, જ્યાં રહેવાથી સંયમરૂપી રત્નનો લોપ થતો હોય, જ્યાં રહેવાથી વૈરાગ્યની હાની થતી હોય અને જ્યાં રહેવાથી રાગાદિક વિકારોની વૃદ્ધિ થતી હોય એવા સ્થાનોમાં સ્વપ્ને પણ રહેવું ન જોઈએ. જે પુરૂષ આ જન્મમરણરૂપી સંસારથી હમેશાં ભયભીત રહે છે અને જે પોતાના આત્મા ઉપરજ અનુરાગ રાખે છે એવા ભવ્યજીવોએ જ્યાં રહેવાથી આત્માની શુદ્ધતા પ્રાપ્ત થાય, અને જ્યાં રહેવાથી પોતાના આત્માની શુદ્ધતારૂપી સ્વરાજ્યલક્ષ્મી પોતાની દાસી થઈને રહે એવાજ સ્થાનમાં હમેશાં રહેવું જોઈએ.

॥૫૨॥

ભાવાર્થ—જ્યાં રાગદ્વેષ વધારવાનાં સાધન હોય, જ્યાં ગાનતાન વગેરે આનંદના સાધન હોય, જ્યાં અસંયમી દુષ્ટ, મ્લેચ્છ વગેરે લોકો રહેતા હોય, જ્યાં અવરજવર વધુ રહેતા હોય, જ્યાં કોઈને કોઈ પ્રકારે કલબલ થતી હોય, જ્યાં ઈન્દ્રીય

સુધર્મો

અને મનને લોભાવનાર વસ્તુ હોય, જ્યાં યુક્ત થતું હોય, જ્યાં લક્ષ્ય અલક્ષ્યનો વિચાર પાણુ ન હોય, જ્યાં સદ્ગચાર ન હોય જ્યાં જિનાલય ન હોય, જ્યાં સંયમ પાળવાવાળા શ્રાવક અને મુનિ ન હોય, અને જ્યાં ધર્મની વૃદ્ધિનાં સાધન ન હોય એવા સ્થાનોમાં વૈરાગ્ય ધારણ કરવાવાળા પુરુષોએ કદીપણુ રહેવું ન જોઈએ. વિરક્ત પુરુષોએ તો એવા એકાંત સ્થાનમાં રહેવું જોઈએ કે જ્યાં ધ્યાન અને અધ્યયન થઈ શકે. કેમકે ધ્યાન અને અધ્યયનથીજ આત્માની શુદ્ધતા થઈ શકે છે. તથા ધ્યાનથીજ આત્માની પરમ શુદ્ધતા પ્રાપ્ત થઈ શકે છે.

સાર

હવે મુનિજન બીજા પાસેથી શું ગ્રહણ કરી શકે તે કહેવામાં આવે છે—

પ્રશ્ન — વૈરાગ્યનિષ્ઠસાધુઃ કિં પરાદ્ગૃહ્ણાતિ મે વદ ।

ઉચ્ચતમ વૈરાગ્ય ધારણ કરવાવાળા સાધુ બીજા પાસેથી શું ગ્રહણ કરે છે તે કૃપા કરીને હે ગુરો ! આપ કહો.

उत्तर-केवलमन्नमात्रं च प्रासुकं विधिनापितम् । तदपि तनुस्थित्यर्थं गृह्णाति ध्यानवर्द्धकम् ॥८९॥

नैवाक्षसौख्यहेतोश्च तनु सौंदर्यहेतवे । ज्ञात्वेति निर्ममः स हि स्वराज्यं सुखदं कुरु ॥९०॥

અર્થ—મુનિવર્ગ વ્રતી શ્રાવકોપાસેથી ફક્ત અન્ન ગ્રહણ કરે છે. અને તે પાણુ પ્રાસુકજ અને વિધિપૂર્વકે આપવામાં આવે તોજ. તેઓ આહાર પાણુ શરીરને દૃઢ રાખી શરીરથી ધ્યાન અધ્યયન થઈ શકે તેટલા માટેજ લે છે. નહિ કે શરીરને હૃષ્ટપુષ્ટ બનાવવા માટે. મુનિવર્ગ ઇન્દ્રીઓના સુખને માટે અથવા શરીરની સુંદરતાને માટે આહાર લેતા નથી. આમ સમજીને દરેક ભવ્ય જીવોએ પોતાના શરીર ઉપરથી મમત્વનો ત્યાગ કરી પોતાના આત્માની શુદ્ધતાઈપી સ્વરાજ્યલક્ષ્મી મેળવવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

સાવાર્થ—મુનિલોક શરીર ઉપર મમત્વ રાખતા નથી તો પછી બોજનપર તો મમત્વ કેવીરીતે રાખી શકે, આથી પાણુ સિદ્ધ થાય છે કે તે શરીરની સુંદરતાને માટે કદીપણુ આહાર લેતા નથી. જ્યારે તેમને શરીર ઉપર મમત્વ નથી તો પછી તેમને ઇન્દ્રીઓના વિષયોની લાલસા તો કેવીરીતે હોઈ શકે ! આથી પાણુ સિદ્ધ થાય છે કે મુનિલોક ઇન્દ્રીઓને તૃપ્ત કરવા

॥ ૫૩ ॥

સુધર્મો

માટે અથવા શરીરને હુષ્કાંત બનાવવા માટે આહાર લેતા નથી. પરંતુ એવી અવસ્થામાં એક પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે કે તેઓ આહાર શા માટે લે છે ? તેનો ઉત્તર એજ છે કે આ આત્માની સાથે અનંતાનંત કાળથી કર્મો લાગેલા હોય છે તથા કર્મોના ક્ષય વ્રત, તપ તથા ધ્યાન સિવાય કદીપણુ યર્થ શકતો નથી. તેથી કર્મોના ક્ષય કરવા માટે ધ્યાન ધરવું જોઈએ. તથા તપશ્ચરણ કરવું જોઈએ. હવે શરીર સિવાય ધ્યાન તથા તપશ્ચરણ પાણુ યર્થ શકતાં નથી. અને આહાર સિવાય શરીર પાણુ ટકી શકતું નથી. આથી પરમ વીતરાગ મુનિરાજ આ શરીર દ્વારા તપશ્ચરણ અને ધ્યાનની વૃદ્ધિને માટેજ આહાર ગ્રહણ કરે છે. અને તે પાણુ નવધાભક્તિયુક્ત ખત્રીસ અંતરાય અને છેતાક્ષીસ દોષો ઠાળીને મળે તોજ લે છે. નહિ તો નહિ. તેથી દરેક ભવ્યજીવે પોતાના શરીર પરથી મમત્વ છોડી દઈને આત્માને શુદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

હવે સમસ્ત પરિગ્રહનો ત્યાગ કરવા છતાં આહારનો ત્યાગ કરવામાં આવતો નથી તેનું કારણ બતાવવામાં આવે છે—

પ્રશ્ન—સર્વસંગપરિત્યાગી કિં ન ત્યજતિ ભોજનમ્ ? ।

અર્થ—હે સ્વામિન્ ! મુનિજન સર્વ પ્રકારના પરિગ્રહનો ત્યાગ કરે છે. પરંતુ તે ભોજનનો ત્યાગ કેમ કરતા નથી તે કૃપા કરીને કહે.

ઉત્તર—ન ગૃહ્ણતિ યદિ જ્ઞાનં તર્હિં દેહો વિનશ્યતિ પૂર્વકર્મસ્થિતેઃ શેષાજ્જન્મમૃત્યુઃ પુનઃ પુનઃ ॥૯૧॥

અર્થ—હિ તન્નુસ્થિત્યર્થં તન્નુઃ સ્યાદધ્યાનવૃદ્ધયે । સર્વકર્મવિનાશાર્થં ધ્યાનં સ્યાન્ન્યાયસંગતમ્ ॥૯૨॥

અર્થ—જો મુનિજન અન્ન ગ્રહણ નહિ કરે તો તેમનું શરીર અવશ્ય નાશ પામે. તથા શરીરના નાશ પામવાથી પહેલાનાં સંચિત કરેલ કર્મો તેમનેતેમ રહી જાય અને કર્મની સ્થિતિ તેવીને તેવી રહેવાથી તેનું કળ ભોગવવા માટે વારંવાર જન્મમરણના ફેરામાં સંડોવાવું પડે. જો મુનિરાજ ભોજન લે છે તો શરીરની સ્થિતિ સારી તેવીને તેવી રહે છે. અને શરીરની સ્થિતિ આવી રહેવાથી ધ્યાનની વૃદ્ધિ થાય છે અને ધ્યાનથી સમસ્ત કર્મોના નાશ થાય છે. આ બાબત સર્વાંશે સત્ય છે તેથીજ મુનિરાજ આહાર ગ્રહણ કરે છે.

સાર

॥૫૪॥

સુધર્મો

ભાવાર્થ—મુનિરાજ શરીર ઉપર બીલકુલ મમત્વ રાખતા નથી આ બાબત નિશ્ચિત છે. શરીર ઉપર મમત્વ ન રાખવાથી તેઓ આહારનો પણ સર્વથા ત્યાગ કરી શકે છે. પરંતુ આહારનો સર્વથા ત્યાગ કરવાથી શરીર યોગ્ય સ્થિતિ પર રહી શકતું નથી. અને તદુરસ્ત શરીર સિવાય ધર્મધ્યાન પણ થઈ શકતું નથી. અને ધ્યાન તથા જ્ઞાનની વૃદ્ધિ સિવાય કર્મોનો નાશ ક્ષય થતો નથી. તેથી મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવાવાળા પુરુષોને કર્મોનો નાશ કરવાની આવશ્યકતા પડે છે. કર્મોનો નાશ માટે જ્ઞાન તથા ધ્યાનની આવશ્યકતા પડે છે અને શરીરને માટે આહારની આવશ્યકતા પડે છે. આથી સિદ્ધ થાય છે કે જ્ઞાન તથા ધ્યાનની વૃદ્ધિને માટે જ મુનિરાજ આહાર ગ્રહણ કરે છે. આહાર લેવાને માટે તેમનો બીજો કોઈ હેતુ હોઈ શકતો જ નથી.

હવે વિરક્ત બુદ્ધિ કોની થાય છે તે કહેવાય છે—

પ્રશ્ન—સુબુદ્ધિઃ વિરતિઃ કેષાં શંસનીયા ગુરો વદ ।

અર્થ—હે સ્વામિન્ ! વિરક્ત બુદ્ધિ કોની પ્રશંસનીય ગણાય છે તે કૃપા કરીને કહો.

ઉત્તર—સ્વાનન્દસામ્રાજ્યપદે પવિત્રે કર્તુ નિવાસં સ્વરસસ્યપાનમ્ ।

હર્તુ યતન્તે વિષમં કષાયં બહિઃ પ્રવૃત્તિં ભયદાં સદા યે ॥૧૩॥

તેષાં ભવેદેવ નિજાશ્રિતાનાં પ્રશંસનીયા વિરતિઃ સુબુદ્ધિઃ ॥

જ્ઞાત્વેતિ ભવ્યૈઃ પરિપાલનાયા પૂર્વોક્તરીતિઃ સુખશાંતિદાત્રી ॥૧૪॥

અર્થ—જે ભવ્યજીવ પોતાના ચિદાનંદરૂપી પવિત્ર સામ્રાજ્યપદમાં નિવાસ કરવા માટે હમેશાં પ્રયત્ન કરે છે, પોતાના આત્મભવન્ય અતીન્દ્રિય સુખનું આસ્વાદન કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે તથા વિષય અને કષાયોનો ત્યાગ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે, અનેક પ્રકારે ભય ઉત્પન્ન કરાવવાળી પોતાની આત્મ પ્રવૃત્તિઓનો ત્યાગ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે અને જે હમેશાં પોતાના શુદ્ધ આત્મામાં લીન રહે છે એવા ભવ્યજીવોની સુબુદ્ધિ અને ત્યાગ બંને પ્રશંસનીય મનાય છે. એમ સમજીને સમસ્ત ભવ્યજીવોને સુખ અને શાંતિ આપવાવાળાં પૂર્વોક્ત કાર્યો કરવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

સાર

૫૫॥

મુદ્ધર્મો

ભાવાર્થ—જ્યાંસુધી આ જીવ વિષય કષાયોનો ત્યાગ કરતો નથી અને તે વિષય કષાયોને આધીન રહેવાવાળી બાહ્ય પ્રવૃત્તિઓનો ત્યાગ કરતો નથી ત્યાંસુધી આ જીવ પોતાના આત્માનું કલ્યાણ કરવામાં પ્રવૃત્ત થઈ શકતો નથી. આત્મકલ્યાણની પ્રવૃત્તિ વિના અતીન્દ્રિય સુખનો આનંદ અથવા અનુભવ મળી શકતો નથી. અને પોતાના આત્મિક અનુભવ સિવાય મુખ્યદિ ઉત્પન્ન થતી, નથી અને મુખ્યદિ વિના યથાર્થ ત્યાગ પણ થઈ શકતો નથી. તેથી જે પુરૂષ પોતાના આત્માનું હિત કરવાની ઇચ્છા રાખે છે, આત્મામાં અનંત સુખ અને શાંતિ ઉત્પન્ન કરવાની ઇચ્છા રાખે છે, તેણે પ્રથમ વિષય કષાયોનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. અને પછી અનુક્રમે બાહ્ય પ્રવૃત્તિઓનો ત્યાગ કરી પોતાના શુદ્ધ આત્માનો અનુભવ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. જે ભવ્યજીવને પોતાના આત્માનો અનુભવ થઈ જાય છે તે જીવોને શરીર આદિ પરપદાર્થોનું પણ સંપૂર્ણ જ્ઞાન થઈ જાય છે. તેથી પરપદાર્થોનું યથાર્થ જ્ઞાન થવાથી જીવ તેનો પણ ત્યાગ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. અને અનુક્રમે ત્યાગ કરી પોતાના આત્માને સમ્યજ્ઞાનમય બનાવી દે છે. બસ ખરેખર ! તેનો તે ત્યાગ તથા તે પ્રકારની મુખ્યદિ આ સંસારમાં પ્રશંસનીય મનાય છે. તેથી જોક્ષની ઇચ્છા કરવાવાળા જીવે આવી જ પ્રશંસનીય મુખ્યદિ રાખવી જોઈએ જેથી જલ્દી તેને અનંતસુખની પ્રાપ્તિ થાય.

સાર

હવે જ્ઞાન તથા વૈરાગ્ય સિવાયનું મુનિપણુ વ્યર્થ છે એમ કહેવામાં આવે છે—

પ્રશ્ન—વૈરાગ્યબોધહીનશ્ચ મુનિર્ભાતિ ન વા ક્વચિત્ ।

અર્થ—હે સ્વામિન્ ! જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય સિવાય મુનિ કોઈ સ્થળે શોભાયમાન હોય છે કે નહિ તે કૃપા કરીને કહો.

ઉત્તર—સંસારસંતાપવિનાશકેન વૈરાગ્યબોધેન શિવપ્રદેન ।

વિના મુનીનાં ન ચ ભાતિ વૈષો વપુશ્ચ વાણી ન વૃજન્મ તૈષામ્ ॥૧૫॥

ક્રિયાકલાપોપિ જપસ્તપશ્ચ વૃથા ભવેત્સંયમધારણાદિઃ ।

જ્ઞાત્વેતિ નિત્યં પરિવર્દનીયૌ વૈરાગ્યબોધૌ નિજજન્મસારૌ ॥૧૬॥

॥ ૫૬ ॥

સુધર્મો

સાર

અર્થ—મુનિરાજોનો ઉત્તમ વૈરાગ્ય અને આત્મજ્ઞાનરૂપી સમ્યક્જ્ઞાન સંસારના સમસ્ત સંતાપોનો નાશ કરવાવાળા છે, અને મોક્ષ આપવાવાળા છે. તેથી આ ઉત્તમ વૈરાગ્ય અને આત્મજ્ઞાનરૂપી સમ્યક્જ્ઞાન સિવાય તેમનો વેષ શોભાને પાત્ર નથી, તેમનું શરીર શોભાને પાત્ર નથી, તેમની વાણી શોભાને પાત્ર નથી, તેમનો મનુષ્યજન્મ શોભાને પાત્ર નથી, તેમની સમસ્ત ક્રિયાઓ શોભાને પાત્ર નથી, તેમનાં જપ અને તપ શોભાને પાત્ર નથી, અને તેમનો સંયમ પણ શોભાને પાત્ર નથી. તેમનાં કમંડળ અને પીછી પણ શોભાને પાત્ર નથી. જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય સિવાય તે મુનિરાજોના સમસ્ત જપ, તપ વગેરે વ્યર્થ જાય છે. આમ સમજીને ભવ્યજીવોએ મનુષ્ય જન્મના સારરૂપ આ ઉત્તમ વૈરાગ્ય અને સમ્યક્જ્ઞાનની વૃદ્ધિને માટે હમેશાં પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

ભાવાર્થ—મુનિરાજોની શોભા જ્ઞાન અને વૈરાગ્યવડેજ છે. જો કે મુનિદીક્ષા વૈરાગ્યભાવ ઉત્પન્ન થવાથીજ ધારણ કરવામાં આવે છે, વૈરાગ્ય પરિણામો સિવાય કોઈપણ જીવ મુનિદીક્ષા ધારણ કરતો નથી છતાંપણ પ્રત્યેક મુનિરાજે તે વૈરાગ્યને દૃઢ રાખવો જોઈએ. જો તે વૈરાગ્ય દૃઢ ન રહે તો કોઈપણ કાળે તેઓ ભ્રષ્ટ થાય એ સંભવિત છે. તેથી પોતાના મુનિવ્રતમાં અત્યંત દૃઢ રહેવા માટે પ્રત્યેક મુનિરાજે પોતાના વૈરાગ્યને દૃઢ બનાવવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. તથા વૈરાગ્યને દૃઢ રાખી પોતાના જ્ઞાનની વૃદ્ધિ કરવી જોઈએ. આ જ્ઞાનનું કોઈ પારાવાર નથી. કેવલજ્ઞાનજ તેની સીમા છે. તેથી જ્યાંસુધી કેવલજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ ન થાય ત્યાંસુધી દરેક મુનિરાજે પોતાના આત્માની શુદ્ધિ કરવા જોઈએ. આ વાત પણ ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ કે આ આત્મજ્ઞાન જેમ જેમ વધતું જશે તેમ તેમ ધ્યાનની વૃદ્ધિ પણ થતી જશે. તથા ધ્યાનની પૂર્ણતા થતાં કેવલજ્ઞાન અને મોક્ષની પ્રાપ્તિ અવશ્ય થશે. તેથી મોક્ષની ઈચ્છા કરવાવાળા સમસ્ત મુનિરાજોએ પોતાના ઉત્તમ વૈરાગ્યને દૃઢ રાખી આત્મજ્ઞાનની વૃદ્ધિ કરતા રહેવું જોઈએ. જ્ઞાન તથા વૈરાગ્ય સિવાય તેમનાં સમસ્ત જપ, તપ, સંયમ, મિષ્ટ ભાષણ વગેરે સર્વ વ્યર્થ છે. જ્ઞાન તથા વૈરાગ્ય સિવાયના મુનિરાજ બીલકુલ શોભાને પાત્ર નથી.

હવે ગાઢ વૈરાગ્યને માટે કર્તવ્ય બતાવવામાં આવે છે—

પ્રશ્ન—વૈરાગ્યં કસ્ય ગાઢં સ્યાદ્વદ મે શર્મદં ગુરો ? ।

પૃ.૩૧

મુદ્ધર્મો

સાર

અર્થ — હે સ્વામિન્ ! કયા પુરુષનો વૈરાગ્ય અત્યંત દૃઢ રહે છે તે કૃપા કરીને કહો.

ઉત્તર — માયાસુમિધ્યાત્વનિદાનશત્યં યસ્યાસ્તિ કિંપાકફલસ્ય તુલ્યમ્ ।

પ્રતિક્ષણં પ્રાણહરં નિતાન્તમજ્ઞાનજં તાપકરં સદા હિ ॥૧૭॥

સ્વપ્નેપિ તસ્યાસ્તિ નરાધમસ્ય વૈરાગ્યવૃત્તિઃ સુખદા ન વિદ્યા ।

જ્ઞાત્વેતિ મુક્ત્વા ત્રિવિધં ચ દોષં વૈરાગ્યવૃત્તિર્હૃદિ ધારણીયા ॥૧૮॥

અર્થ — આ સંસારમાં માયા, મિથ્યાત્વ અને નિદાન એ ત્રણે પ્રકારના શલ્ય અંદરવરણા નામના ફળની માફક અત્યંત દુઃખ આપવાવાળા છે. ક્ષણિક્ષણે માણુને નાશ કરવાવાળા છે, અત્યંત અજ્ઞાનતાને લીધે ઉત્પન્ન થવાવાળા છે અને અનેક પ્રકારના સંતાપ ઉત્પન્ન કરાવવાળા છે. તેથી આ ત્રણે શલ્ય ધારણુ કરવાવાળો પુરુષ નરાધમ અથવા નીચ ગણાય છે. અને તેથી તેને મુખ્ય આપવાવાળી વૈરાગ્યની પ્રવૃત્તિ અને જ્ઞાનની પ્રવૃત્તિ સ્વપ્ને પણ હોઈ શકતી નથી. તેથી માયા મિથ્યાત્વ અને નિદાન એ ત્રણે શલ્યનો ત્યાગ કરી વૈરાગ્ય ભાવના સેવવા માટે દરેકે પુરુષે યત્ન કરવી જોઈએ.

ભાવાર્થ — દગાબાજી અથવા છલકપટ કરવો તેનું નામ માયા શલ્ય કહે છે. છલકપટ કરવાવાળા પુરુષને વૈરાગ્ય ભાવના કદીપણુ થઈ શકતા નથી. તોપણુ માયાચારી પુરુષ પોતાના માયાચારના બળથી મિથ્યા વૈરાગ્ય ભાવના બતાવી શકે છે પરંતુ તેની તે મિથ્યા વૈરાગ્યભાવના માયાચારને લીધે નીચ તિર્યક ચોનિ તથા નિગોદના કારણરૂપ છે. તે વૈરાગ્ય ભાવનાથી આત્માનું કલ્યાણ કોઈપણુ કાળે થવાનું નથી. તેથી આત્માના યથાર્થ સ્વરૂપ પર શ્રદ્ધાન ન રાખવું તેનું નામ મિથ્યાત્વ. આ મિથ્યાત્વ નરકમાં લઈ જવાવાળું છે અને વૈરાગ્યનો પરમ શત્રુ છે. કેમકે જ્યાં મિથ્યાત્વ છે ત્યાં આત્માના યથાર્થ સ્વરૂપનું જ્ઞાન અને શ્રદ્ધાન બીલકુલ હોઈ શકતાં નથી અને આત્માના યથાર્થ સ્વરૂપના શ્રદ્ધાન સિવાય વૈરાગ્યભાવના કદીપણુ ઉદ્ભવી શકતી નથી. તદુપરાંત આ મિથ્યાત્વ સમસ્ત પાપોના મૂળરૂપ છે અને અનંતકાળ સુધી દુઃખ આપવાવાળું છે. આવીરીતે ભવિષ્યમાં ભોગોનું સેવન કરવાની આકાંક્ષા રાખવી તેને નિદાન કહે છે. આ નિદાન પણુ હોભની પર્યાય

॥ ૫૮॥

સુધર્મો

છે અને લોભ પાપના આપ સમાન છે. સંસારમાં જટલાં પાપ થાય છે તે સર્વ કઈને કઈ લોભને લીધેન ઉત્પન્ન થાય છે. આવીરીતે આ નિદાન પણ સમસ્ત પાપોની જડરૂપ છે. આવીરીતે આ માયા, મિથ્યાત્વ, અને નિદાન એ ત્રણે મહાનપાપ ગણાય છે. એ ત્રણે પાપ દેખવામાં તો અત્યંત સુંદર-મીઠા લાગે છે પરંતુ અંદરવરણના ફળની માફક અત્યંત દુઃખ આપવાવાળા છે. અંદરવરણનું ફળ દેખાવમાં કંઈક અંશે સુંદર અને ખાવામાં કંઈક મીઠું હોય છે. છતાંપણ ઝેરી હોવા છતાં અજ્ઞાની પુરૂષ તેને સુંદર અને મીઠું સમજી ખાય છે અને અંતે મરણને શરણુ થાય છે. તેવીજરીતે આ ત્રણે શબ્દોને ધારણ કરવા અત્યંત સુંદરકીક તો લાગે છે પરંતુ તેનું ફળ તો નરક અને નિગોદન છે. તેથી આ ત્રણે શબ્દો પ્રાણનાશ કરવાવાળા છે, હુમેશાં અત્યંત દુઃખ દેવાવાળા છે, અને અજ્ઞાનતાથીજ ઉત્પન્ન થવાવાળા છે એમ આચાર્ય મહારાજે કહેલું છે. શબ્દ ધારણ કરવાવાળા મનુષ્યને વૈરાગ્ય લાવના કદીપણુ થતી નથી. તેથી મોક્ષની ઈચ્છા કરવાવાળા સમસ્ત ભવ્યજીવોએ પ્રથમ માયા, મિથ્યાત્વ અને નિદાન આ ત્રણે શબ્દો ત્યજી દઈને વૈરાગ્ય લાવના ધારણ કરવી જોઈએ. આમ કરવાથીજ વૈરાગ્ય લાવના દૃઢ બને છે.

સાર

આવો ઉત્તમ પ્રકારનો વૈરાગ્ય કોને થાય છે તે કહેવામાં આવે છે—

પ્રશ્ન—કસ્મિન્નરે ભવેત્ સ્વામિન્ ! વૈરાગ્યયુતભાવના ?

હૃ ભગવાન્ ! આ ઉત્તમ વૈરાગ્યયુતભાવના કેવા મનુષ્યને પ્રાપ્ત થાય છે તે કૃપા કરીને કહો.

ઉત્તર—નિર્દ્વન્દ્વો નિર્મલઃ શાન્તઃ શુદ્ધચિદ્રૂપનાયકઃ । સ્વાનન્દમુખસમ્પન્નઃ પંચાક્ષમુખદૂરગઃ ॥૧૧॥

જ્ઞાનવૈરાગ્યસંતુષ્ટઃ પરધર્મપરાઙ્મુખઃ । વૈરાગ્યભાવના તસ્ય ભવેત્સ્વર્મોક્ષદાયિકા ॥૧૦૦॥

અર્થ—જે ભવ્યજીવ સર્વ પ્રકારના કલહથી અને ઝાઝોથી સર્વથા રહિત છે, જે મોહ, મદ, માયા આદિ સમસ્ત વિકારોથી રહિત છે, અત્યંત શાન્ત છે, જે પોતાના શુદ્ધ ચિદાનંદરૂપ આત્મા ઉપર પ્રભુત્વ ધરાવે છે, જે આત્મજન્ય આનંદ અથવા સુખથી સુશીલિત છે, જે પંચેન્દ્રિયના સુખ અથવા વિષયોથી સર્વેથી દૂર રહે છે, જે પોતાના આત્મજ્ઞાન તથા

॥ ૫૯ ॥

શુધર્મો

વૈરાગ્યમાં સંતુષ્ટ રહે છે અને જે આત્માથી ભિન્ન એવા કર્મોના ઉદયથી ઉદયમાં આવવાવાળા કષાયાદિક ભાવોથી દૂર રહે છે અથવા શરીરાદિક પરપદ્ધર્થોના મોહથી સર્વથા અલગ રહે છે એવા ભવ્યજીવોનું વૈરાગ્યભાવના સ્થિર-દૃઢ રહે છે અને તે વૈરાગ્યરૂપી ધન સ્વર્ગમોક્ષ આપવાવાળું હોય છે.

ભાવાર્થ—પાંચ ઇન્દ્રિયોના વિષય, કષાય, મોહ વગેરે જેટલા આત્માના વિકારો છે તે સર્વ વૈરાગ્યનો નાશ કરવાવાળા છે. તેથી વૈરાગ્ય ધારણ કરવાવાળા પુરુષોએ સર્વથી પહેલાં તો વિકારોનોજ ત્યાગ કરવો જોઈએ, શરીર ઉપરથી મમત્વ ભાવને પણ ત્યાગ કરી દેવો જોઈએ અને ભોગોપભોગની સર્વ સામગ્રીઓનો તેમજ તેમનો ઉપભોગ કરવાની સમસ્ત ઇચ્છાઓના ત્યાગ કરી દેવો જોઈએ. પછી આત્માની શુદ્ધ અવસ્થા ધારણ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. આમ સમ્યક્જ્ઞાનની વૃદ્ધિ કરતાં કરતાં વૈરાગ્યને દૃઢ બનાવવો જોઈએ. મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવાવાળો (પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા રાખનાર) જે પુરુષ આવીરીતે આત્મામાં વૈરાગ્યભાવ દૃઢ કરે છે તે પુરુષનું સ્વર્ગમોક્ષ આપવાવાળું વૈરાગ્યરૂપી ધન હોમેશાં વધતું રહે છે.

હવે વૈરાગ્યને વધારવાનું કારણ બતાવવામાં આવે છે—

પ્રશ્ન—વર્દ્ધતે હેતુના કેન વૈરાગ્યં શર્મદં વદ ।

હે સ્વામિનું! આ કલ્યાણ કરવાવાળો વૈરાગ્ય કયા કયા કારણોથી વૃદ્ધિ પામે છે તે કહે.

ઉત્તર—મનોવચઃકાયસુમુણ્ડનેન પંચાક્ષચૌરાદિકદણ્ડનેન ।

કષાયમોહાદિકાવણ્ડનેન કંદર્પલોભાદિકમર્દનેન ॥૧૦૧॥

વૈરાગ્યપૂરઃ સુખશાન્તિનીરઃ પ્રવર્દ્ધતે સ્વાત્મરસોત્તમિષ્ટઃ ।

પ્રવર્તનેનૈવ તથાન્યથા હિ સંસારસિંધુશ્ચ વિપત્તપ્રકીર્ણઃ ॥૧૦૨॥

અર્થ—મન, વચન, અને કાય એ ત્રણેનું મુંડન કરવાથી અર્થાત્ એ ત્રણેની સમસ્ત ક્રિયાઓનો ત્યાગ કરી દેવાથી, પાંચે ઇન્દ્રિયરૂપી ચોરોને દંડ આપવાથી; કષાય, મોહ, મદ વગેરેનું ખંડન કરી દેવાથી, અને લોભ તથા કામનું મર્દન કરી

સાર

॥૬૦

સુધર્મો

દેવાથી વૈરાગ્યના વેગ વધે છે, સુખ અને શાંતિરૂપી જળની વૃદ્ધિ થાય છે અને અત્યંત મિષ્ટ એવા સ્વાત્માનુભૂતિરૂપી સરસ રસની વૃદ્ધિ થાય છે. જે પૂર્વેકિત રીતથી ઉલટી રીતે ચાલવામાં આવે તો મન, વચન અને કાય વશ રહે નહિ, ઈન્દ્રિયોના નિગ્રહ થઈ શકે નહિ, કષાય અને મોહ દૂર ન થાય, અને લોભ તથા કામને કાષ્ટમાં આણી ન શકાય તો પછી આ જન્મમરણરૂપી સંસારની વૃદ્ધિ હમેશાં થતી રહે.

ભાવार्થ—આ સંસારી જીવને અનેક પ્રકારે દુઃખ આપવાવાળાં કર્મજ છે. મન, વચન અને કાયની ક્રિયાઓથીજ કર્મોની આસ્રવ થાય છે. જો મન, વચન અને કાયની ક્રિયાઓ સારીરીતે ચાલતી રહે તો કર્મોના આસ્રવ પણ વધુ પ્રમાણમાં થયા કરે અને કર્મોના આસ્રવથી આ વિષમ દુઃખમય સંસારની પણ વૃદ્ધિ થતી રહે. પરંતુ જ્યારે આ જીવ મન, વચન કાયને વશ રાખી તેમનાથી પાપપય પ્રવૃત્તિ થવાં ન દે અને અનુકરણથી પુણ્યરૂપી ક્રિયાઓ પણ થવા ન દે એટલે કે મન, વચન કાયની સમસ્ત ક્રિયાઓના ત્યાગ કરી શુદ્ધ આત્માનું ચિંતન કરે અથવા ધ્યાન થેરે ત્યાગે તેના વૈરાગ્ય અથવા સુખ, શાંતિ અથવા સ્વાત્મજન્ય અતીન્દ્રિય સુખ વૃદ્ધિ પામે છે. જેવીરીતે મન, વચન અને કાયની સમસ્ત ક્રિયાઓ કર્મોના આસ્રવના કારણરૂપ છે તેવીજરીતે ક્રોધ, વિષય, મોહ, લોભ કામ વગેરે આત્માના વિકારો કર્મોના બંધના કારણરૂપ છે. જે કષાયાદિક વિકારો ન થાય તો કર્મોના આસ્રવ કંઈ કરી શકતો નથી. કેમકે આત્માની સાથે કર્મોના સંબંધ કરાવવાળા તો કષાયાદિક વિકારોજ છે, અને તેથીજ આ કષાયોને સંસારની વૃદ્ધિના કારણરૂપ માન્યા છે. જ્યારે આત્મા પોતાના આત્માનું સ્વરૂપ સમજીને પોતાના આત્માને એ કષાયાદિક વિકારોથી દૂર રાખી પાંચે ઈન્દ્રિયોના વિષયથી દૂર રાખી શુદ્ધ ચિદ્ધનંદ સ્વરૂપમાં લીન રાખે, ત્યારેજ તેના વૈરાગ્ય અંતિમ સીમા સુધી પહોંચે છે, અને તેજ વખતે સુખ શાંતિ પણ વિકસે છે અને ચિદ્ધનંદમય અર્તીન્દ્રિય આત્મલીનતારૂપી રસની પ્રાપ્તિ થાય છે. તેથી મોક્ષધ્વજીક લવ્યજીવોએ મન, વચન અને કાયની સમસ્ત ક્રિયાઓ તથા કષાયાદિક વિકારલાવોના ત્યાગ કરી પરમોત્કૃષ્ટ વૈરાગ્યની વૃદ્ધિ કરવી જોઈએ જોથી પરલાવોના નાશ થાય અને મોક્ષની પણ પ્રાપ્તિ થાય.

હવે વૈરાગ્ય સાધકનું સ્વરૂપ કહેવામાં આવે છે—

પ્રશ્ન—વૈરાગ્યસાધકઃ કોઽસ્તિ શર્મદો વદ મે ગુરો !

સાર

॥ ૬૧ ॥

સુધર્મો

હે ભગવન્ ! આ સંસારમાં વૈરાગ્યને સિદ્ધ કરવાવાળો કયો પુરુષ છે તે કૃપા કરીને કહો.

સાર

उत्त-परानन्दः कृपामूर्तिर्जितशत्रुः कुकामहा । अतीन्द्रियोऽतिसन्तुष्टः सत्यरूपो गतस्पृहः ॥ १०३ ॥

यः स्यादाकाशवच्छुद्धः सः स्याद्वैराग्यसाधकः । ज्ञात्वेति पूर्वरीत्यादिं कुर्वन्तु स्वात्मशोधनम् ॥

અર્થ—જે ભવ્યજીવને આત્મન્ય પરમાનંદ પ્રાપ્ત થઈ ગયો હોય, જે ભવ્યજીવ કૃપાની મૂર્તિ છે, જેણે કામક્રોધ-
ત્રિકાંતરંગ સર્વ શત્રુઓને જીતી લીધા છે, જેણે સમસ્ત સંસારને દુઃખ આપવાવાળા કામદેવનો પાણુ નાશ કર્યો છે, જે
ઇન્દ્રિયન્ય સુખોથી અલગ થઈને અતીન્દ્રિય સુખમાં લીન થઈ ગયા છે, જે હમેશાં તેજ અતીન્દ્રિય સુખમાં સંતુષ્ટ રહે છે,
જે સત્ય સ્વરૂપ છે, જે આત્માના યથાર્થ સ્વરૂપ ઉપર શ્રદ્ધા રાખે છે, જે સર્વ પ્રકારની ઈચ્છાઓથી અથવા લાલસાથી રહિત
છે અને જે નિર્મળ આકાશ સમાન અત્યંત શુદ્ધ છે એવા ભવ્યજીવને વૈરાગ્યની સિદ્ધિ કરી શકે છે. આવીરીતે આત્માને
શુદ્ધ કરવાની જે રીત આગળ ખતાવવામાં આવી છે તેને સારી પેઠે સમજીને ભવ્યજીવોએ પોતાના આત્મા અત્યંત શુદ્ધ
ખતાવવો જોઈએ.

ભાવાર્થ—મોક્ષ આપવાવાળો પરમ વૈરાગ્ય ધારણ કરવો તે અત્યંત મુશ્કેલ કાર્ય છે, જે ભવ્યજીવ સંસારના
સમસ્ત પ્રાણીઓને પોતાના આત્મા સમાન સમજીને સંપૂર્ણપણે તેમના ઉપર દયા કરે છે, જે જીવ ક્રોધ, માન, માયા, લોભ
મોહ, કામ વગેરે કર્મબંધન કરવાવાળા સમસ્ત શત્રુઓને જીતી લે છે, જે કામદેવનો સંપૂર્ણપણે નાશ કરી ખાલકવત્ નિર્વિ-
કારવૃત્તિ ધારણ કરે છે, જે સર્વ પ્રકારની લાલસાઓનો ત્યાગ કરે છે, અને ભોગોપભોગની સમસ્ત સામગ્રીનો ત્યાગ કરે છે
તથા તેથીજ જે પોતાના શુદ્ધ આત્મામાંજ પરમાનંદનો અનુભવ કરી અતીન્દ્રિય સુખમાં લીન રહે છે, અને એમાંજ સંતુષ્ટ
રહે છે અને નિર્મળ આકાશ સમાન પાપરૂપ ધૂળથી જે ઠકાતો નથી, અને જે હમેશાં પોતાના આત્માને શુદ્ધ રાખે છે,
એવા ઉત્કૃષ્ટ ભવ્યજીવ મોક્ષના સાક્ષાત સાધક વૈરાગ્યની સિદ્ધિ કરી શકે છે અને અંતે તેજ મોક્ષસુખ પ્રાપ્ત કરી શકે છે.
તેથી પ્રત્યેક ભવ્યજીવે એવો પરમાત્મકૃષ્ટ વૈરાગ્ય ધારણ કરી પોતાના આત્માને પરમશુદ્ધ કરવો જોઈએ. જેથી ચિદાનંદમય
અનંત સુખની જલ્દી પ્રાપ્તિ થાય.

॥ ૬૨ ॥

મુદ્ધર્મો

હવે કોના હૃદયમાં વૈરાગ્ય થાય છે તે કહેવામાં આવે છે—

પ્રશ્ન — વૈરાગ્યં શર્મદં કેષાં વર્તતે વદ ચેતસિ ।

હે સ્વામિન્ ! આ કલ્યાણ કરવાવાળો વૈરાગ્ય કોના હૃદયમાં થાય છે તે કૃપા કરીને કહો.

ઉત્તર — અનન્તવારં કૃતમેવ કાર્યં તથા મયા કારિતમેવ નિંદ્યમ્ ।

નૃજન્મલબ્ધવેતિ યદેવ કર્તું યોગ્યં તદેવાત્ર કૃતં ન મોહાત્ ॥૧૦૫॥

અર્થ — વિચાર્યેવ નિજાત્મશુદ્ધિં કર્તું સદા યો યતતે સ્વરાજ્યમ્ ।

તસ્યૈવ ધીરસ્ય નિજાશ્રિતસ્ય વૈરાગ્યવિત્તં સ્વસુખપ્રદં સ્યાત્ ॥૧૦૬॥

અર્થ — “ આ સંસારમાં અનંતવાર મેં નિંદનીય કાર્ય કર્યાં અને કરાવ્યાં. આ મનુષ્ય જન્મ પામીને જે યોગ્ય કાર્યો કરવાં જોઈએ તે મોહને વશીભૂત થઈ બીલકુલ કર્યાં નહિ ” આમ ચિંતવન કરવાવાળો જે ધીરવીર અને ફક્ત પોતાના આત્માને આશ્રિત રહેવાવાળો ભગ્યજીવ પોતાના આત્માને શુદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે અને આત્માની શુદ્ધતાથી પ્રગટ થવાવાળું સુખરૂપી સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત કરવાનો જે હમેશાં પ્રયત્ન કરે છે તેજ પુરૂષને પોતાના આત્માને સુખ આપવાવાળું વૈરાગ્યરૂપી ધન પ્રાપ્ત થાય છે.

ભાવાર્થ — આ સંસારમાં અનંતકાળથી ઇન્દ્રિયોના વિષય અને કષાયોદિક આ જીવની પાછળ લાગેલાં છે જેથી આ જીવને અનંતવાર નરક નિગોદનાં દુઃખ ભોગવવાં પડ્યાં છે. તોપણ આ જીવ તેમને ત્યાગ કરતો નથી અને વારંવાર તેમાં ફસાઈ જાય છે. હવે નરદેહ અત્યંત મુશ્કેલથી પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી જપ, તપ, કર્મોનો નાશ, ધ્યાન, જ્ઞાન વગેરે આત્માનું કલ્યાણ કરવાવાળાં અવશ્ય કાર્ય આ મનુષ્ય જન્મમાં જ થઈ શકે છે. તોપણ આ જીવ જપ, તપ કરવામાં ધ્યાન લગાવતો નથી પરંતુ મહાદુઃખ આપવાવાળા તેજ વિષય કષાયોમાં ફરીથી લાગી જાય છે. પરંતુ ઉત્તમ મનુષ્ય જન્મ પામીને

સાર

૬૩

સુધર્મો

આમ કરવું અત્યંત અચોગ્ય છે. મનુષ્યજન્મ પામીને તો આ જીવે પ્રથમ તો પોતાના આત્માનું કલ્યાણ કરવું જોઈએ. આ વિષય કષાય તો અનંતકાળથી આ જીવને દુઃખ આપે છે. તેથી તેનો સર્વથા ત્યાગ કરી તપશ્ચરણ કરવું જોઈએ અને જ્ઞાન ધ્યાનની વૃદ્ધિને માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. આવા ઉચ્ચ પ્રકારનો વિચાર કરી ને પુરૂષ તે વિષય કષાયોને દૂર કરી [ત્યાગ કરી] પોતાના આત્માની શુદ્ધતા પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે, તપશ્ચરણ તેમજ ધ્યાનદ્વારા પોતાના કર્મોને ખર્ચા વવાનો પ્રયત્ન કરે છે અને આવીરીતે પોતાના આત્મજન્ય સુખની પ્રાપ્તિને માટે હમેશાં પ્રયત્ન કરે છે તથા આ સર્વ કાર્યોમાં વિશ્વ તેમજ ઉપસર્ગ આવવા છતાંપણ કદી દ્રવીભૂત થતાં નથી તથા શરીરાદિક પરપદાર્થો ઉપરથી સર્વથા મમત્વ-ભાવ છોડી દઈ ક્રૂર પોતાના આત્મામાંજ લીન થાય છે તેજ મહાપુરૂષને આ વૈરાગ્યરૂપી શ્રોક્ષિધનની પ્રાપ્તિ થાય છે. તેથી મત્સ્યેક જીવે જ્ઞાન અને વૈરાગ્યની વૃદ્ધિને માટે વિષય કષાયોનો સર્વથા ત્યાગ કરવો જોઈએ. અને આત્મામાં લીન થઈ જ્ઞાન તથા વૈરાગ્યની વૃદ્ધિનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. આજ મનુષ્ય જન્મનો સાર છે.

સાર

वैराग्यबोधेन विना प्रमूढो यः कोपि गृह्णाति जिनस्य लिंगम् ॥

तज्जन्म चोक्तं हि निरर्थकं कौ श्रीकुन्धुनाम्ना वरसूरिणेति ॥૧૦૭॥

અર્થ—જે અજ્ઞાની અથવા આત્મજ્ઞાન વિમુખ માણસ વૈરાગ્ય અને આત્મજ્ઞાનને ધારણ કર્યા વિના જિનેશ્વરરૂપ ધારણ કરે છે તેનો આ મનુષ્ય જન્મ વ્યર્થ જાય છે એમ આચાર્યવર્ય શ્રીકુંડુસાગરજી કહે છે.

ભાવાર્થ—જિનેશ્વર દીક્ષા લઈને અથવા દિગંબર અવસ્થા ધારણ કરીને પોછી કમંડળ લઈને જે અશ્વાસીસ મૂલ-ગુણ ધારણ કરે છે તેને જિનાલિંગ કહે છે. આ જિનાલિંગ આત્મજ્ઞાન અને વૈરાગ્ય પૈદા થયા સિવાય ધારણ કરી શકાતું નથી. જે કોઈ પુરૂષ કોઈ કષાયવશાત્ તથા કઈ અંગત સ્વાધને લીધે જ્ઞાન તથા વૈરાગ્ય સિવાય જિનાલિંગ ધારણ કરે તે ખરેખર પોતાના મનુષ્ય જન્મને વ્યર્થ રીતે ગુમાવે છે. કેમકે એવા પુરૂષના કપડાં માત્રજ છુટ્યાં કહેવાય. વિષયવાસના અથવા કષાયો છુટી ન કંવાય. તેથી તેમના જીનેશ્વરરૂપ ધારણ કરવાનું બીલકુલ પ્રયોજન રહેતું નથી. જિનાલિંગ ધારણ કરવાથી

॥ ૬૪ ॥

મુધર્મોં

રત્નત્રયની પ્રુષ્ઠિ થાય છે. પરંતુ વિષય કષાય છુટ્યા સિવાય રત્નત્રયની વૃદ્ધિ કદીપણ થતી નથી. આવીરીતે જિનેશ્વરરૂપનું ફળ તેને મળતું નથી. વસ્ત્રાદિકે ત્યજી દેવાથી સંસારિક મુખોથી પણ તેને વંચીત રહેવું પડે છે. આથી તે આ લોક તેમજ પરલોકમાં પણ બ્રહ્મ ગણાય છે અને આમ દુર્લભ નરજન્મને વૃથા ગુમાવે છે. જો કદાચિત વૈરાગ્ય અને આત્મજ્ઞાન વિના જિનેશ્વરરૂપ ધારણ કરવાવાળો પુરૂષ પોતાની વિષય કષાયોની ઈચ્છાને લીધે ચારિત્ર તેમજ ઉત્તમ પદથી બ્રહ્મ થાય તો તે આ સંસારમાં નિદાને પાત્ર થાય છે અને સાથે સાથે આ જૈનધર્મ પણ નિદાને પાત્ર થાય છે. આમ પોતાના ધોર પાપથી તથા જૈનધર્મનું અપમાન કરાવવાથી તે નરક-નિગોદને પાત્ર બને છે. આથી વૈરાગ્ય અને આત્મજ્ઞાન સિવાય જિનેશ્વરરૂપ ધારણ કરવું જોઈએ નહિ એમ આચાર્યવર્ય કુંથુસાગરજી મહારાજનો ઉપદેશ છે.

સાર

આવીરીતે આચાર્યવર્ય શ્રીકુંથુસાગરજી મહારાજ વિરચિત મુધર્મોપદેશામૃતસારની “ધર્મરત્ન” પં. લાલારામજી શાસ્ત્રીકૃત ભાષા ટીકામાં આ વૈરાગ્યનો ઉપદેશ આપવાવાળો પહિલો આધિકાર સમાપ્ત થયો.

બીજો અધ્યાય.

સ્વર્મોક્ષદં પંચગુરં પ્રવંચ્ય સ્વતત્ત્વશૂન્યસ્ય પરાશ્રિતસ્ય ।

તત્ત્વોપદેશઃ ક્રિયતે હિતાર્થે શ્રીકુન્થુનામ્ના વરસૂરિણાથ ॥૧૦૮॥

અર્થ—પછી આચાર્યવર્યશ્રી ૧૦૮ કુંથુસાગરજી મહારાજ સૌથી પહેલાં સ્વર્ગ, મોક્ષ આપવાવાળા અરહંત, સિદ્ધ, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને સાધુ એ પાંચ પરમેષ્ઠીને નમસ્કાર કરે છે અને પછી પોતાના આત્મજ્ઞાનથી સર્વથા વંચિત અને શરીર તથા કર્મોને આધીન રહેવાવાળા આ સંસારી જીવના કલ્યાણાર્થે યથાર્થ તત્ત્વોનો ઉપદેશ કરે છે.

॥ ૬૫

મુદ્ધર્મો

સાર

હવે તત્ત્વ જાણવાવાળા અને ન જાણવાવાળાના ચિન્હ વિષે કહેવામાં આવે છે—

प्रश्न—किं तत्त्ववेदिनश्चिन्हं वद मेऽतत्त्ववेदिनः ?

अर्थ—હે સ્વામિન્ ! તત્ત્વોને જાણવાવાળા અને ન જાણવાવાળાનું શું ચિન્હ છે તે કૃપા કરીને કહે.

उत्तर—वृद्धेहधारी पशुदेहधारी तथा सदा नारकिदेहधारी ।

स्वतत्त्वशून्यः सुरदेहधारी मत्वेति भीमेऽटति वै भवान्धौ ॥१०९॥

वृद्धेहभिन्नः पशुदेहभिन्नस्तथा सदा नारकिदेहभिन्नः ।

यस्तत्त्ववेदी सुरदेहभिन्नः सुमन्यमानो वसति स्वभावे ॥११०॥

અર્થ—આ સંસારમાં જે પુરૂષ આત્મજ્ઞાનથી રહિત છે, તે સમજે છે કે મનુષ્ય શરીર ધારણ કરવાવાળો ફક્ત હું જ છું, પશુઓનું શરીર ધારણ કરવાવાળો પણ હું જ છું, નારકીઓનું શરીર ધારણ કરવાવાળો પણ હું જ છું, અને દેવોનું શરીર પણ ધારણ કરવાવાળો હું જ છું. આમ સમજીને તે પુરૂષ આ અત્યંત ભયંકર સંસારરૂપો સમુદ્રમાં પરિભ્રમણ કરે છે. પરંતુ જે ભવ્ય પુરૂષ પોતાના આત્માને જાણે છે તે સમજે છે કે આ મનુષ્ય શરીરથી હું સર્વથા ભિન્ન છું, આ પશુ શરીરથી પણ હું સર્વથા ભિન્ન છું, આ નારકી શરીરથી પણ સર્વથા ભિન્ન છું અને દેવ શરીરથી પણ સર્વથા ભિન્ન છું. આમ સમજીને તે ભવ્યપુરૂષ હમેશાં પોતાના આત્મિક સ્વભાવમાં જ લીન રહે છે.

ભાવાર્થ—જે પુરૂષ પોતાના આત્માનું સ્વરૂપ જાણે છે તેનું લક્ષણ એજ છે કે તે શરીર આદિ પરપદાર્થોથી પોતાના આત્માને ભિન્ન માને છે અને તેથી તેમના ઉપર મમત્વભાવ રાખતો નથી. એવા પુરૂષો પોતાના આત્મામાં જ લીન રહે છે અને તેથી તેઓ પોતાનું આત્મકલ્યાણ જાળવી રાખે છે. પરંતુ જે પુરૂષ આત્મતત્ત્વને જાણતો નથી તે શરીરાદિક પરપદાર્થોને જ આત્મા માની લઈ તેમના ઉપર મમત્વભાવ રાખી તેમના પાલન પોષણમાં લાગ્યો રહે છે અને મહા અશુભ કર્મોના બંધ થવાથી નરક નિગોદ આદિ નીચ ગતિઓમાં હવેશાં પરિભ્રમણ કરે છે. આમ એ બંનેનું લક્ષણ છે.

॥ ૬૬ ॥

સુધર્મો

સાર

હવે આત્મજ્ઞાની અને આત્મજ્ઞાનરહિત પુરૂષ સ્ત્રી-પુત્રાદિકને કેવાં
માને છે તે વિષે કહેવામાં આવે છે—

પ્રશ્ન—સ્વાત્માભિજ્ઞોનભિજ્ઞો વા ભાર્યાદિં મન્યતે કથમ્ ?

અર્થ—પોતાના આત્માનું સ્વરૂપ જાણવાવાળા અને ન જાણવાવાળા સ્ત્રી-પુત્રાદિકને કેવાં માને છે તે હે સ્વામિન્ !
કૃપા કરીને કહો.

ઉત્તર—ભાર્યાપિ પુત્રોપ્યહમેવ બંધુઃ સ્વામીતિ સર્વત્ર ચ મન્યમાનઃ ।

સ્વતત્ત્વશૂન્યઃ સ્વપરાત્મબોધાભાવાદ્ભવાબ્ધૌ પતર્તાહ ભીમે ॥૧૧૧॥

યસ્તત્ત્વવેદી સ્વપરાત્મબોધો ભાર્યાપિ બંધુસ્તનયોપિ નાહમ્ ।

સુમન્યમાનઃ સુખદે સ્વભાવે સિદ્ધાલયે તિષ્ઠતિ સર્વકાલમ્ ॥૧૧૨॥

અર્થ—જે પુરૂષ આત્મજ્ઞાનથી રહિત છે તે સમજે છે કે હું સ્ત્રી છું, હું પુત્ર છું, હું ભાઈ છું, હું સ્વામી છું, હું દાસ છું. આમ સમજવાવાળો જીવ નથી આત્માના સ્વરૂપને જાણતો કે નથી પુરૂષલાદિક પરપદાર્થોને જાણતો. તે સ્વપરભેદ વિજ્ઞાનથી સર્વથા રહિત હોય છે જેથી તેને આ વિષય સંસારરૂપી સમુદ્રમાં પરિભ્રમણ કરવું પડે છે. પરંતુ જે ભવ્ય પુરૂષ પોતાના આત્માના સ્વરૂપને જાણે છે તે પુરૂષલાદિક પરપદાર્થોના સ્વરૂપને પણ જાણે છે તે તત્ત્વજ્ઞાની પુરૂષ સમજે છે કે હું સ્ત્રી નથી, પુત્ર નથી, ભાઈ નથી, સેવક પણ નથી. આવીરીતે પોતાના આત્માને શરીરાદિકથી બિલકુલ ભિન્ન માનીને તે પુરૂષ હમેશા સુખ આપવાવાળા સિદ્ધાલય સ્વરૂપ પોતાના સ્વભાવમાંજ નિવાસ કરે છે.

ભ.વાર્થ—હું સ્ત્રી છું, હું પુત્ર છું, હું ભાઈ છું, હું સ્વામી છું વગેરે કલ્પના મિથ્યા છે. કેમકે આ આત્મા સ્ત્રી પર્યાયરૂપ અથવા પુત્રપર્યાયરૂપ વાસ્તવિક રીતે તો નથી. આત્મા આત્માજ રહે છે. પરંતુ કર્મના ઉદયથી અશુદ્ધ આત્મા પુરૂષ સાથે મલવાથી પુત્રપર્યાય અથવા સ્ત્રીપર્યાયરૂપ માલુમ પડે છે. પરંતુ આત્માનું યથાર્થ સ્વરૂપ ન જાણવાવાળા જીવ

૬૭૧

સુષર્મો

તેને આત્માજ સમજે છે અને તેથી તેઓ આત્માનું કલ્યાણ કરી શકતા નથી. આત્મતત્ત્વ જાણવાવાળા પુરૂષ તો સર્વ પર્યાયોને આત્માથી અલગ માને છે અથવા એ સમસ્ત પર્યાયોથી આત્મા અલગ છે એમ સમજે છે અને આથીજ તે આ સર્વ ઉપરથી મમત્વનો ત્યાગ કરી પોતાના આત્મિક કલ્યાણમાં લાગી જાય છે.

હવે આત્મજ્ઞાની અને અનાત્મજ્ઞાની શરીરાદિકને કેવું સમજે છે તે કહેવામાં આવે છે—

પ્રશ્ન—સ્વપરજ્ઞાનશૂન્યશ્ચ તન્વાદિ મન્યતે કથમ્ ।

અર્થ—હું સ્વામિન્ ! જે પુરૂષ પોતાના આત્માના સ્વરૂપને જાણતો નથી અને પુદ્ગલાદિક પરપદાર્થોના સ્વરૂપને પણ જાણતો નથી તે શરીરાદિકને કેવાં માને છે તે કૃપા કરીને કહો.

ઉત્તર—સ્પાન્નિશ્ચયો મે ભુવિ દેહ એવાસ્મ્યહં દ્વષોધાદહમેવ દેહઃ ।

इत्येव मूढः खलु मन्यमानस्तत्पोषणार्थं यतते यथेष्टम् ॥૧૧૩॥

भवामि नाहं च कदापि देहो देहोपि मद्रूपसमश्च न स्यात् ।

यस्तत्त्ववेदीति सुमन्यमानः स्यात्સ્વાત્મગુપ્તશ્ચ શશીવ કાન્ત્યામ્ ॥૧૧૪॥

અર્થ—આ શરીરજ હું છું, અને હુંજ શરીરરૂપ છું. આ મારું જ્ઞાન અત્યંત નિશ્ચયાત્મક છે. અજ્ઞાની પુરૂષ અજ્ઞાનવશાત્ એમ માને છે. અને તેથીજ આ શરીરને પુષ્ટ કરવા માટે પોતાના ઈષ્ટજાનુસાર હંમેશાં પ્રયત્ન કરે છે. પરંતુ જે લવ્ય પુરૂષ પોતાના આત્માના યથાર્થ સ્વરૂપને જાણે છે તે એમ માને છે કે હું અથવા મારો આત્મા કદી પણ શરીરરૂપ હોઈ શકતો નથી, અને આ પુદ્ગલરૂપી શરીર કદી પણ આત્મરૂપ હોઈ શકતું નથી. જેવોરીતે ચાંદની રાત્રિથી ચંદ્રમા ભિન્ન છે તેવીજરીતે લવ્યજીવ પોતાના ગુપ્ત આત્માને શરીરાદિકથી સર્વથા ભિન્ન માને છે.

જ્ઞાવાર્થ—શરીર જડ છે અને આત્મા ચૈતન્યસ્વરૂપ છે. જ્ઞાનમય છે. જ્યારે શરીરમાંથી આત્મા અલગ થઈ જાય છે ત્યારે શરીર તો અહિં પડયું રહે છે અને આત્મા અલગ થયા પછી બીજી પર્યાયમાં ચાલ્યો જાય છે. આત્માના અલગ

॥ ૬૮

મુધમોં

યા પછી તે શરીરમાં ચેતના તથા જ્ઞાનશક્તિ રહેતી નથી. ચેતનાશક્તિ તથા જ્ઞાનશક્તિ ન રહેવાથીજ તે શરીરમાં મુખ દુઃખનો અનુભવ થતો નથી. આ સર્વ બાબતથી એટલું તો સિદ્ધ થાય છે કે આ શરીર આત્માથી તદ્દન અલગ છે અને આત્મા આ શરીરથી તદ્દન અલગ છે. તેથી જે પુરૂષ આત્માના યથાર્થ સ્વરૂપને જાણે છે તે પુરૂષ પોતાના આત્માનું કલ્યાણ કરે છે અને જે પુરૂષ શરીર અને આત્માને એક માને છે તે પુરૂષ મિથ્યાજ્ઞાની હોવાથી તથા તે શરીરના પાલન-પોષણ માટેનાં મિથ્યા ક્રિયાઓ કરવાથી આ સંસારમાં પરિવ્રમણ કરે છે. એમ સમજીને તેણે આત્માનું યથાર્થ સ્વરૂપ સમજવું જોઈએ અને તેનું કલ્યાણ કરવા માટે શરીરાદિક ઉપરથી મમત્વ-ભાવ છોડી દઈ જપ, તપ તથા આત્માધ્યાનમાં લાગવું જોઈએ. એજ મનુષ્ય જન્મનો સાર છે.

સાર

હવે આત્માને શરીરરૂપ માનવાવાળા અને શરીરરૂપ ન માનવાવાળા

કેવા હોય છે તે કહેવામાં આવે છે—

પ્રશ્ન—યસ્ય દેહાત્મબુદ્ધિઃ સ્યાત્સ જીવઃ કીદશો વદ ?

અર્થ—હે ભગવાન ! જે પુરૂષની બુદ્ધિ શરીરરૂપ થઈ જાય છે અથવા જે આત્માને શરીરરૂપ માને છે તે કેવો હોય છે તે કૃપા કરીને કહો.

ઉત્તર—યસ્યાસ્તિ જન્તોર્વપુગાન્મબુદ્ધિર્યથાર્થદૃષ્ટ્યા સ સ્વલશ્ચ દુઃસ્વી ।

યસ્તત્ત્વશૂન્યદ્ચ્યુતધર્મકર્મા મન્યે સ દીનશ્ચ સદેત્યભાગી ॥૧૧૫॥

યસ્યાસ્તિ જન્તોશ્ચ નિજાત્મબુદ્ધિર્યથાર્થદૃષ્ટ્યા હિ સુસ્વી સ વીરઃ ॥

યસ્તત્ત્વવેદી નિજધર્મલીનો મન્યે તતોહં ભુવને સ વીરઃ ॥૧૧૬॥

॥ ૬૯

અર્થ—જે પુરૂષ પોતાના શરીરને આત્મસ્વરૂપ માને છે તે પુરૂષ યથાર્થદૃષ્ટિથી આત્મજ્ઞાન વિહોણો છે. અને તેથી તે દુષ્ટ છે, દુઃખી છે, અને ધર્મકર્મથી સર્વથા રહિત છે. એવા પુરૂષને અને (ગ્રંથકર્તા) અત્યંત દીન અથવા ભાગ્યહીન

સુધર્મો

સમજાએ છીએ. એવીરીતે જે પુરુષ પોતાની બુદ્ધિને આત્મસ્વરૂપને માને છે અથવા પોતાના આત્માને શરીરથી ભિન્ન માને છે તે યથાર્થદૃષ્ટિથી આત્મતત્ત્વને જાણવાવાળો છે તથા સુખી છે, ધીરવીર છે, અને પોતાના આત્મધર્મમાં લીન રહેવાવાળો છે એમ માનવામાં આવે છે. આ સંસારમાં તેવાજ પુરુષો ધીરવીર મનાય છે.

ભાવાર્થ—આત્મજ્ઞાનથી વિમુખ મનુષ્યને શરીરને આત્મા માને છે. અને તેથી મિથ્યાજ્ઞાન હોવાથી તે સંસારમાં પરિવ્રમણ કરે છે અને મહાદુઃખ થાય છે. તેથી આ જીવ મિથ્યાજ્ઞાનનો ત્યાગ કરી આત્માના યથાર્થ સ્વરૂપને જાણવું જોઈએ અને આત્માનું યથાર્થ સ્વરૂપ સમજીને તેનું કથ્યાણ કરવા માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

હવે શરીરને સુખી માનવાવાળાનું સ્વરૂપ કહેવામાં આવે છે—

પ્રશ્ન — દેહં સુખપ્રદં દેવ મન્યતે સ ચ કીદૃશઃ ?

અર્થ—હે દેવ ! જે પુરુષ આ શરીરને સુખ આપવાવાળું છે એમ માને છે તેનું સ્વરૂપ કૃપા કરીને કહો.

ઉત્તર — સ્વદેહ એવાસ્તિ મુલાદિદેતુઃ સૂર્વશ્ચ મોહાદિતિ મન્યમાનઃ ।

તદ્રક્ષણાર્થં યતને તરાં હિ ત્યક્ત્વા સ્વધર્મં નિજસૌખ્યમૂલમ્ ॥ ૧૭॥

સંસારદુઃસ્વસ્ય ચ મુખ્યહેતુઃ સ્યાદેહ એવેતિ સુમન્યમાનઃ ।

યસ્તન્નવેદી તનુપોષણે ન દક્ષો ભવેત્સ્વાત્માવિચારણે ચ ॥ ૧૮॥

અર્થ—મૂર્ખ માણસ [અજ્ઞાની માણસ] પોતાના આત્માથી ઉત્પન્ન થવાવાળા અનંતસુખના કારણરૂપ પોતાના આત્મધર્મનો તો ત્યાગ કરે છે અને પોતાના મોહની તીવ્રતાને લીધે આ શરીરનેજ અનેક દુઃખોનું કારણ માને છે તથા તેની રક્ષા કરવાનો અહોરાત્ર પ્રયત્ન કરતોજ રહે છે. પરંતુ આત્મતત્ત્વને જાણવાવાળા ભવ્ય સમ્યક્દૃષ્ટિ જીવ તો આ શરીરનેજ સંસારના દુઃખોના મુખ્ય કારણરૂપ માને છે. અને તેથી તે આ શરીરના પાલનપોષણ માટે બીજાકુલ ધ્યાન આપતોજ નથી પરંતુ પોતાના આત્માના સ્વરૂપનો વિચાર કરવામાંજ પોતાની ચતુરાઈ વાપરે છે.

સાર

॥ ૭૦

મુધર્મે૦

લાવાર્થ—વાસ્તવિક રીતે જીવામાં આવે તો આ સંસારમાં આ શરીરજ અનેક પ્રકારના દુઃખો આપવાવાળું છે અ શરીરનું પાલનપોષણ કરવા માટેજ આ જીવ અનેક પ્રકારના પાપ કરે છે, અને તે પાપોને લીધે નરક નિગોદમાં દુઃખ સહન કરે છે. સમ્યક્દૃષ્ટિ જીવ એમજ માને છે અને એમજ અનુભવી રહેલ છે આથી તે આ શરીરને પોતાના આત્માની સર્વથા અલગજ માનીને તેનું પાલનપોષણ કરવા માટે પ્રયત્ન કરતો નથી પરંતુ પોતાના શુદ્ધ આત્માનું ચિંતવન કરવા માટે હમેશાં પ્રયત્ન કરે છે. મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ આત્મજ્ઞાન ન હોવાથી આ શરીરનેજ અત્યંત મુખ્ય આપવાવાળું માને છે અને તેથી તેનું પાલનપોષણ કરવા માટે અનેક પ્રકારની પાપમય પ્રવૃત્તિ કરે છે. તેથી ભવ્ય પુરુષોએ પ્રથમમાં પ્રથમ તો આત્માના સ્વરૂપને જાણવું જોઈએ. અને પછી તેના શુદ્ધ કરવા માટે અથવા તેને લાગેલ કર્મોના નાશ કરવા માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. આજ માર્ગ આત્માનું કલ્યાણ કરવાવાળો છે.

સાર

હવે અજ્ઞાનીજ ઇન્દ્રીયમુખની પ્રશંસા કરે છે તે કહે છે.

પ્રશ્ન—અક્ષસૌખ્યપ્રશંસાં કૌ કઃ કરોતિ ગુરો વદ ?

હે સ્વામિન્ ! આ સંસારમાં ઇન્દ્રીયજન્ય મુખોની પ્રશંસા કોણ કરે છે તે કૃપા કરીને કહો.

ઉત્તર—ચિત્તાક્ષસૌખ્યેન વિવંચિતો યઃ સ તત્પ્રશંસાં સતતં કરોતિ ।

લીનઃ પ્રમૃદઃ સ્ખલુ તેષુ મુક્ત્વા ભૃંગીવ પદ્મે નિજજીવનાશામ્ ॥૧૧૯॥

યસ્તત્ત્વવેદી નિજધર્મનિષ્ઠો હવચિતો યશ્ચ મનોક્ષસૌખ્યઃ ।

સ તત્પ્રશંસાં ન કરોતિ ધીરઃ સ્વમેપિ શત્રુશ્ચ યથા કુબુદ્ધેઃ ॥૧૨૦॥

અર્થ—જેવીરીતે બ્રમરે પોતાના જીવનની આશાઓને ત્યજી દઈને કમળ ઉપર લીન થાય છે તેવીરીતે જે સંસારી જીવ ઇન્દ્રિય તથા મનનાં મુખોથી ઈગ્રાતા હોવા છતાંપણ તેમાંજ સદા લીન રહે છે તેજ અજ્ઞાની અથવા આત્માના સ્વરૂપને ન જાણવાવાળો પુરુષ ઇન્દ્રિય અથવા મનના મુખોની પ્રશંસા કરે છે. તથા જેવીરીતે ઇન્દ્ર કોઈપણ દિવસ કુબુદ્ધિની અથવા

॥ ૭૧

સુખર્મો

મિથ્યાજ્ઞાનની પ્રશંસા કરતા નથી, તેવીરીતે આત્માના સ્વરૂપને જાણવાવાળા તથા આત્માના ઉત્તમ ક્ષમાદિ ધર્મોમાં હુમેશાં લીન રહેવાવાળો જે પુરુષ તે ઇન્દ્રિય અથવા મનના સુખોથી ઠગી શકતો નથી, તે ધીરવીર પુરુષ તે ઇન્દ્રિય અને મનના સુખની પ્રશંસા કરતા નથી.

ભાવાર્થ—ઇન્દ્રિય અને મનનાં સુખ આ જીવને દુઃખ આપવાવાળાં છે. આ ઇન્દ્રિયોના સુખોમાં મગ્ન રહેવાવાળા જીવ આ લોક તેમજ પરલોકમાં અનેક પ્રકારના દુઃખ ભોગવે છે. દાખલા તરીકે હાથી સ્પર્શને ઇન્દ્રિયને વશ થઈ પોતાની સ્વતંત્રતા ગુમાવી બેસે છે. અને વધ તથા બંધનના અનેક પ્રકારના દુઃખ ભોગવે છે. રસના ઇન્દ્રિયને વશ થઈ માછલી પોતાનો કંઠ છોલાઈ જવાથી મરી જાય છે. પ્રાણુ અથવા નાસિકા ઇન્દ્રિયને વશ થઈ ભ્રમરો કમળની પાંખડીના ખીડાઈ જવા છતાં પોતે ન ઉડવાથી કમળને ન ત્યજવાથી મરણને શરણુ થાય છે. ચમુ ઇન્દ્રિયને વશ થઈ પતંગીઉં દોવા પર ઝંપલાવે છે અને પોતાની જાતને દીવામાં હોમવાથી મરણુ પામે છે અને શ્રાંત્ર ઇન્દ્રિયને વશ થઈ સારંગી વગાડનાર પારધીને સારંગી વગાડતો સાંભળી હરણુ ઉભું થઈ જાય છે અને અત્યંત મુગ્ધ થઈ જવાથી પારધી તેને મારી નાખે છે. જ્યારે એક એક ઇન્દ્રિયને ધારણુ કરવાવાળા જીવ આઠલું દુઃખ પામે છે ત્યારે પાંચે ઇન્દ્રિયોને ધારણુ કરવાવાળો જીવ આ મનુષ્ય આ લોક તેમજ પરલોકમાં કેટલાં દુઃખો ભોગવતો હશે તે તો ફક્ત સર્વજ્ઞ ભગવાનજ જાણે. આથી ભવજીવનું કર્તવ્ય છે કે તેઓએ ઇન્દ્રિયોના વિષયમાં ન તો લોભ કરવો જોઈએ અને ન તો તેમની પ્રશંસા કરવી જોઈએ.

હવે મૂખ તથા જ્ઞાની પોતાનો સમય કેવીરીતે વ્યતીત કરે છે તે કહેવામાં આવે છે—

પ્રશ્ન—મૂર્ખસ્ય જ્ઞાનિનઃ કાલઃ કથં યાતિ ગુરો વદ ।

અર્થ—હે સ્વામિન્ ! મૂર્ખ તથા જ્ઞાની પુરુષ પોતાનો સમય કેવીરીતે વ્યતીત કરે છે તે કૃપા કરીને કહે.

ઉત્તર—નિઃસારવાર્તાં નિજતત્ત્વશૂન્યાં સંતાપદાર્ત્રીં સતતં પ્રકુર્વન્ ।

અમૂલ્યકાલં શિશુવદ્ વૃથા હિ હનાત્મબુદ્ધિર્ગમયત્યવદ્યમ્ ॥૧૨૧॥

સાર

॥ ૭૨

મુધર્ગો

નિઃસારવાર્તા નિજતત્ત્વવેદી ત્યક્ત્વા પ્રકુર્વન્ નિજતત્ત્વચર્ચામ્ ।

કાલં સ્વકીયં ગુમ્મયત્યવશ્યં લૌકાન્તિકો વત્સ ! યથાત્મતુસઃ ॥૧૨૨॥

૫૨૨

અર્થ—હે વત્સ ! જેવીરીતે બાલક પોતાનો અમૂલ્ય સમય રમત ગમતમાં ગુમાવી દે છે તેવીજરીતે જેની આત્મ-જ્ઞાનરૂપી બુદ્ધિ નષ્ટ થઈ ગઈ છે એવો અજ્ઞાની પુરૂષ પોતાનો સમય અનેક પ્રકારના સંતાપ ઉત્પન્ન કરવાવાળો તેમજ આત્મ-તત્ત્વની ચર્ચાથી સર્વથા રહિત એવી નિઃસાર વાત અથવા અહીંતહીંના વ્યર્થ વાતોમાં ગુમાવી દે છે. પરંતુ જેવીરીતે આત્મ-સ્વરૂપમાં તૃપ્ત રહેવાવાળો લૌકાન્તિક દેવ આત્મતત્ત્વની ચર્ચા કરવામાંજ પોતાનો સમય વ્યતીત કરે છે તેવીરીતે આત્મતત્ત્વને જાણવાવાળો પુરૂષ નિઃસાર અહીંતહીંના વાતનો ત્યાગ કરી ફક્ત પોતાના આત્માના સ્વરૂપની ચર્ચામાંજ પોતાનો અમૂલ્ય સમય વ્યતીત કરે છે.

ભાવાર્થ—આ સંસારમાં ઘણા માણસો તો એવા હોય છે કે જેઓ આખો દિવસ ગંધ્યાં મારવામાંજ આખો દિવસ વ્યતીત કરે છે. પરંતુ તે ગંધ્યાંથી નથી પારમાર્થિક ઉન્નતિ થતી કે નથી લૌકિક ઉન્નતિ થતી. એવા માણસોનું જીવન એજે-વ્યર્થ-ગચું એમ સમજવું જોઈએ. ઘણા માણસો લૌકિક કાર્યોમાંજ લાગ્યા રહે છે અને પરલોક સંબંધી ખીજું કોઈપણ કાર્ય કરતા નથી. એવા જો પણ રાતદિવસ પાપ બાધ્યાજ કરે છે. કેટલાક મનુષ્યો એવા હોય છે કે જે લૌકિક કાર્યનો સાથે સાથે દાન પૂજા વગેરે થોડાં થોડાં પારલૌકિક કાર્યો પણ કરે છે. પરંતુ તેવા મનુષ્યોના ઘણાખરો સમય તો લૌકિક કાર્ય અથવા પાપમય પ્રવૃત્તિમાંજ જાય છે. જે મનુષ્યને આત્મતત્ત્વનું જ્ઞાન થાય છે તે સમ્યક્દૃષ્ટિ પુરૂષ પોતાનો ઘણાખરો સમય તો દાન, પૂજા અથવા આત્મતત્ત્વની ચર્ચામાંજ વ્યતીત કરે છે. તથા સમ્યક્દૃષ્ટિ પુરૂષ-રત્નત્રયને ધારણ કરવાવાળો પુરૂષ પોતાના આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપનું ચિંતન કરવામાંજ સમય વ્યતીત કરી જલદી મોક્ષ મેળવે છે. આથી ભવ્યજીવોએ પોતાનો સમય આત્મતત્ત્વનું ચિંતન કરવામાંજ વ્યતીત કરવો જોઈએ. આજ માત્ર આત્મકથ્યાણનો ઉપાય છે.

હવે પરપદાર્થોના સ્વરૂપને અલભ્ય કોણુ માને છે તે કહેવામાં આવે છે—

પ્રશ્ન—દૃષ્ટ્વેત્યન્યસ્વરૂપં ચાલન્નં કો મન્યતે વદ ।

॥ ૭૩

સુત્રર્થો

સાર

હે ભગવાન! પરપદાર્થોને જોઈને તે અલભ્ય છે એમ કોણ માને છે તે કૃપા કરીને કહો.

उत्तर—स्वतस्त्वशून्येन विलोक्यते यत् तत्तत्स्वरूपं सकलं परेषाम् ।

पूर्वं बलबन्धं हृदि मन्यमानः तत्सेवनार्थं यतते यथेष्टम् ॥१२३॥

निजान्यરૂપાદિવિદા હિ યદ્ યદ્ રૂપં પરેષાં પ્રવિલોકયતે તત્ ।

અનન્તવારં ચ મયેતિ દૃષ્ટં વિચાર્ય મુક્ત્વા રમતે સ્વરાજ્યે ॥૧૨૪॥

અર્થ—જે પુરૂષ પોતાના આત્મજ્ઞાનથી સર્વથા રહિત છે તે પરપદાર્થોનું જે જે સ્વરૂપ દેખે છે તેને પોતે સર્વથા અલભ્ય-પહેલાં કદી ન પ્રાપ્ત થયું હોય એવું માને છે. અને પહેલાં કદી પણ પ્રાપ્ત થયું નથી તેવું માનીને તેનું સેવન કરવાને માટે અત્યંત પ્રયત્ન કરે છે. પરંતુ જે પુરૂષ પોતાના આત્માનું સ્વરૂપ જાણે છે અને પુદ્ગલાદિક પરપદાર્થોનું પણ સ્વરૂપ જાણે છે તે પરપદાર્થોનું જે જે સ્વરૂપ દેખે છે તેને અનંતવાર દેખેલ અને પ્રાપ્ત થએલ માને છે, અને આમ વિચાર કરીને તે સર્વના ત્યાગ કરી દે છે અને પોતાના આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં હમેશા લીન રહે છે.

ભાવાર્થ—આ સંસારમાં પરિભ્રમણ કરતા કરતા આ જીવને અનંતાનંત સમય થઈ ગયો છે. આ જીવે સ્વર્ગમાં પણ અનંતવાર જન્મ લીધો છે અને મનુષ્ય તિર્થંચ ગતિમાં પણ અતંતવાર જન્મ લીધો છે. આ જીવ અનેકવાર રાજા થયો, પ્રજા થયો, ધનવાન થયો, ગરીબ થયો, અત્યંત સુંદર પણ થયો અને સંસારની પુદ્ગલપર્યાયે પણ ભોગવી, છેવટે એટલે મુઘી કે આ સંસારમાં એવી કોઈપણ વસ્તુ નથી કે જે આ જીવે મેળવી ન હોય. એવી અવસ્થામાં કોઈપણ વસ્તુ-પદાર્થ અલભ્ય અથવા કદીપણ પ્રાપ્ત ન થયો હોય એવો ન કહી શકાય. પરંતુ આ વાત તો તેજ સમજી શકે છે કે જે તે પદાર્થોના યથાર્થ સ્વરૂપને જાણે છે. અને તેથી આત્મા અને પુદ્ગલાદિક પરપદાર્થોના યથાર્થ સ્વરૂપને જાણવાવાળો સમ્યક્દષ્ટિ પુરૂષ તે સમસ્ત પદાર્થોને તેમજ ભોજ્યભોગોના સાધનોને અનંતવાર પ્રાપ્ત થવાવાળો માને છે અને તેથીજ તે સર્વના ત્યાગ કરે છે અને કોઈપણ દિવસ પ્રાપ્ત ન થએલ એવા આત્મિક શુદ્ધ સ્વરૂપમાં લીન બને છે. જે પુરૂષ આત્માના સ્વરૂપને તેમજ પુદ્ગલ આદિ પરપદાર્થના સ્વરૂપને જાણતો નથી તે પુરૂષ મિથ્યાજ્ઞાની હોવાથી પ્રત્યેક પુદ્ગલની પર્યાયોને કદીપણ પ્રાપ્ત ન

॥ ૭૪

સુધર્મો

થાય એવી માનીને તેનું સેવન કરવાનો યથેષ્ટ પ્રયત્ન કરે છે તથા અનેક પ્રકારના પાપ ઉત્પન્ન કરી આ સંસારમાં પરિવ્ર-
મણ કર્યા કરે છે. તેથી તે સર્વ બાબત સમજીને ભવ્યજીવોએ પરપદાર્થોનો ત્યાગ કરી દેવો જોઈએ અને આત્મતત્ત્વમાં લીન
થઈ જવું જોઈએ. એજ મોક્ષનો ઉપાય છે.

હવે જે પુરૂષ આત્માને પુદ્ગલદ્વારા પ્રેરિત માને છે તેનું સ્વરૂપ કહેવામાં આવે છે—

પ્રશ્ન—પરેણ પ્રતિપાચોસ્મિ જ્ઞેવં કો મન્યંતે ગુરો ?

હૈ સ્વામિન્ ! હવે આત્માને પુદ્ગલદ્વારા પ્રેરિત કોણ માને છે તે કૃપા કરીને કહો.

ઉત્તર—મયા પરોયં પ્રતિપાચ્યંતે ચ પરેણ ચાહં પ્રતિપાદિતોસ્મિ ।

भवत्यबोधादिति मन्यमानः शठः स संकल्पविकल्पकर्ता ॥१२५॥

मया परो न प्रतिपाच्यते कौ परेण नाहं प्रतिपादितोस्मि ।

स्यात्तत्त्ववेदीति सुमन्यमानः समस्तसंकल्पविकल्पहन्ता ॥१२६॥

અર્થ—આ સંસારમાં હું અન્ય પુદ્ગલાદિક પદાર્થોને પ્રેરણા આપું છું અને પુદ્ગલાદિક પદાર્થ મને પ્રેરણા આપે છે. આવીરીતે અજ્ઞાનને લીધે માનવાવાળો પુરૂષ ખરેખર મૂર્ખ છે. અને અનેક પ્રકારના સંકલ્પ વિકલ્પોનો કર્તા છે. એમ માનવું જોઈએ. પરંતુ જે આત્માનું સ્વરૂપ જાણે છે તે તો માને છે કે હું પુદ્ગલાદિક પદાર્થોને પ્રેરણા આપી શકતો નથી અને પુદ્ગલાદિક પદાર્થો પાણુ મને પ્રેરણા આપી શકતા નથી. અને આમ માનવાને લીધે તે સમસ્ત સંકલ્પ વિકલ્પોનો નાશ કરવાવાળો મનાય છે.

લાવાર્થ—આ સંસારી આત્મા જ્યારે કોઈપણ કામ કરે છે, કોઈ ઘડાને એક સ્થાનથી ઉઠાવીને બીજા સ્થાન પર મૂકે છે, અથવા કોઈ ગાડીને ધ્રુવેલીને બીજા સ્થાને મૂકે છે અથવા મકાન બનાવે છે અથવા બીજી કોઈપણ કાર્ય કરે છે તો તે એમજ સમજે છે કે આ કામ મેં અથવા મારા આત્માએ કર્યું છે. પરંતુ વાસ્તવિક રીતે જોવામાં આવે તો આત્મા

સાર

॥ ૬૫

સુધર્મો

કોઈપણ કાર્ય કરતો નથી. પુદ્ગલનું બનેલ આ શરીરનું સર્વ કાર્ય કરે છે. એવીનરીતે આ સંસારી જીવ કોઈ ગાડીમાં બેસીને એક ગામથી બીજા ગામ જાય છે તો સમજે છે કે આ ગાડીએ મને અહિં પહોંચાડી દીધો. પરંતુ વાસ્તવિક રીતે જોવામાં આવે તો ગાડી શરીરને પહોંચાડે છે આત્માને તો કોઈ બાંધી પણ શકતું નથી. તેથી કહેવું જોઈએ કે આ જીવની જે આવી વિપરીતરૂપી બુદ્ધિ થઈ રહી છે તે માત્ર તેની અજ્ઞાનતાને લીધેજ. અને તેથીજ આચાર્યોએ તેને અજ્ઞાની અને મૂર્ખ ગણેલ છે. જે મૂર્ખ પુરૂષ આમ માને છે તે પુરૂષ આ સંસારમાં અનેક પ્રકારના સંકલ્પવિકલ્પ કર્યા કરે છે, તે સમજે છે કે આ મકાન મેં બનાવરાવ્યું છે તેથી હું તેનો માલિક છું, આ પુત્ર મારા લીધે જન્મ લીધો તેથી તે મારો પુત્ર છે, હું તેનો પિતા છું. આવીરીતે અનેક પ્રકારના સંકલ્પ વિકલ્પ કરે છે અને તે સંકલ્પવિકલ્પોને લીધેજ તેમના ઉપર મોહ કરે છે અને મોહને લીધે અનેક પ્રકારના પાપ ઉત્પન્ન કરી નરક નિગોદાદિકમાં પરિવ્રમણ કરે છે. પરંતુ જે આત્માના યથાર્થ સ્વરૂપને જાણે છે તે કર્મ, શરીર આદિ સમસ્ત પુદ્ગલોને પોતાના શુદ્ધ આત્માથી ભિન્ન માને છે તથા આત્માને તે સર્વ પદાર્થોથી ભિન્ન માને છે. અને તેથી તે પુદ્ગલના કાર્યમાં આત્માનો સંકલ્પ કરતો નથી અને આત્મામાં પણ કોઈ પુદ્ગલનો સંકલ્પ વિકલ્પ કરતો નથી. તે પુદ્ગલને પુદ્ગલ સ જાણે છે અને આત્માને આત્મા સમજે છે. તેથી તે કોઈ કર્મથી બંધનરૂપ નથી. તેથી સમ્યગ્દૃષ્ટિ ભવ્યપુરૂષોએ પોતાના આત્માનું સ્વરૂપ સમજીને કોઈપણ પરપદાર્થો ઉપર મોહ કરવો ન જોઈએ. સમસ્ત પદાર્થોમાં ઉત્પન્ન થવાવાળા સંકલ્પ વિકલ્પને ત્યાગ કરી પોતાના આત્મામાં લીન થતું જોઈએ આજ કર્મોને નાશ કરવાનો ઉપાય અને મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવાનો ઉપાય છે.

હવે ત્યાગ અને ગ્રહણ કરનાર વિષે કહેવામાં આવે છે—

પ્રશ્ન—ત્યાગગ્રહણચિન્તાં ચ કઃ કરોતિ વિમો વદ ?

હે સ્વામિન ! આ સંસારમાં ત્યાગ કરવાની અને ગ્રહણ કરવાની ચિંતા કોણ કરે છે તે કૃપા કરીને કહે.

વત્તર—ત્વજામિ ગૃહામિ પરં સ્વવશ્તુ મિથ્યાગ્રહૈર્ગ્રસ્તજનઃ સદેતિ ।

તદેવ કર્તું યતતે પ્રમુક્ત્વા સ્વાનન્દં સ્વાત્મપદ પવિત્રમ્ ॥૧૨૭॥

સાર

॥ ૭૬

સુધર્મોં

સાર

आदौ गृहीतं किमपि स्ववस्तु योग्यं गृहीतं हृदि मन्यमानः ।

त्यागस्य चिन्तां ग्रहणस्य मुक्त्वा यस्तत्त्ववेदी रमते स्वभावे ॥१२८॥

અર્થ—જે પુરૂષ અનેક પ્રકારના મિથ્યા આગ્રહો કરવાવાળો હોય છે તે પુરૂષ પોતાના આત્મજન્ય અનંતસુખ આપવાવાળો અને પરમપવિત્ર એવા આત્માના શુદ્ધસ્વરૂપને ત્યાગ કરી દે છે. અને “હું પરપદાર્થોના ત્યાગ કરું છું અને પોતાના આત્મતત્વને ગ્રહણ કરું છું” આમ ચિંતવન કરીને ત્યાગ અથવા ગ્રહણ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. પરંતુ જે પુરૂષને કોઈપણ પ્રકારનો મિથ્યા આગ્રહ હોતો નથી તે તો સૌથી પહેલાં તો આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપને ગ્રહણ કરે છે અને એમ માને છે કે “ મેં જે આ આત્માનું શુદ્ધસ્વરૂપ ગ્રહણ કર્યું છે તે ખરેખર યોગ્ય અને સર્વોત્તમ છે.” તેથી તે કોઈપણ પદાર્થને ગ્રહણ કરવાની અથવા ત્યાગ કરવાની ચિંતા કરતો નથી. ત્યાગ અને ગ્રહણ કરવાની ચિંતા છોડી દઈને આત્મતત્વને જાણવાવાળો તે પુરૂષ ફક્ત પોતાના આત્મામાં જ લીન થઈ જાય છે.

ભાવાર્થ—જ્યાંસુધી આ જીવ ત્યાગ અને ગ્રહણ કરવાની ચિંતા કરે છે ત્યાંસુધી તે તે ચિંતામાં જ મગ્ન રહે છે. ત્યાગ અને ગ્રહણ કરવાની ઈચ્છાવાળો માણસ આત્માના શુદ્ધસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ કરી શકતો નથી. જે પુરૂષ પરપદાર્થોના સર્વથા ત્યાગ કરી આત્માના શુદ્ધસ્વરૂપને ગ્રહણ કરે છે તે પુરૂષ તે સમસ્ત ચિંતાઓથી દૂર થઈ શકે છે. અને તેજ પુરૂષ પોતાના આત્માના સ્વ-સ્વભાવમાં [શુદ્ધ સ્વભાવમાં] લીન થઈને તથા સમસ્ત કર્મોના નાશ કરી તેજ આત્માના શુદ્ધસ્વભાવમાં જ નિમગ્ન રહે છે. તેથી આત્માના શુદ્ધસ્વરૂપને ગ્રહણ કરવા માટે દરેક ભવ્યજીવોએ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. અને તેજ આત્માને માટે હિતકર-કલ્યાણકારક છે.

હવે જ્ઞાની અને અજ્ઞાની આત્માની સત્તા ક્યાં ક્યાં જાને છે તે વિષે કહેવામાં આવે છે—

પ્રશ્ન—સ્વાત્માનં મન્યતે મૂઢઃ ક વા જ્ઞાની પ્રભો વદ !

અર્થ—હે સ્વામિન્ ! હવે કૃપા કરીને કહો કે જ્ઞાની પુરૂષ આત્માની સત્તા ક્યાં માને છે અને અજ્ઞાની પુરૂષ આત્માની સત્તા ક્યાં માને છે.

॥ ૭૭

સુધર્મો

સાર

ઉત્તર—સ્વાત્મા સદા તિષ્ઠતિ મે શરીરે સ્વતત્ત્વશૂન્યઃ કિલ મન્યમાનઃ ।

તદ્રક્ષણાર્થં વિષમવ્યથાદં કરોતિ પાપં પ્રવિહાય નિત્યમ્ ॥૧૨૯॥

યસ્તસ્વવેચાત્મનિ શુદ્ધબુદ્ધઃ સ્વાત્મા સદા તિષ્ઠતિ શુદ્ધ એવ ।

સુમન્યમાનઃ સ્વસુખં પ્રમુજન્ પ્રત્યક્ષમેવ પ્રતિભાતિ દેવઃ ॥૧૩૦॥

અર્થ —જે પુરૂષ આત્મતત્ત્વને જાણતો નથી તે એમજ સમજે છે કે આ મારો આત્મા હમેશા શરીરમાંજ રહે છે તેમ માનવાથી તે પોતાની નીતિ તેમજ ધર્મનો ત્યાગ કરી દે છે અને શરીરની રક્ષા કરવાને માટે અત્યંત ભયંકર અને મહાદુઃખ આપવાવાળા અનેક પ્રકારના પાપ ઉત્પન્ન કરે છે. પરંતુ જે પુરૂષ આત્મતત્ત્વનું યથાર્થ સ્વરૂપ જાણે છે તે એમજ માને છે કે આ મારો શુદ્ધ બુદ્ધ આત્મા હમેશા પોતાના શુદ્ધ આત્મામાંજ વિરાજમાન રહે છે. એમ માનીને તે આત્મજન્ય અર્તોદ્વિગ્નિ સુખનો અનુભવ કરે છે અને આવીરીતે તે પ્રત્યક્ષ અરહંતદેવની માફક મુશોભિત બને છે.

ભાવાર્થ—આત્મા એક અલગ પદાર્થ છે અને શરીર પુદ્ગલદ્રવ્ય છે. પુદ્ગલ પોતાના પ્રદેશોમાં રહે છે અને ચૈતન્યમય આત્મા પોતાના પ્રદેશોમાં રહે છે. જો કે બાહ્ય રીતે તો શરીર અને આત્મા એ બંને એકજ દેખાય છે છતાં વાસ્તવિક રીતે તો શરીર અને આત્મા એ બંને અલગજ છે. તેથી શરીરને આત્માનો આધાર માનીને તેની રક્ષા કરવી તથા તેનું રક્ષણ કરવા માટે અનેક પાપરૂપ પ્રવૃત્તિ કરવી તે માત્ર અજ્ઞાનતાજ છે. ભવ્યજીવોએ એવી અજ્ઞાનતાથી સર્વથા દૂર રહેવું જોઈએ અને આત્માને જળકમળની માફક શરીરથી તદ્દન અલગ માનીને તેને શુદ્ધ કરવા માટે નાનાવિધ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. વાસ્તવિક રીતે જોતાં તો સ્પષ્ટ માલુમ પડે છે કે આ શરીરજ આત્માને શુદ્ધ થવા દેતું નથી. તેથી જ્યાંસુધી આ શરીરનું અસ્તિત્વ રહે છે ત્યાંસુધી આત્મા ખીલકલ શુદ્ધ થઈ શકતો નથી. આથી શરીરનો અને શરીર ઉત્પન્ન કરવામાં કારણભૂત એવા કર્મોનો સર્વથા નાશ કરવાને માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. અને તેજ આત્મિક કલ્યાણનું સાધન છે. (ભવ્યજીવોએ અનેક વસ્તુઓના ભોગે પણ આ સાચા સાધનને માટે નિશ્ચિન પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.)

॥ ૭૮ ॥

મુધમોં

હવે કોનો પરિશ્રમ સફળ અથવા નિષ્ફળ જાય છે તે કહેવામાં આવે છે—

પ્રશ્ન—પરિશ્રમશ્ચ કસ્ય સ્યાત્સફલં વિફલં વદ ?

અર્થ—હૈ સ્વામિન્ ! આ સંસારમાં કોનો પરિશ્રમ સફળ મનાય છે અને કોનો પરિશ્રમ નિષ્ફળ મનાય છે તે વિષે કૃપા કરીને કહો.

ઉત્તર—જહે શરીરે પ્રવિલોકનાર્થં નિજસ્વરૂપં યતતે પ્રમૂઢઃ ।

નિજસ્વરૂપસ્ય તથાપ્યલાભાત્ પરિશ્રમઃ સ્યાદ્વિફલશ્ચ તસ્ય ॥૧૩૧॥

ચૈતન્યરૂપં પરભાવભિન્નં ચૈતન્યરૂપે પ્રવિલોકનાર્થમ્ ।

યસ્તત્ત્વવેદી યતતે તતશ્ચ પરિશ્રમઃ સ્યાત્સફલો હિ તસ્ય ॥૧૩૨॥

અર્થ—જે પુરૂષ આ જડ શરીરમાં પોતાના આત્માનું સ્વરૂપ નિહાળવા પ્રયત્ન કરે છે તે ખરેખર મૂર્ખ છે. તે કોટિ ઉપાય કરે તોપણ આ જડ શરીરમાં પોતાના આત્માનું સ્વરૂપ નિહાળી શકતો નથી. તેથી તેનો સર્વ પ્રયત્ન વ્યર્થ જાય છે. પરંતુ જે પુરૂષ પુરૂષલાઠિક સર્વ પદાર્થથી અલગ એવા પોતાના શુદ્ધ ચૈતન્યમય આત્માને પોતાના ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્મામાંજ દેખવાનો પ્રયત્ન કરે છે તે આત્મતત્ત્વને જાણવાવાળો ગણાય છે અને તેનો પ્રયત્નજ સફળ મનાય છે.

લાવાર્થ—જે પુરૂષ આત્માના યથાર્થ સ્વરૂપને જાણતો નથી તે પુરૂષ ધોરતપશ્ચરણ કરવા છતાંપણ આ જડ શરીરમાંજ આત્મતત્ત્વને નિહાળવાનો પ્રયત્ન કરે છે. પરંતુ શરીર જડ છે, આત્મતત્ત્વથી સર્વથા રહિત છે તેથી તેમાં [શરીરમાં] આત્માની પ્રાપ્તિ કદીપણ થઈ શકતી નથી. તેવા પુરૂષો ધોર તપશ્ચરણ કરે તોપણ તેમના તપશ્ચરણાદિ તદ્દન વ્યર્થ જાય છે. પરંતુ જે પુરૂષ આત્માના સ્વરૂપને જાણે છે, તે આત્માને શરીરાદિક પરપદાર્થોથી સર્વથા અલગજ માને છે. તે પુરૂષ આત્માને શુદ્ધ બુદ્ધ ચૈતન્યમય માને છે અને શરીરને તદ્દન જડ માને છે અને શરીર તરફ બીલકુલ પણ ધ્યાન આપતો નથી. તે તો આ શરીરને ત્યાજ્ય અને દુઃખ દેવાવાળું તથા આત્માનું અકલ્યાણ કરવાવાળું માને છે. તેથી તે ભવ્ય પુરૂષ પોતાના આ-

સાર

॥ ૭૮ ॥

મુંબઈ

તમાને આત્મામાંજ નિહાળવાનો પ્રયત્ન કરે છે. તે તો સપ્તને છે કે આ આત્માના વાસ્તવિક સ્વરૂપને તો કર્મોએ ડાંકી દીધું છે. જ્યાંસુધી તે કર્મોને નષ્ટ કરવામાં નહિ આવે ત્યાંસુધી આત્માનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ પ્રગટ થવાનું નથી. તેથી આત્મ-તત્ત્વને જાણવાવાળો પુરૂષ કર્મોનો નાશ કરવા માટે વહેલામાં વહેલી તકે પ્રયત્ન કરે છે. કર્મોમાં પણ સૌથી પ્રબળમાં પ્રબળ તો મોહનીય કર્મ છે અને મોહનીય કર્મમાં પણ આત્માના યથાર્થ સ્વરૂપને ડાંકવાવાળું દર્શન મોહનીય કર્મ છે. દર્શન મોહનીય કર્મનો નાશ કર્યા પછી ચારિત્ર મોહનીય કર્મનો નાશ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આવીરીતે જ્યારે મોહનીય કર્મનો નાશ થાય છે અથવા મોહનીય કર્મ શાંત પડે છે ત્યારે તેનો શુદ્ધ આત્મા આપોઆપજ પ્રગટ થાય છે. અને આવીરીતે તેનો સમસ્ત પરિશ્રમ સફળ થાય છે. તેથી પોતાનો પરિશ્રમ સફળ બનાવવા માટે પ્રથમમાં પ્રથમ તો મોહનીયકર્મનો નાશ કરવાનો ભવ્યજ્વાલોએ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ અને તેજ મોક્ષનો ઉપાય છે.

હવે પોતાના આત્માને જે સ્વસંવેદ [પોતાનાજ અનુભવવડે જાણ્યા લાયક]

સમજે છે અને જે માનતા નથી તે કેવા હોય છે તે કહેવામાં આવે છે—

પ્રશ્ન — સ્વસંવેદં નિજાત્માનં મન્યતે વા ન કીદૃશઃ ?

અર્થ—હે સ્વામિન્ ! જે પુરૂષ પોતાના આત્માને પોતાનાજ આત્માદ્વારા જાણવા યોગ્ય સમજે છે અને જે પુરૂષ એમ માનતો મથી તે કેવા હોય છે તે કૃપા કરીને કહો.

ઉત્તર — પંચાક્ષરૂપોઽસ્મિ તથાન્યવેદ્યો નાહં સ્વસંવેદ્ય इति प्रमूढः ।

स्यान्મન્યમાનश्च स्वलस्तदर्थं करोति पापं परिहाय लज्जाम् ॥૧૩૩॥

પંચાક્ષરૂપશ્ચ કદાપિ નાહં સદા સ્વસંવેદનતઃ પ્રગમ્યઃ ।

યસ્તત્ત્વવેદીતિ સુમન્યમાનોઽક્ષાતીતસૌખ્યે ભવતિ પ્રલીનઃ ॥૧૩૪॥

અર્થ—જે પુરૂષ આત્માના યથાર્થ સ્વરૂપને જાણતો નથી તે એમજ સમજે છે કે હું પાંચે ધન્દ્રિયરૂપ તેમજ શરીરરૂપ

સાર

॥ ૮૦

સુધર્મો

હું, તથા બીજાઓ મને સમજી શકે છે પરંતુ હું પોતે મારા આત્માને જાણી શકતો નથી. એમ સમજીને તે દુષ્ટ પુરૂષ પોતાની લજ્જાનો તો ત્યાગ કરી દે છે અને તે ઇન્દ્રિયોની પુછીને માટે અનેક પ્રકારના પાપ ઉત્પન્ન કરે છે. પરંતુ જે પોતાના આત્માના યથાર્થ સ્વરૂપને જાણે છે તે તો એમજ સમજે છે કે હું કોઈપણ કાળે ઇન્દ્રિય સ્વરૂપ થનાર નથી. હું તો માત્ર જ્ઞાનરૂપ છું, અને સ્વસંવેદનથી [હું સુખી છું, જ્ઞાની છું. આવીરીતે પોતાના અનુભવરૂપી જ્ઞાનથી] જ જાણી શકાઉં તેવો છું. આમ માનીને તે અતીન્દ્રિય સુખમાં હમેશા લીન રહે છે.

ભાવાર્થ—જેવીરીતે દીવો પરપદાર્થોને પ્રકાશિત કરે છે અને પોતાના સ્વરૂપને પણ પ્રકાશિત કરે છે, તેવીજરીતે આ જ્ઞાનમય આત્મા પોતાના જ્ઞાનથી અન્ય પદાર્થોને પ્રકાશિત કરે છે અને સ્વાનુભૂતિદ્વારા પોતાના સ્વરૂપને પણ પ્રકાશિત કરે છે. આત્માનો અનુભવ એટલે સ્વાત્માનુભૂતિ અને અનુભવ એટલે જ્ઞાન, આમ જ્ઞાનમય આત્માનું સ્વરૂપ પોતાની અનુભવરૂપી જ્ઞાનદ્વારા જાણી શકાય છે. જેવીરીતે દીવો સ્વપર પ્રકાશક છે તેવીજરીતે આત્મા સ્વપર પ્રકાશક છે. જે પુરૂષ આત્માનું યથાર્થ સ્વરૂપ જાણે છે તે એમ માને છે કે આત્મા અમૂર્ત છે તેથી તે ઇન્દ્રિયોદ્વારા કદીપણ જાણી શકતો નથી. ઇન્દ્રિયોદ્વારા તો માત્ર મૂર્ત-સ્થૂળ પદાર્થોનું જ જ્ઞાન થઈ શકે છે. ઇન્દ્રિયોદ્વારા મૂર્ત સૂક્ષ્મ પદાર્થો પણ જાણી શકતા નથી, તો પછી તે ઇન્દ્રિયોદ્વારા અમૂર્ત એવા આત્માનું જ્ઞાન કેવીરીતે થઈ શકે ! તેથી આત્માનું સ્વરૂપ પોતાના અનુભવ-વડે જ સમજી શકાય છે. તેમાં લેશ માત્ર પણ શંકા નથી. જે લોકો આવા પ્રકારનું આત્માનું સ્વરૂપ સમજે છે, તે આત્મજન્ય યથાર્થ સુખ અનુભવે છે, અને જે લોકો એમ માનતા નથી તે ઇન્દ્રિયોને વશીભૂત થઈ અનેક પ્રકારના પાપ ઉત્પન્ન કરે છે, આથી ભવ્યજીવોનું કર્તવ્ય છે કે આત્માના યથાર્થ સ્વરૂપને જાણ્યા પછી અતીન્દ્રિય સુખનો અનુભવ કરે અને ઇન્દ્રિયોના વિષ-ચોના ત્યાગ કરી આત્માને નરક નિગોદાદિકના દુઃખોમાંથી બચાવે.

હવે જ્ઞાની અને અજ્ઞાની કોને મિત્ર અથવા શત્રુ માને છે તે કહેવામાં આવે છે—

પ્રશ્ન — મન્યને કિંં રિપું મિત્રં સૂર્વઃ સુજ્ઞઃ પ્રમો વદ !

હે સ્વામિન ! હવે કૃપા કરીને કહેા કે અજ્ઞાની પુરૂષ કોને શત્રુ અને કોને મિત્ર ગણે છે, તથા જ્ઞાની પુરૂષ કોને શત્રુ અને મિત્ર ગણે છે.

સાર

॥ ૮૧

શ્રુત્તર્થો

સાર

વત્તર—સ્વતસ્વશૂન્યો બહિરેવ મિત્રં મત્વા રિપું સૌખ્યકરં વ્યથાદમ્ ॥
 તન્મારણાર્થં ચ સુરક્ષણાર્થં ત્યક્ત્વા મુકૂત્યં યતતે હ્રમાગી ॥૧૩૫॥
 સ્વતસ્વવંચેવ વિભાવભાવં મત્વા સ્વલં શત્રુસમં વ્યથાદમ્ ॥
 મિત્રં સ્વભાવં મુસ્વદં ચ મત્વા કરોતિ ભાષાં સ્વલુ તૈન સાર્દમ્ ॥૧૩૬॥

અર્થ—જે પુરૂષ આત્મતત્વને જાણતો નથી તે બાહ્ય મુખ આપવાવાળા પુરૂષોને મિત્ર માને છે, અને બાહ્ય દુઃખ દેવાવાળા પુરૂષોને શત્રુ માને છે. તથા એમ માનીને તે અજ્ઞાની પુરૂષ પોતાના આત્મકલ્યાણનો માર્ગ ત્યજી દઈને તે શત્રુઓને મારી નાખવાનો અને મિત્રોને પોષવાનો પ્રયત્ન કરે છે. પરંતુ જે પુરૂષ આત્માનું યથાર્થ સ્વરૂપ જાણે છે તે તો શત્રુ સમાન દુઃખ આપવાવાળા પોતાના વિભાવ ભાવોને જ શત્રુ માને છે, અને અનંત અતીન્દ્રિય મુખ આપવાવાળા આત્માના સ્વભાવને જ મિત્ર માને છે. પછી તો તે પોતાના આત્મિક સ્વભાવમાં જ મગ્ન રહે છે.

ભાવાર્થ—આ જીવને જે જે મુખ દુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે તે પોતપોતાના કર્મના ઉદયથી પ્રાપ્ત થાય છે. શુભ કર્મોના ઉદયથી મુખ અને અશુભ કર્મોના ઉદયથી દુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે.

ખરેખર, કર્મબંધનું મુખ્ય કારણ કષાયાદિક ભાવો છે, અને કષાયાદિક ભાવો આત્માના વિભાવભાવ તરીકે લેખાય છે. જો આત્મામાં કાયાદિક વિભાવભાવો ઉત્પન્ન થતા ન હોય તો તે આત્માને કર્મબંધના પાસમાં સપડાવું ન પડે. જો કર્મબંધ ન થાય તો કર્મના ઉદય થવો તે પણ સંભવિત નથી. તેથી કહેવું જોઈએ કે આ સંસારમાં જે બાહ્ય મુખદુઃખ થાય છે તેનું મુખ્ય કારણ તો આત્માના વિભાવભાવો છે. તે વિભાવભાવોથી બંધનબદ્ધ થવાવાળા કર્મોના ઉદયથી જ મુખ દુઃખ થાય છે. પરંતુ તે મુખ દુઃખમાં અન્ય પુરૂષ નિમિત્ત માત્ર બને છે.

જે પુરૂષ આત્માના યથાર્થ સ્વરૂપને જાણતો નથી તે મુખમાં નિમિત્ત કારણ બનવાવાળા પુરૂષને મિત્ર અને તેથી મતિ-કૂળ કાર્યમાં જ દુઃખમાં નિમિત્તરૂપ બનવાને શત્રુ માને છે. જેવીરીતે કોઈએક પુરૂષ કુતરો મારવાના હેતુથી પત્થર ફેંકે, અને

॥ ૮૨

સુધર્મો

ખીન્ને કોઈએક પુરુષ સિંહને મારવાના હેતુથી પત્થર ફેંકે પરંતુ કુતરે પત્થરની તરફ દોડે છે અને સિંહ પત્થર ફેંકનાર તરફ દોડે છે. તેવીરીતે આત્માના સ્વરૂપને જાણવાવાળો પુરુષ અનંત અર્થોદ્વિગ્ન સુખ આપવાવાળો સ્વભાવને જ મિ. માને છે અને પછી તેને પોતાનું જ સ્વરૂપ સમજીને તેમાં લીન બની જાય છે. તથા વિભાવ પરિણામોને શત્રુ સમજીને તેના સહંતર યાગ કરી દે છે. આત્મજ્ઞાની પુરુષ કર્મોના ઉદ્વિગ્નમાં નિમિત્ત કારણ બનવાવાળો પુરુષ તરફ ખીલકુલ ધ્યાન આપતો નથી અને કર્મોના ઉદ્વિગ્ન તરફ પણ ખીલકુલ ધ્યાન આપતો નથી. તે તો સીધા વિભાવ પરિણામોનો નાશ કરવાનો જ પ્રયત્ન કરે છે તથા તેનો નાશ કરીને આત્મિક સ્વભાવમાં જ લીન બની જાય છે.

હવે આત્મજ્ઞાની અને અનાત્મજ્ઞાનીના કાર્યવિષે કહેવામાં આવે છે—

પ્રશ્ન—અતત્ત્વજ્ઞોઽથ તત્ત્વજ્ઞઃ કિં કરોતિ પ્રમો વદ ?

હ સ્વામિન્ ! આત્મતત્ત્વને જાણવાવાળો અને આત્મતત્ત્વને ન જાણવાવાળો પુરુષ શું શું કરે છે, તે કૃપા કરીને કહો.

ઉત્તર—અજાનમાનશ્ચ નિજસ્વભાવં મૂર્ખઃ સદા હર્ષવિષાદભાવમ્ ॥

કુર્વન્નકૃત્યં વિષમં સ્પૃહોત્યં તદ્દોષતઃ શ્વભ્રગતિ પ્રયાતિ ॥૧૩૭॥

સ્વતત્ત્વવેદીતિ નિજસ્વભાવં જાનન્ યથાવત્પરભાવભિન્નમ્ ॥

ત્યક્ત્વા ધ્રુવં હર્ષવિષાદભાવં શુદ્ધે સ્વભાવે રમતે ચ ધીરઃ ॥૧૩૮॥

અર્થ—જે પુરુષને આત્માના સ્વભાવનું જ્ઞાન નથી, તે પુરુષ હમેશા હર્ષ અને શોક માને છે અને સ્વેચ્છાપૂર્વક ન કરવા યોગ્ય પાપરૂપ કાર્ય કરે છે. આવા ભયંકર દોષને લીધે તે પુરુષ તરકનિગોદ ગતિમાં જાય છે અને ત્યાં અનંતાનંત કાલ સુધી ધોરાતિધોર દુઃખ સહન કરે છે. પરંતુ જે પુરુષ આત્માનું યથાર્થ સ્વરૂપ જાણે છે, અને જે પુરુષ તેવા આત્માના સ્વરૂપને કષાયાદિક પરભાવોથી સર્વથા ભિન્ન-દૂર રાખે છે, તે જ્ઞાની પુરુષ હર્ષવિષાદનો સર્વથા ત્યાગ કરી દે છે અને પછી તે ધીર-વીર પુરુષ પોતાના આત્માના શુદ્ધ સ્વભાવમાં હમેશા લીન રહે છે.

સાર

॥ ૮૩

સુધર્મોં

ભાવાર્થ—હર્ષ અને વિષાદ એ બંને આત્માના વિભાવ ભાવ છે. હર્ષવિષાદ માનવાથી આ છવ ધોરાતિધોર પાપરૂપી જાળમાં ફસાય છે. હર્ષ મનાવવા માટે આ સંસારી છવ અનેક પ્રકારના ઉત્સવ મનાવે છે અને જે ઉત્સવ મનાવવામાં થતાં પાપોનો ભાગો અને છે, અને વિષાદ મનાવવાથી તેમજ માનવાથી અત્યંત સંકલોષ્ટ ભાવો ભાવે છે, જેથી તે કદીપણ આ સંસારરૂપી જાળમાંથી છુટી શકતો નથી. અર્થાત્ આ સંસારમાં પરિવ્રમણ કરીને દુર્ગતિઓના ધોરાતિધોર દુઃખ સહન કરે છે.

વાસ્તવિક રીતે જોતાં તો માણસ પડે છે કે હર્ષ અને વિષાદ કર્મોના ઉદયથી થાય છે જેથી સાખીત થાય છે કે તે બંને આત્માથી ભિન્ન છે કેમકે કર્મ પણ આત્માનો મૂળ સ્વભાવ નથી. [આત્મા તો શુદ્ધ ચૈતન્યરૂપ છે] તેથી આત્મજ્ઞાની પુરુષો હર્ષ વિષાદથી દૂર રહી આત્મ સ્વભાવમાં લીન અને છે, અને સંસારદુઃખોથી બચવાનું સાધન છે.

હવે આત્માના ભેદોને જાણવાવાળો અને ન જાણવાવાળો પુરૂષ શું કરે છે તે કહેવામાં આવે છે.

પ્રશ્ન—જ્ઞાત્વા ત્રિવિધ્યાત્માનમજ્ઞાત્વા વા કરોતિ કિમ્ ?

હે સ્વામિન્ ! ત્રણ પ્રકારના આત્માના સ્વરૂપને જાણવાવાળો તેમજ ન જાણવાવાળો પુરુષ શું કરે છે તે કૃપા કરીને કહો.

ઉત્તર—યોઽજ્ઞાનમાનો બહિરન્તરાત્મભેદં પ્રમોહાત્પરમાત્મરૂપમ્ ॥

અત્યંતર્નિર્ઘાં કુકૃતિં પ્રકુર્વન્ ઉન્મત્ત એવ પ્રતિભાતિ મૃદઃ ॥૧૧૯॥

યસ્તત્ત્વવેદી ત્રિવિધાત્મભેદં જાનન્ યથાવદ્બહિરાત્મબુદ્ધિમ્ ॥

ત્યક્ત્વા દ્વિતીયે નિવસન્ તૃતીયં દૃષ્ટું કૃત્વીન્દ્રો યતતેઽતિશુદ્ધમ્ ॥૧૪૦॥

અર્થ—જે પુરુષ મોહનીય કર્મના તીવ્ર ઉદયથી બહિરાત્મા, અંતરાત્મા અને પરમાત્મા એમ આત્માના ત્રણ ભેદોને જાણતો નથી તે પુરુષ મૂર્ખ પુરુષની માફક અત્યંત નિંદ્ય કામ કરે છે, અને તેજ કારણે આ સંસારમાં મૂર્ખ લેખાય છે. પરંતુ જે પુરુષ પોતાના આત્માના ત્રણ ભેદોને જાણે છે તે પુરુષ બહિરાત્મબુદ્ધિને ત્યજી દઈ અંતરાત્મામાં નિવાસ કરે છે, અને

સાર

૮૪

સુધર્મી૦

પછી તે ઉત્તમ પુણ્યવાન પુરૂષ અત્યંત પુદ્ગ એના પરમાત્માને દેખતા માટે પ્રયત્ન કરે છે.

ભાવાર્થ—આત્માના ત્રણ ભેદ છે. બહિરાત્મા, અંતરાત્મા અને પરમાત્મા. જે જીવ શરીર અને આત્માને એક માને છે તેને બહિરાત્મા કહે છે. જે જીવ શરીરને ભિન્ન સમજે છે અને ચૈતન્યમય આત્માને શરીરથી ભિન્ન માને છે તેને અંતરાત્મા કહે છે. અને જે જીવ ધાર્તિયા કર્મોના નાશ કરી દે છે અને સમસ્ત આઠે કર્મોના પશુ નાશ કરી દે છે તેને પરમાત્મા કહે છે. એ ત્રણમાં બહિરાત્મા હેય છે—આત્મા અને શરીરને એક માનવાવાળી બુદ્ધિ ત્યાગ્ય છે. કેમકે તે મિથ્યા બુદ્ધિ છે. શરીર અને આત્મા કઠીપણુ એક હોઈ શકતા નથી. શરીર જડ છે, અને આત્મા ચૈતન્યરૂપ જ્ઞાનમય છે. તેથી શરીર અને આત્માને એક માનવાવાળી બુદ્ધિ તદ્દન મિથ્યા છે. જે જીવ આ ભેદને જાણે નથી તે બહિરાત્મ બુદ્ધિનો ત્યાગ કરી શકતો નથી અને તેથીજ તે આત્મકંઠ્યાણુનો માર્ગ ત્યજી દે છે અને શરીરને સુખ આપવા માટે—પોષણ માટે અથાગ પરિશ્રમ ઉઠાવે છે જેના પરિણામે તેને આ અસાર સંસારમાં પરિવ્રજાણુ કરવું પડે છે. પરંતુ જે પુરૂષ આત્માના યથાર્થ ભેદને જાણે છે તે પુરૂષ ત્યાગ કરતાં લાયક બહિરાત્મબુદ્ધિનો ત્યાગ કરી દે છે અને અંતરાત્મા ત્યજી પરમાત્મા ખતવાનો પ્રયત્ન કરે છે. તેથી પ્રત્યેક ભવજીવની દ્રશ્ય છે કે બહિરાત્મબુદ્ધિ ત્યજી દઈ, અંતરાત્મા ખતી, પરમાત્મા થવાનો પ્રયત્ન કરે. કેમકે પરમાત્માજ આત્માનુ સર્વોત્કૃષ્ટ કંઠ્યાણુ છે.

હવે ચેતન અને અચેતન પદાર્થને કોણુ જાણે છે અને કોણુ જાણુ નથી તે કહેવામાં આવે છે—

યસ્તત્ત્વશૂન્યશ્ચિદ્વેતનાદે-શ્ચિન્હં ન જાનન્ નિજવસ્તુનોપિ ।

તત્તઃ પમાદો પરલોકકાર્યે ભવયવશ્યં ભવદુઃખપાત્રમ્ ॥૧૪૧॥

યસ્તત્ત્વવેદી ચિદ્વેતનાદે-શ્ચિન્હં યથાવત્મુલ્લદં ચ બુદ્ધ્વા ।

અવેતનં વા પ્રવિહાય વસ્તુ કરોતિ ચૈતન્યગૃહે નિવાસમ્ ॥૧૪૨॥

અર્થ—જે પુરૂષ પોતાના આત્માના યથાર્થ સ્વરૂપને જાણે નથી તે પુરૂષ ચેતનાત્મક તેમજ અચેતનાત્મક કંઠ્યાણુ

સાર

॥ ૮૫ ॥

શ્રુતશ્રોત

વસ્તુના-પદાર્થના યથાર્થ સ્વરૂપને જાણુનો નથી. એટલે સુધી કે તે પોતાનું સ્વરૂપ પણ જાણુતો નથી અને તેથીજ તે પાર-લૌકિક કાર્યોમાં અત્યંત પ્રમાદી રહે છે, જેથી કરીને તેને આ સંસારનાં અનેક દુઃખો ભોગવવાં પડે છે. પરંતુ જે પુરૂષ પોતાના આત્માનું યથાર્થ સ્વરૂપ જાણે છે તે એવો તેમજ અચેતનના મુખ્ય આપવાવાળાં ચિન્હોને પણ સારીરીતે જાણે છે. તેમ જાણ્યા પછી તે પુરૂષ શરીરાદિક અચેતન પદાર્થનો ત્યાગ કરે છે અને પોતાના ચૈતન્યમય આત્મામાં હુમેશાં લીન રહે છે.

ભાવાર્થ—આત્માનું કલ્યાણ કરવાવાળું સ્વપરમેશ્વરજ્ઞાન છે. પોતાના આત્માનું તથા આત્માની સાથે મળી ગએલાં કર્મ અથવા શરીરાદિ પરપદાર્થોનું સ્વરૂપ જાણીને અથવા છત્ર, અછત્ર આદિ સમસ્ત પદાર્થોનું યથાર્થ સ્વરૂપ જાણીને શરીરથી આત્મા તદ્દન જુદો માનવો તથા આત્માની સાથે મળી ગએલા શરીર અથવા કર્મને તે આત્માથી અલગ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો અથવા આત્માને શરીર તેમજ કર્મથી અલગ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો તેજ સ્વપરમેશ્વરજ્ઞાનનું તાત્પર્ય છે. જે પુરૂષ પોતાના આત્માનું સ્વરૂપ જાણે છે તે પુરૂષ આત્માથી ભિન્ન એવા કર્માદિક તથા શરીરાદિકનું સ્વરૂપ પણ સારી રીતે સમજે છે. અને એનેનું સ્વરૂપ સારીપેઠે સમજવાથી અચેતનરૂપી કર્મોના નાશ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે, તદુપરાંત પોતાના શુદ્ધાત્મામાં લીન રહેવાનો પ્રયત્ન કરે છે જેથી તે અજ્ઞાનમય મોક્ષપદ પ્રાપ્ત કરે છે. પરંતુ જે પુરૂષ આત્માનું સ્વરૂપ જાણુને નથી, તે પુરૂષ કર્મ અને શરીરાદિકનું પણ સ્વરૂપ જાણુતો નથી, જેથી તે ન તો કર્મોના નાશ કરી શકે કે ન તો આત્માનું કલ્યાણ સાધી શકે. આત્માનું સ્વરૂપ જાણુતો ન હોવાથી તે પુરૂષ નરક નિગોદાદિક દુર્ગતિઓમાં પરિવ્રજમાણ કરતો રહે છે તેથી પ્રત્યેક લવ્યજીવોએ પોતાના આત્માનું સ્વરૂપ જાણુવું જોઈએ—યથાર્થ સ્વરૂપ જાણવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ, અને તે સાથે જ નાગમનું પાઠન પાઠન કરવું જોઈએ. તેજ આત્મકલ્યાણને માર્ગ છે.

હવે જ્ઞાની અજ્ઞાનીને કયાં કયાં સાફ લાગે છે તે કહેવામાં આવે છે—

પ્રશ્ન—મૂર્ત્વઃ ક રમતે સ્વામિન્નાત્મજ્ઞો વા પ્રમો વદ ?

અર્થ—હ પ્રમો ! હ સ્વામિન્ ! હવે કૃપા કરીને એટલું ખતાવો કે મૂર્ખ માણસને કયાં કયાં લાગે છે અને જ્ઞાની પુરૂષને કયાં કયાં લાગે છે ?

મ.૨

૧૮૬

મુદ્રાઓ

उत्तर-—यत्रैव मूर्खः खलु जायते वै पाकात्पुरा संचितकर्मणश्च ।

सुतन्मयः सन् रमते हि तत्र विस्मृत्य धर्मं किल पूर्वबंधून् ॥१४३॥

स्वतत्त्ववेदी कृतकर्मयोगात् नीचोच्चवंशे मम जन्म जातम् ।

द्वेषो न रागोस्ति तथापि तत्रेति मन्यमानो रमते स्वराज्ये ॥१४४॥

અર્થ—આત્માનું સ્વરૂપ નહિ જાણવાવાળો પુરૂષ પૂર્વકર્મના ઉદયથી જે યોનિમાં જન્મ લે છે ત્યાં તે અજ્ઞાનતાને લીધે તન્મય થઈને આનંદપર્વક જીવન વ્યતીત કરે છે, તથા તે પોતાના ધર્મને પણ ભૂલી જાય છે અને પ્રયત્નના ભાઈબંધુ આદિને પણ ભૂલી જાય છે. પરંતુ જે જીવ પોતાના આત્માનું સ્વરૂપ જાણે છે તે પુરૂષ એમ સમજે છે કે હું પૂર્વકર્મના ઉદયથી નીચ તથા ઉચ્ચ કુળમાં જનમ્યો છું. તેથી કર્મના ઉદયથી પ્રાપ્ત થવાવાળા ઉચ્ચ તેમજ નીચ કુળ પ્રત્યે મને બીલકુલ રાગદ્વેષ નથી. એમ માનીને તે પોતાના શુદ્ધાત્મામાં લીન રહે છે.

ભાવાર્થ—પશુ થવું, પક્ષી થવું, મનુષ્ય થવું, દેવ થવું, નરકમાં જવું વગેરે આ જીવની પર્યાયો છે. તે પોતે કરેલ કર્મોના ઉદયથીજ ધારણ કરવી પડે છે. આ જીવ જેવું કરે છે તેવું ભોગવે છે. પુણ્ય ઉત્પન્ન કરવાવાળો પુરૂષ સર્વાદિકમાં દેવ થાય છે અને મનુષ્ય લોકમાં રાજા, ચક્રવર્તી અથવા કોઈ પુણ્યવાન મનુષ્ય થાય છે. પરંતુ પાપ ઉત્પન્ન કરવાવાળો જીવ નરકમાં જાય છે અને નીચ પશુ, પક્ષીઓના શરીર ધારણ કરે છે. એ સર્વ પર્યાયો કર્મના ઉદયથી પ્રાપ્ત કરવી પડે છે. જો આ જીવ પોતાના સમસ્ત કર્મોના નાશ કરી નાખે તો પછી તે જીવને તે પર્યાયો કદીપણ ધારણ કરવી પડતી નથી. તેથી જોઈવું તો સિદ્ધ થાય છે કે તે પર્યાયો શુદ્ધ આત્માથી તદન ભિન્ન છે. જે જીવ પોતાના આત્માનું યથાર્થ સ્વરૂપ જાણે છે તે જીવ એમ સમજે છે અને તેથીજ સારી કે નરસી એમ કોઈપણ પર્યાયમાં રાગદ્વેષ કરતો નથી. તે તો માત્ર શુદ્ધ આત્મામાં લીન રહેવાના પ્રયત્ન કરે છે.

પરંતુ જે પુરૂષ પોતાના આત્માના સ્વરૂપને જાણતો નથી તે કર્મજન્ય આત્માની પર્યાયોનેજ પોતાનું સ્વરૂપ માની

૨૪૨

॥ ૮૭

મુધર્મો

લે છે ! તે પર્થિયાને પોતાના આત્માના યથાર્થ શુદ્ધ સ્વરૂપથી ભિન્ન સમજતો નથી અને તેથીજ તે આ [પ્રાપ્ત થયેલ] પર્થિયામાં તન્મય રહે છે, તથા તેનું પાવનપોષણ કરવા માટે અનેક પ્રકારના પાપ ઉત્પન્ન કરે છે. જેથી તે આ સંસારમાં પરિવ્રમણ કરે છે અને અનેક પ્રકારના મહાદુઃખ ભોગવે છે. તેથી પ્રત્યેક ભવ્યજીવે આત્માનું સ્વરૂપ જાણીને નર, નારક આદિ પર્થિયાને ત્યાજ્ય સમજી જોડે અને પુદ્ગલ આત્માને ઉગ્રદા (ગ્રહણ કરવા યોગ્ય) સમજીને તેમાંજ લીન રહેવાનો પ્રયત્ન કરે જોડે. આ જ કલ્યાણનો માર્ગ છે.

હવે જ્ઞાની અને મૂર્ખ શું શું કરે છે તે કહેવામાં આવે છે —

પ્રશ્ન—કિં કિં કરોતિ મૂર્ખેષ્ઠ ધીમાન્ મે વા ગુરો વદ !

પ્રશ્ન—હે સ્વામિન્ ! મૂર્ખ પુરૂષ શું કરે છે અને બુદ્ધિમાન પુરૂષ શું કરે છે તે કૃપા કરીને કહો.

સ્વતત્ત્વશૂન્યોઽક્ષમુખં સુમત્વા નત્તાસ્યે શ્રુય ઇવાતિસેવામ્ ।

કરોતિ તસ્ય સ્વમુખં વિહાય તદ્દોષનો બન્દિગૃહં પ્રયાતિ ॥૧૪૧॥

યસ્તત્ત્વવેદી પરમઃ પ્રસન્નો જિનેન્દ્રિયાઃ સઃ ભવભોગદૂરઃ ।

સંયમ્ય ચિત્તાક્ષપિશાચવર્ગં તથાગનઃ સ્વાત્મગૃહં પ્રયાતિ ॥૧૪૨॥

અર્થ—જે જીવ આત્મતત્ત્વને જાણતો નથી તે જીવ ઈન્દ્રિયોના સુખોનેજ ખંધુજ માને છે, તથા તે સુખોની પ્રાપ્તિને માટે પોતાના આત્મતત્ત્વ અનંત સુખનો તો ત્યાગ કરી દે છે અને તે ઈન્દ્રિયોના સુખોની પ્રાપ્તિને માટે સેવકની માફક તેમની અત્યંત સેવા કર્યા કરે છે, અને તેનાજ શુન્હાથી-દાષથી બંધીખાતામાં ફસાય છે. પરંતુ જે પુરૂષ આત્માનું યથાર્થ સ્વરૂપ જાણે છે તે મન અને ઈન્દ્રિયરૂપી પિશાચોના સમૂહને સુચોગ્રસીતે વશ કરી લે છે, મન અને ઈન્દ્રિયોના સંપૂર્ણપણે નિગ્રહ કરે છે અને તેથીજ તે સમસ્ત ઈન્દ્રિયોને જીતવાથી સંસાર, શરીર અને ભોગોથી સર્વથા દૂર થઈ

સાર

॥ ૮૮

સુધર્મો

જાય છે અને તેજ સર્વ કારણોથી પ્રસન્ન થઈને પોતાના ઘરમાં જતો રહે છે.

ભાવાર્થ—આ સંસારમાં જીવ શાશ્વત વાસ કરી શકતો નથી. આ શુદ્ધ બુદ્ધિ આત્મા તો મોક્ષસ્થાનમાં હંમેશા માટે વાસ કરે છે. મોક્ષમાં કોઈપણ પ્રકારનું બંધન નથી. ત્યાં તો આ આત્મા બિલકુલ સ્વતંત્ર બની જાય છે, અને અનંત-કાયસુધી અનંતમુખ ભોગવે છે. પરંતુ તે સ્થાનપર પહોંચવા માટે મનાનિગ્રહ અને ઈન્દ્રિયનિગ્રહનું કારણભૂત છે. આ સંસારમાં જોડાં પાપ થાય છે તેટલાં આ ઈન્દ્રિય અને મનને તૃપ્ત કરવા માટે જ થાય છે. અને તેજ પાપોથી આ સંસારી જીવોને તીવ્ર અશુભ કર્મોને બંધ થાય છે અને પછી તે કર્મના ઉદયથી નરક નિગોદાદિકમાં પરિભ્રમણ કરવું પડે છે. આમ કર્મોના નિમિત્તથી નરક નિગોદાદિકરૂપી સંસારમાં પરિભ્રમણ કરવું તે આ જીવને કેદખાના જેવું લાગે છે. જેમ કેદખાનામાં સિપાઈ-ઓના ત્રાસ કેદીને ભોગવવો પડે છે તેમ આ સંસારમાં પ્રાપ્ત કરેલ કર્મો જીવને સદાકાળ દુઃખ આપ્યાન કરે છે. જ્યાંસુધી આ જીવની સાથે સાથે કર્મરૂપી સિપાઈ લાગ્યાન રહે છે ત્યાંસુધી આ જીવ સ્વતંત્રરીતે-સ્વેચ્છાપૂર્વક પોતાના ઘરસુધી-મોક્ષ-સુધી-પહોંચી શકતો નથી. જ્યારે આ જીવ પોતાના આત્માનું સ્વરૂપ જાણીને આ ઈન્દ્રિયોના વિષયભોગોના સર્વથા નાશ કરી નાખે અને આત્મામાં અત્યંત લવલીન બની સમસ્ત કર્મોના નાશ કરી નાખે ત્યારે જ તે પોતાને ઘર-મોક્ષ-પહોંચી શકે છે. તેથી દરેક ભવ્યજીવોએ પોતાના આત્માનું સ્વરૂપ જાણીને ઈન્દ્રિયોના વિષયભોગોના સર્વથા ત્યાગ કરી દેવો જોઈએ. અને તેજ આત્માનું કલ્યાણ કરવાવાળું છે.

હવે મૂર્ખ અને જ્ઞાનીનાં ચિન્હ વિષે કહેવામાં આવે છે—

પ્રશ્ન—મૂર્ખસ્ય જ્ઞાનિનશ્ચિન્હં વિધતે કિં પ્રમો વદ ?

અર્થ—હે ભગવાન ! હવે કૃપા કરીને એટલું કહો કે આત્મજ્ઞાનીનું ચિન્હ શું છે અને મૂર્ખનું ચિન્હ શું છે ?

ઉત્તર—દેવશ્ચ સેવ્યોસ્ત્યદ્દમેવ તસ્યાસિ સેવકઃ કૌ નિરપેક્ષબુદ્ધ્યા ।

મૂર્ખો બ્વબોધાદિતિ મન્યમાનો નિવૃત્તિમાર્ગાદ્ભવતીહ દુઃ ॥૧૪૭॥

સાર

॥ ૮૬ ॥

સુખર્ષો

સાર

यावत्प्रमोहो हृदि मेस्ति तावद्भक्तोऽसि देवस्य विमोहनाशात् ।

देवः स्वयं चास्मि यथार्थदृष्ट्येति मन्यमानो भवति प्रपूज्यः ॥१४८॥

અર્થ—જે પુરૂષ આત્માના સ્વરૂપને જાણતો નથી તે પુરૂષ અજ્ઞાનતાને લીધે એમજ સમજે છે કે લગવાનું અરહંત દેવ મારા દેવ છે અને હું તેમના સેવક છું. એમ માનીને તે પુરૂષ નિવૃત્તિમાર્ગથી બહુજ દૂર જતો જાય છે. પરંતુ જે પુરૂષ આત્માનું યથાર્થ સ્વરૂપ જાણે છે તે એમ સમજે છે કે જ્યાંસુધી મારા હૃદયમાં મોહ ઘસેલો છે ત્યાંસુધી અરહંતદેવ મારા દેવ છે અને હું તેમના સેવક છું. જ્યારે મારા હૃદયમાંથી મોહ સર્વથા નાશ થઈ જશે ત્યારે હું યથાર્થ રીતે પોતેજ દેવ બનીશ. આમ માનનાર પુરૂષ સંસારભરમાં પૂજ્ય બની જાય છે—પૂજ્ય બનાય છે.

ભાવાર્થ—જ્યારે આ જીવનું મોહનીયકર્મ સર્વથા નાશ થઈ જાય છે તેની અંતર્મુહૂર્તમાંજ જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ અને અંતરાયકર્મ પણ નાશ પામે છે. આમ ચારે પ્રકારના કર્મોના નાશ થવાથી અરહંત અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે. આ જ અરહંત અવસ્થાને દેવ કહેવામાં આવે છે. લગવાનું અરહંત દેવ સદા પૂજ્ય છે અને પૂજક તેમની પૂજા કરે છે. પરંતુ પૂજા કરવાવાળા પુરૂષમાં મોહનીયકર્મ હયાત હોય છે. લગવાનું અરહંતદેવે મોહનીય કર્મોના સર્વથા નાશ કર્યો છે. તેથી મોહનીય કર્મોના નાશ કરવા માટેજ શ્રાવક લોકો લગવાનું અરહંતદેવની પૂજા કરે છે. અથવા મુનિજનો તેમનું ધ્યાન ધરે છે. મોહનીયકર્મ જડ છે અને તેના ઉદયમાં હોવાથી આત્માપર આવરણ પડેલું છે. જ્યાંસુધી આત્માપરથી મોહનીયકર્મરૂપી આવરણ દૂર થાય નહિ ત્યાંસુધી આત્માનું સ્વરૂપ પ્રગટ થાય પણ નહિ. અને આત્માના સ્વરૂપનું પ્રગટ થવું તેજ દેવપણું અને પૂજ્યપણું છે. તેથી આત્માનું સ્વરૂપ જાણવાવાળો પુરૂષ સમજે છે કે જ્યાંસુધી મારા હૃદયમાં મોહનીયકર્મની સત્તા છે ત્યાંસુધી હું લગવાનું અરહંતદેવની પૂજા કરું છું જ્યારે મારું મોહનીયકર્મ નાશ પામશે ત્યારે હું પણ દેવ થઈશ, પછી મારા આત્મમાં પૂજ્યપૂજક ભાવ બિરુદ રહેશે નહિ. તેવા પુરૂષનું સમજવું યોગ્ય છે.

॥ ૮૦ ॥

પરંતુ જે પુરૂષ હમેશા પૂજ્યપૂજક ભાવજ માન્યા કરશે તે પોતાના આત્માને કદી પણ પૂજ્ય બનાવી શકશે નહિ અને તે હમેશા સંસારમાં જ પરિભ્રમણ કર્યા કરશે. આવું થાય તેમાં તેની અજ્ઞાનતાજ મુખ્ય કારણભૂત છે. તેથી અજ્ઞાનના

સુધર્મો

ત્યાગ કરી આત્મજ્ઞાન પ્રગટ કરવું નેઈએ. નેથી આત્માનું કલ્યાણ નહીં થઈ શકે.

જ્ઞાની તથા અજ્ઞાની પુરૂષ વિષયોથી વિરક્ત થઈને શું શું કરે છે તે કહેવામાં આવે છે—

પ્રશ્ન — વિરક્તો વિષયાદ્ભૂત્વા જ્ઞાતી સૂત્ત્વઃ કરોતિ કિમ્ ?

હૈ સ્વામિન્ ! વિષયોથી વિરક્ત થઈને જ્ઞાની, અજ્ઞાની શું શું કરે છે ?

ઉત્તર — સ્વતત્ત્વશૂન્યો વિષયાદ્વિરક્તો ભૂત્વા ન ચાનન્દરસે સુરક્તઃ ।

યઃ કેવલં રુદિવશાત્કરોતિ તપો જપે ધ્યાનવિધેર્વિધાનમ્ ॥૧૪૯॥

સ્વતત્ત્વવેદી વિષયાદ્વિરક્તો ભૂત્વા હિ ચાનન્દરસે સુરક્તઃ ।

યઃ કેવલં મોક્ષપુરીં પ્રયાતું ગતસ્પૃહો ધ્યાનતપઃ કરોતિ ॥૧૫૦॥

અર્થ—જે પુરૂષ પોતાના આત્માનું સ્વરૂપ જાણતો નથી તે પુરૂષ વિષયોથી વિરક્ત હોવા છતાંપણુ આત્મન્ય અતીન્દ્રિય સુખમાં લીન થતો નથી. એવા પુરૂષ જે કંઈ તપ, ધ્યાન, વ્રત, જપ વગેરે કરે છે તે માત્ર રૂઢી સમજીનેજ કરે છે. પરંતુ જે પુરૂષ પોતાના આત્માનું સ્વરૂપ જાણે છે તે વિષયોથી વિરક્ત થઈને આત્મિક અતીન્દ્રિય સુખમાં લીન થઈ જાય છે. અને તે પુરૂષ ફક્ત મોક્ષની પ્રાપ્તિ માટે બીજી કોઈપણ ઈચ્છા વિના ધ્યાનરૂપી મહાતપશ્ચરણ કરે છે.

ભાવાર્થ—વિષયોથી વિરક્ત થવું એટલે આત્મામાં લીન થવું. કેમકે વિષયોનું સેવન કરવાથી આ આત્મા સંસારમાં પરિભ્રમણ કરે છે અને નરકનિગોદાદિક્ષિતાં દુઃખ ભોગવે છે. તેવાં દુઃખ ભોગવવાં ન પડે અને આત્મા હમેશા સુખી આનંદમય રહે તે માટે તે વિષયોના ત્યાગ કરે છે. પરંતુ જે જીવને આત્માના સ્વરૂપનું જ્ઞાન નથી તે જીવ વિષયોના ત્યાગ કરવા છતાંપણુ પોતાના આત્માને સુખી બનાવી શકતો નથી. એનું કારણ પણુ એટલુંજ છે કે આ આત્મા પરપદાર્થોના નિમિત્તથીજ હમેશા દુઃખી થાય છે. બ્યાંસુધી આ આત્મા પરપદાર્થોથી પર થઈ સ્વ સ્વભાવમાંજ લીન થતો નથી ત્યાંસુધી કદીપણુ સુખી થઈ શકતો નથી. તે આત્માનું સ્વરૂપ જાણવાવાળો જે પુરૂષ આત્મામાં લીન થઈ જે ધ્યાન તથા તપશ્ચરણ

સાર

॥ ૯૧ ॥

સુધર્મો

કરે છે તેના વડે કર્મોના નાશ કરી મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે છે. પરંતુ જે આત્માનુ સ્વરૂપ જાણતો નથી, તે નથી આત્મામાં લીન થઈ શકતો કે નથી મોક્ષ પ્રાપ્ત કરી શકતો. તેવા પુરૂષ અને વસ્તુ મેળવવા અસમર્થ નીવડે છે, અને વિષયોના ત્યાગ કરેલ હોવા છતાંપણ તેવા પુરૂષનાં વ્રત, તપ, ધ્યાન વગેરે વ્યર્થ ગણાય છે. તેથી દરેક ભવ્યજીવોએ પોતાના આત્માનું સ્વરૂપ સમજવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. અને તેજ આત્મકથાણુનો પ્રથમ ભાગ છે.

હવે તપશ્ચરણ કરવા છતાંપણ જ્ઞાની અને અજ્ઞાનીમાંથી કોણ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે છે તે કહેવામાં આવે છે—

પ્રશ્ન—કુર્વન્ જ્ઞાની તપોમૂર્ખો મોક્ષસ્થાનં પ્રયાતિ કઃ ?

હૃ સ્વામિન્ ! જ્ઞાની અને અજ્ઞાની તપશ્ચરણ કરે છતાં મોક્ષ કોને પ્રાપ્ત થાય તે કૃપા કરીને કહો.

ઉત્તર—દેહાદિભિન્નં સ્વમુખાશ્રિતં ચાત્માનં ચિદાનંદમયં ન વેત્તિ ।

વ્રતોપવાસં સ કરોતિ મૂર્ખસ્તથાપિ મોક્ષં ન કદાપિ યાતિ ॥૧૫૧॥

દેહાદિભિન્નં નિજભાવલીનં યો વેત્તિ ચાત્માનમપિ સ્વરાજ્યમ્ ।

કુર્વન્તપઃ સ્વલ્પતરં તથાપિ સ્વસ્મિન્ વસન્તં ચ પ્રયાતિ મોક્ષમ્ ॥૧૫૨॥

અર્થ—આ ચિદાનંદમય આત્મા શરીરથી સર્વથા ભિન્ન છે અને પોતાના આત્મજન્ય મુખને આશ્રિત છે. આવા પ્રકારનું આત્માનું સ્વરૂપ જે જાણતો નથી તે અનેક વ્રત, ઉપવાસ ધ્યાન કરવા છતાંપણ કદી મોક્ષ પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી પરંતુ જે જીવ શરીરથી ભિન્ન અને શુદ્ધ ભાવોમાં લીન થવાવાળું આત્માનું શુદ્ધ સ્વરૂપ જાણે છે તે જીવ થોડુંક તપશ્ચરણ કરવા છતાંપણ પોતાના આત્મામાં રહેવાવાળું મોક્ષસ્થાન પ્રાપ્ત કરી લે છે.

ભાવાર્થ—ન્યામુધી આ જીવને આત્માના યથાર્થ સ્વરૂપનું લાન થાય નહિ ત્યાંમુધી વ્રત, ઉપવાસ વગેરે ક્રિયાએ કરવી વ્યર્થ-ફાગલ છે. આનું મુખ્ય કારણ તો એટલું જ છે કે જે પુરૂષ આત્માનું યથાર્થ સ્વરૂપ સમજે છે તે શરીર અને

સાર

॥ ૬૨ ॥

મુદ્ધર્મો

ઇન્દ્રિયોને તે શુદ્ધ બુદ્ધ આત્માથી સર્વથા ભિન્ન સમજે છે. અને ઇન્દ્રિય અને શરીરને આત્માથી ભિન્ન સમજીને વ્રત, ઉપવાસ દ્વારા તે ઇન્દ્રિયોના નિગ્રહ કરે છે, ઇન્દ્રિયોદ્વારા થતાં પાપો અટકાવે છે, શરીર ઉપરથી મમત્વ ભાવ છોડી દધીને ઘોર તપશ્ચરણ કરે છે. અને આત્મામાં લીન થવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આમ સમસ્ત કર્મોના નાશ કરીને મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે છે. પરંતુ જે જીવને આત્માના યથાર્થ સ્વરૂપનું જ્ઞાન નથી તે જીવ શરીર અને ઇન્દ્રિયોને આત્માથી ભિન્ન કદીપણ જાણી શકતો નથી. તથા ઇન્દ્રિયાદિકને ભિન્ન સમજ્યા સિવાય ઇન્દ્રિયાદિકોના નિગ્રહ કરી શકતો નથી, ઇન્દ્રિયાદિકથી ઉત્પન્ન થવાવાળાં પાપોના પણ ત્યાગ કરી શકતો નથી જેથી આત્મામાં લીન થઈ શકતો નથી. તેથી તેવા જીવો મોક્ષપ્રાપ્ત કરી શકતા નથી. તેથી પ્રત્યેક ભવ્યજીવે આત્માનું સ્વરૂપ સમજીને ઇન્દ્રિયોના નિગ્રહ કરવો જોઈએ અને આત્મામાં લીન થઈ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ.

હવે જ્ઞાની અને અજ્ઞાનીને તપશ્ચરણનું શું ફળ મળે છે તે કહેવામાં આવે છે—

પ્રશ્ન — તપસા પીઢિતો મૂર્ખો જ્ઞાની કિં યાતિ તત્ફલમ્ ?

હે સ્વામિન્ ! તપથી પીડિત જ્ઞાની અને અજ્ઞાનીને શું ફળ મળે છે તે કૃપા કરીને કહો.

ઉત્તર — સ્વતત્ત્વશૂન્યઃ પરિપીઢિતોપિ ક્રિયાકલાપૈર્વિવિધૈર્વિધાનૈઃ ।

તથાપિ સત્યાર્થફલેન હીનો ભવત્યવદ્યં હૃદિ સ્વેદસ્વિન્નમ્ ॥૧૫૩॥

યસ્તત્ત્વવેદી પરિપીઢિતોપિ વ્રતોપવાસૈર્વિષમૈસ્તપોભિ

સ્તથાપિ સામ્રાજ્યયદં પવિત્રં પ્રાપ્નોતિ સ્વેદેન વિના સ યોગી ॥૧૫૪॥

અર્થ—જે પુરૂષ આત્મતત્ત્વને જાણતો નથી તે અનેક પ્રકારની ક્રિયાઓથી—વ્રત, ઉપવાસ વગેરેથી અત્યંત પીડાયે છે છતાં તેને તે ક્રિયાઓ તેમજ ઘોર તપશ્ચરણ આદિ વિધાનાનું યથાર્થ ફળ મળતું નથી તેથી તે અત્યંત દુઃખીત અને છે, શોકાતુર રહે છે. પરંતુ જે પુરૂષ આત્માનું યથાર્થ સ્વરૂપ સમજે છે તે પુરૂષ વ્રત ઉપવાસ તેમજ તપશ્ચરણથી પીડાય છે છતાંપણ શુદ્ધ આત્માનું જ્ઞાન ધરવાવાળો તે યોગી કોઈપણ પ્રકારના ખેદ સિવાય અત્યંત પવિત્ર એવું આત્માનું સામ્રાજ્ય મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે છે.

સાર

॥ ૯૩

મુખર્થો

ભાવાર્થ—આ આત્મા અનાદિકાળથી કર્મોને વશીભૂત થઈ જાય છે અને તેમના ઉદ્ધયથી આત્મા પોતાના સ્વરૂપને ભૂલી જાય છે વાસ્તવિક રીતે જોતાં માનુષ પડે છે કે કર્મ જડ છે અને આત્મા ચૈતન્યમય છે. ચૈતન્યમય આત્માએ પોતાનું સ્વરૂપ ભૂલવું નહિ જોઈએ. પરંતુ મોહનીય કર્મોના ઉદ્ધય આ આત્માને મોહિત બનાવે છે જેથી આત્મા મોહવશાત્ શરીરાદિક પરપદાર્થોને પોતાના સમજે છે અને આત્માના યથાર્થ સ્વરૂપ ભૂલી જાય છે. એવી અવસ્થામાં જે જે તપશ્ચરણ કરવામાં આવે છે તે શરીરાદિકના પાત્રન પોષણુર્થેજ કરવામાં આવે છે, નહિ કે આત્મકલ્યાણુર્થે. કેમકે આત્માના સ્વરૂપને તો તે સમજતો નથી તો પછી તેનું કલ્યાણુ તે કેવીરીતે કરી શકે ! આથી એટલી બાબત તો સહેજે સાબીત થાય છે કે આત્માનું સ્વરૂપ જાણવાવાળોજ આત્માનું કલ્યાણુ કરી શકે કેમકે તે પોતાનું સ્વરૂપ સમજે છે. તેથી તે પરપદાર્થોને પોતાના માની શકતો નથી જેથી તે પરપદાર્થોના ત્યાગ કરી પોતાના આત્મામાંજ રહેવાનો પ્રયત્ન કરે છે. તેથી તેનું તપશ્ચરણ આદિ સફળ થાય છે અને તેને મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે.

હવે રાગદ્વેષને વશીભૂત કયો પુરૂષ થાય છે અને કયો પુરૂષ નથી થતો તે કહેવામાં આવે છે—

પશ્ચ—રાગદ્વેષવશં યાતિ કો વા યાતિ ન મો વદ ?

હૃ લગવન્ ! હવે ઐહિકું કૃપા કરીને કહો કે કયો પુરૂષ રાગદ્વેષને વશીભૂત થાય છે અને કયો નહિ ?

ઉત્તર—રાગં પ્રકુર્વન્ સ્વલુ મૂર્ધ્વજીવઃ પુનશ્ચ તસ્યૈવ ભવપ્રવસ્ય ।

વશં પ્રયાત્યેવ ગતેરભાવાત્ ચૌરો યયા મૂપવશં સદોષાત્ ॥૧૫૫॥

યસ્તત્ત્વવેદી પરમાવભિન્નઃ દ્વેષસ્ય રાગસ્ય વશં ન યાતિ ।

યથૈવ સર્પસ્ય મયંકરસ્ય વશં ન યાત્યેવ સુમંત્રવેદી ॥૧૫૬॥

અર્થ—જેવીરીતે ચોરી કરવાવાળો ચોર ચોરી કરવારૂપ દાષથી રાજાને વશ થઈ જાય છે, તેવીજરીતે આત્માના

સાર

॥ ૯૪

સુધર્મો

સાર

સ્વરૂપને નહિ જાણવાવાળો અજ્ઞાની પુરૂષ દુષ્ટ, અનિષ્ટ પદાર્થોમાં રાગદ્વેષ કરે છે, તેથી કર્મબંધ કરી સંસારમાં પરિભ્રમણ કરે છે અને આવીરીતે સંસારમાં પરિભ્રમણ કરાવવાળા તે રાગદ્વેષને ફરીથી વશીભૂત થઈ જાય છે. તે સિવાય તેની બીજી કોઈપણ ગતિ થતી નથી. પરંતુ જે પુરૂષ પોતાના આત્માનું સ્વરૂપ જાણે છે તે ઇષ્ટ, અનિષ્ટ વગેરે સમસ્ત પરપદાર્થોથી પોતાના આત્માને ભિન્ન સમજે છે અને તેથીજ જેવીરીતે મંત્રશાસ્ત્ર જાણવાવાળો પુરૂષ કોઈ ભયંકર સર્પને પણ વશ થતો નથી, તેવીરીતે પરપદાર્થોથી પોતાના આત્માને સર્વથા ભિન્ન માનવાવાળો પુરૂષ રાગદ્વેષને વશીભૂત કદીપણ થતો નથી.

ભાવાર્થ—પરપદાર્થોમાં મમત્વ-ભાવ આવવાથી ઇષ્ટ, અનિષ્ટની કલ્પના થાય છે. જે પુરૂષ ઇષ્ટ, અનિષ્ટની કલ્પના કરે છે તેજ પુરૂષ ઇષ્ટ પદાર્થોમાં રાગ કરે છે અને અનિષ્ટ પદાર્થોમાં દ્વેષ કરે છે. આવીરીતે ઇષ્ટ, અનિષ્ટ પદાર્થ પર રાગદ્વેષ કરવાથી મોહનીય કર્મનો બંધ થાય છે. જ્યારે મોહનીય કર્મ ઉદયમાં હોય છે ત્યારે તે જીવ મોહિત થઈને આત્માના યથાર્થ સ્વરૂપને ભૂલી જાય છે, અને ઇષ્ટ, અનિષ્ટ પરપદાર્થો ઉપર રાગદ્વેષ કરવા માંડે છે. આમ રાગદ્વેષની પરંપરા હુમેશા ચાલી રહે છે. રાગદ્વેષથી મોહનીય કર્મનો ઉદય થાય છે અને મોહનીય કર્મના ઉદયથી પાછો રાગદ્વેષ થાય છે. તે સિવાય તેની બીજી ગતિ હોઈ શકતી નથી. પરંતુ જે પુરૂષ આત્માનું યથાર્થ સ્વરૂપ જ્યારે સમજે છે, ત્યારે તે પરપદાર્થોને આત્માથી પર માને છે અને પોતાના ચૈતન્યમય શુદ્ધ આત્માને તે સર્વથા પર સમજે છે. આવી અવસ્થામાં તે કોઈ પદાર્થમાં ઇષ્ટ, અનિષ્ટપણીની ભાવના-કલ્પના કરતો નથી અને તેથીજ તે પદાર્થોમાં રાગદ્વેષ કરતો નથી. તે તો માત્ર આત્મસ્વરૂપમાં જ લીન થવાનો પ્રયત્ન કરે છે અને તેજ મોક્ષનો સરલ ઉપાય છે. જેવીરીતે ચોર પરપદાર્થને ગ્રહણ કરવાથી દંડને પાત્ર થાય છે અને પોતાના પદાર્થને ગ્રહણ કરવાથી દંડને પાત્ર થતો નથી, તેવીરીતે આ આત્મા પણ જ્યારે શરીરાદિક પરપદાર્થોને પોતાના માની તેમાં મોહિત થાય છે ત્યારે તે ચોરની માફક કર્મોના બંધનમાં ફસાય છે. અને સંસારમાં પરિભ્રમણ કરવા સમાન દંડને પાત્ર થાય છે. તેથી પરપદાર્થોમાં લીન ન થતાં પોતાના આત્મામાં જ લીન રહેવું તે પ્રત્યેક ભવ્યજીવની ફરજ છે. તેજ આત્મકલ્યાણનું સાધન છે.

॥ ૯૫ ॥

સુધમા૦

હવે તે જીવ મોહના ઉદયથી શું કરે છે અને મોહનો નાશ થવાથી શું કરે છે તે
કહેવામાં આવે છે—

મોહોદયાદ્યારયતિ પ્રમૂઢો વિક્ષિપ્તચિત્તં કપિવદ્વિલોલમ્ ।

યોગ્યં દ્યુતશ્ચૈકમપિ સ્વકૃત્યં કરોતિ નાનન્દપદે નિવાસમ્ ॥૧૫૭॥

મોહક્ષયાદ્યારયતિ પ્રવીણો વિક્ષિપ્તમુક્તં હૃદયં પવિત્રમ્ ।

કર્તું સુયોગ્યં દ્યુતએવ કાર્યં કરોત્યવશ્યં મુક્તશાંતિદં ચ ॥૧૫૮॥

અર્થ—મોહનીય કર્મના તીવ્ર ઉદયથી આ આત્માના સ્વરૂપને ન જાણવાવાળો અજ્ઞાની જીવ પોતાના હૃદયને વિક્ષિપ્ત સમાન બનાવે છે અને વાંદરાની માફક અત્યંત ચંચળ બનાવે છે. તેથી તે પોતાનું આત્મકલ્યાણ કરવાનું એક પણ કાર્ય કરતો નથી, અને પોતાના ચિદ્દાનંદમય આત્મામાં કદીપણ નિવાસ કરતો નથી. પરંતુ જ્યારે આ જીવનું મોહનીયકર્મ ઉપશાંત થઈ જાય છે અથવા નષ્ટ થઈ જાય છે, તે વખતે તે આત્માનું સ્વરૂપ જાણવાવાળો ચતુર પુરૂષ પોતાના હૃદયને પવિત્ર અને નિશ્ચલ બનાવી દે છે. અને તેથી મોક્ષરૂપ અત્યંત સુચોગ્ય કાર્ય કરવા માટે તે સુખ અને શાંતિ આપવાવાળાં કાર્ય અવશ્ય કરે છે.

ભાવાર્થ—આ સંસારમાં મોહનીયકર્મ સૌથી બળવાન છે. આ મોહનીય કર્મના ઉદયથી આત્મા મોહિત થઈ જાય છે તથા પોતાનું સ્વરૂપ ભૂલી જઈને પરપદાર્થોમાં લીન થઈ જાય છે. પરપદાર્થોમાં લીન થવાથી તે ઠંઠ, અનિષ્ટની કલ્પના કરે છે. તેમાંજ રાગદ્વેષ કરે છે, તેથી રાગદ્વેષની તીવ્રતાથી ચિત્ત વિક્ષિપ્ત થઈ જાય છે, હમેશા ચંચળ રહે છે અને આવીરીતે તે હમેશા અશુભ કર્મોના બંધ કરે છે. આવીરીતે તે આત્મા પોતાના આત્માને એવો ભૂલી જાય છે કે પછી તેના કલ્યાણાર્થે એક પણ કાર્ય કરતો નથી. અને તે આત્માનું સ્વરૂપ જાણવા માટે તથા તેમાં લીન થવા માટે પ્રયત્ન પણ કરતો નથી. પરંતુ જ્યારે આ જીવનું મોહનીયકર્મ કંઈક મંદ થઈ જાય છે, અને જ્યારે આત્માના સ્વરૂપનું કંઈક જ્ઞાન થવા માંડે છે તે વખતે જો પ્રયત્નપૂર્વક મોહનીયકર્મને નાશ કરવામાં આવે તો પછી તેનો આત્મા પોતાના આત્માના સ્વરૂપને આપોઆપ

સાર

॥ ૮૬ ॥

સુધર્મો

સાર

સમજવા માંડે છે, તથા તેનું જ્ઞાન થયા પછી તેના કલ્યાણાર્થે પ્રયત્ન કરે છે અને શાંતિ રહેવાવાળી સુખ શાંતિ પ્રાપ્ત કરે છે. જેવીરીતે અત્યંત વેગવાળી નદીના વહેણમાં કોઈ મનુષ્ય પડી જાય અને તે તરતાં જાણતો હોય, છતાંપણ જ્યાંસુધી તે નદીના વેગ અત્યંત ઝડપી હોય ત્યાંસુધી તે તેમાંજ વહ્યા જાય છે. પરંતુ જ્યારે કોઈ સમતલ ભૂમિમાં નદીના વેગ મંદ પડી જાય, ત્યારે તે પુરષ પ્રયત્નપૂર્વક જહાર નીકળી શકે છે. તે સિવાય તો નહિજ. તેથી પ્રત્યેક ભવ્યજીવે મોહ દૂર કરવો જોઈએ. તેજ આત્મકલ્યાણનો માર્ગ છે.

હવે સુસંસ્કાર અને કુસંસ્કારથી આ મનુષ્ય શું શું કાર્ય કરે છે તે કહેવામાં આવે છે—

પ્રશ્ન—કુસંસ્કારાત્સુસંસ્કારાત્ કાર્યં કિં કરોતિ ના ?

હે ભગવન્ ! સુસંસ્કાર અને કુસંસ્કારથી આ જીવ શું શું કરે છે તે કૃપા કરીને કહો.

ઉત્તર—મૂર્ખઃ કુસંસ્કારવશપ્રકીર્ણઃ સન્નેવ કાર્યં ચ કરોતિ નિચમ્ ।

યથા કુસંગાદ્યસની કરોતિ પાપ સહસ્રં સતતં વ્યથાદમ્ ॥૧૫૯॥

જ્ઞાની સુસંસ્કારશતપ્રયુક્તઃ સન્નેવ સર્વત્ર કરોતિ શાંતિમ્ ।

સ્વાચારમાર્ગ પ્રકટીકરોતિ ભક્ષીકરોત્યેવ જવાત્કુરીનિમ્ ॥૧૬૦॥

અર્થ—જેવીરીતે સાતે વ્યસનોનું અથવા સાતમાંથી કોઈપણ એકનું સેવન કરવાવાળો પુરુષ પોતાની કુસંગતને લીધે અનેક પ્રકારના દુઃખો ભોગવે છે અને અનેક પ્રકારના દુઃખ આપવાવાળો પાપો કરે જાય છે, તેવીરીતે આત્માનું સ્વરૂપ ન જાણવાવાળો અજ્ઞાની પુરુષ પોતાના કુસંસ્કારના નિમિત્તને લીધે સદા નિંદનીય કાર્ય કરે છે. પરંતુ આત્માના સ્વરૂપને જાણવાવાળો જ્ઞાની પુરુષ પોતાના સૈકડો સુસંસ્કારને લીધે હુમેશા સર્વત્ર શાંતિ સ્થાપે છે, શ્રેષ્ઠ સદાચાર માર્ગ પ્રગટ કરે છે અને સર્વ કુરીતોને જલદી નાશ કરી નાખે છે.

ભાવાર્થ—જેવીરીતે યોગ્ય અને શ્રેષ્ઠ સંસ્કારોથી હીરાની કિંમત વધી જાય છે અને અયોગ્ય સંસ્કારોથી તેની કિંમત ઘટી જાય છે તેવીરીતે આત્માનું સ્વરૂપ ન જાણવાવાળો પુરુષ પોતાના કુસંસ્કારોથીજ નિંદનીય કાર્ય કર્યાજ કરે છે. તથા તે

॥ ૮૭

મુધમા૦

નિંદનીય કાર્યોથી અનેક પ્રકારના પાપ ઉત્પન્ન કરે છે. આ છવ બ્યારે મોહનીય કર્મના ઉદયથી મોહિત થઈ જાય છે, અને આત્માના સ્વરૂપને ભૂલીને પરપદાર્થોને પોતાના માની અપનાવે છે ત્યારેજ તે છવ તે પદાર્થોમાં ઈષ્ટ, અનિષ્ટ કલ્પના કરી પોતાના સંસ્કાર બગાડે છે. જો આ છવ પોતાના આત્માનું સ્વરૂપ જાણી લે તો કોઈપણ પ્રકારે તેના સંસ્કાર બગાડી શકતા નથી. કેમકે પોતાના આત્માનું સ્વરૂપ જાણીને તો તે પોતાના આત્મકલ્યાણમાં લાગી જાય છે. પરપદાર્થોને હેય સમજીને તેમનાથી પોતાના આત્માનો સંબંધ જ થવા દેતો નથી, તો પછી તેના સંસ્કાર ક્યાંથી બગાડી શકે! તેથી ભવ્યજીવોએ પર-પદાર્થોમાં ઉત્પન્ન થવાવાળા મોહનો નાશ કરીને પોતાના આત્માને કુસંસ્કારોમાંથી બચાવવો જોઈએ, અને પોતાના આત્મ સ્વરૂપમાં લીન થઈ આત્માને તપશ્ચરણ તેમજ ધ્યાનરૂપી કમોઢીપર કસવો જોઈએ, કે જેથી તેને રત્નત્રય ગુણ પૂર્ણરીતે પ્રગટ થાય, અને આ આત્માને મોક્ષમુખની પ્રાપ્તિ થાય. એજ તેના કલ્યાણનો માર્ગ છે. તેનાથી સમસ્ત કરીતી નાશ પામે છે, સદાચારનો માર્ગ પ્રગટ થાય છે અને અનંતકાલમુખી રહેવાવાળી અનંત શાંતિ અને અનંત મુખ ઉત્પન્ન થાય છે.

સાર

હવે કોનું હૃદય સંતમ રહે છે તે કહેવામાં આવે છે—

પ્રશ્ન — તપ્યતે કસ્ય ચિત્તં ન તપ્યતે કસ્ય મે વદ ?

હે સ્વામિન્! કોનું હૃદય સંતમ રહે છે તે કૃપા કરીને કહો.

વત્! — માનાપમાનસ્ય ભવમ્પ્રદસ્ય યસ્યાસ્તિ ચિત્તે સતતં વિચારઃ ।

તસ્યૈવ મૂઢસ્ય મનશ્ચ વહ્નૌ લોહાદિવત્તપ્યત એવ નિત્યમ્ ॥૧૬૧॥

માનાપમાનસ્ય સ્વલાશ્રિતસ્ય સ્વપ્નેપિ ન સ્યાત્ હૃદિ યસ્ય વાસઃ ।

સહસ્રકાર્યે સુખદે કૃતેપિ ન તપ્યતે ચિત્તચક્રોરપક્ષી ॥૧૬૨॥

॥ ૯૮

અર્થ—માન અપમાનનો વિચાર તો દુષ્ટ મનુષ્યોના હૃદયમાંજ થાય છે અને સંસારના મહાદુઃખો ઉત્પન્ન કરે છે. આવો આ માન અપમાનનો વિચાર જે અજ્ઞાની માણસના હૃદયમાં હમેશા થયા કરે છે તેનું હૃદય જેમ અગ્નિની ભટ્ટીમાં

સુધર્મા૦

હોહું બળે છે—તપે છે તેમ બળ્યા કરે છે. પરંતુ જે પુરૂષ આત્માનું સ્વરૂપ સમજે છે. તે પુરૂષ પોતાના હૃદયમાં સ્વપ્ને પણ માન અપમાનનો વિચાર કરતો નથી, અને તેથીજ તેનું હૃદયરૂપી ચક્રોરપક્ષી મુખ આપવાવાળા હજારો કાર્યો કરવા છતાં વિવહળ બનતું નથી.

ભાવાર્થ—હૃદયને સંતાપ-દુઃખ થવાનું કારણ તો માત્ર માન અપમાનજ છે. આનંદિન સુધી આ જીવ અનેક વાર એકેન્દ્રિય થયો, અનેક વાર નાના નાના કીડામાં ઉત્પન્ન થયો, અનેક વાર પચુ થયો, અનેક વાર પક્ષી થયો, અનેક વાર જલચર થયો, અનેક વાર નરકમાં પણ ગયો, અને અનેક વાર દીન દુઃખી થવાથી અનેક વાર ભીખ માંગીને પેટ ભરવાવાળો થયો. આવી અવસ્થામાં માન અપમાનનો વિચાર કરવો સર્વથા વ્યર્થ છે. અભિમાન ઉચ્ચ અવસ્થામાંજ થયું છે અને આ જીવની સૌથી ઉચ્ચ અવસ્થા તો સિદ્ધ અવસ્થા છે. જે આ જીવને પોતાના અભિમાનનો વિચાર હોય તો આ સંસારરૂપ અપમાન થવાવાળા સ્થાનને છોડી દઈ સિદ્ધાવસ્થા પ્રાપ્ત કરી હોવેથી કદી પણ અપમાન થઈ શકેજ નહિ અથવા રાગદ્વેષ નષ્ટ થઈ જવાથી કદીપણ માન અપમાનનો વિચાર સરખો પણ આવે નહિ. કોઈકોઈ તીવ્ર અજ્ઞાની અથવા તીવ્ર મિથ્યાદૃષ્ટિ સિદ્ધિનો પણ તિરસ્કાર કરે છે. એમ કોઈ કહે તો તેનું સમાધાન એમ છે કે જેવીરીતે ચક્રોરપક્ષી અગ્નિને ખાઈ જાય છે તોપણ તેનું મુખ બળતું નથી, તેવીજરીતે ભગવાન સિદ્ધ પરમેશ્વી સર્વોત્તમ છે. તેથી જે અજ્ઞાની પુરૂષ તેમના તિરસ્કાર કરે છે તે પોતાનાજ આત્માને અનંત પાપરૂપી સમુદ્રમાં ફેંકે છે અને પોતાનોજ તિરસ્કાર કરે છે, એમ માનવું જોઈએ. કેમકે વાસ્તવિક રીતે તો આત્મા ચિદાનંદમય છે. મોહની કર્મને લીધે તેની દુર્ગતિ થઈ છે અને તેથીજ તેને સ્થળે સ્થળે અનેક પ્રકારના અપમાન સહન કરવા પડે છે. અને પોતાના હૃદયને બાળે છે—એકપિત્ર બનાવવું પડે છે. તેથી એમાંથી બંચવાના ઉપાય માત્ર એકજ છે. અને તે એજ કે મોહનીયકર્મનો નાશ કરી પોતાના આત્માનું સ્વરૂપ જાણવું અને તેમાંજ લીન રહેવું. જે પુરૂષ પોતાના આત્માનું સ્વરૂપ જાણી લીધા પછી તેમાંજ લીન રહે છે તે પુરૂષ પછી જેટલાં જેટલાં કાર્યો કરે છે તે સર્વ મુખ આપવાવાળાં હોય છે. તથા પરપદ્ધતિને સંબંધ છોડી દેવાને લીધે તે અનેક મુખ આપવાવાળાં કાર્યો કરે છે, છતાંપણ તેમાં અમત્વભાવ રાખતો નથી, આત્માની સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિરૂપજ માને છે. તેથી તેના હૃદયમાં નથી તેના વિચાર થતો કે નથી તેનું હૃદય એક પામતું.

સાર

૯૯ :

શુધર્મો

સાર

હવે પોતાના દોષ કોણુ જાણુ છે અને કોણુ નહિ તે કહેવામાં આવે છે—

પ્રશ્ન—સ્વદોષં દુઃખદં નિંચં વેત્તિ કો વા ન ચ પ્રભો ?

હે સ્વામિનું ! હવે એટલું કહો કે અત્યંત નિંદનીય અને દુઃખ આપવાવાળા પોતાના દોષ કોણુ જાણુ છે અને કોણુ નહિ?

ઉત્તર—અજ્ઞાનતઃ ક્રૂરતરં કુપાપં કૃત્વા સ્વયં વેત્ત્યપિ ન સ્વદોષમ્ ।

તન્નાશહેતોરતએ સૂર્વોઽજ્ઞાનં ન મુક્ત્વા યતતે હિતાર્થમ્ ॥૧૬૩॥

અજ્ઞાનતો ઘોરતરં કુપાપં સ્વયં મયૈવેહ કૃતં સ્વલેન ।

યસ્તત્ત્વવેદીતિ ચ મન્યમાનસ્તન્નાશહેતોર્યતતે હિતાર્થમ્ ॥૧૬૪॥

અર્થ—આત્માનું સ્વરૂપ ન જાણવાવાળો પુરૂષ સ્વ અજ્ઞાનવશાત્ અત્યંત ઘોર પાપ કરે છે અને પોતે તે દોષોને જાણી શકતો નથી. આથી તે અજ્ઞાનો પુરૂષ પોતાના અજ્ઞાનનો નાશ કરવા માટે પ્રયત્ન કરતો નથી જ્યોતે આત્મકલ્યાણ માટે પણ પ્રયત્ન કરી શકતો નથી. પરંતુ જે પુરૂષ આત્મ સ્વરૂપ જાણવાવાળો છે તે પુરૂષ એમ માને છે કે મેં દુષ્ટ પાપી એજ આ ઘોર પાપ કર્યાં છે. તેથી તે જ્ઞાની પુરૂષ અજ્ઞાનને દૂર કરવા માટે તથા આત્માનું કલ્યાણ કરવા માટે હમેશા પ્રયત્ન કરે છે.

ભાવાર્થ—આ આત્મા મોહનીય કર્મના ઉદયથી એટલો બધો મોહિત થઈ જાય છે કે ધોરાતિઘોર પાપ કરવા છતાંપણુ તે મહાદોષને પોતે જાણી શકતો નથી, અને આવીરીતે હમેશા અજ્ઞાની અથવા આત્મહિતથી વિરુદ્ધ રહે છે. પરંતુ મોહનીય કર્મના બંધ ઉદય હોવા છતાંપણુ બ્યારે આ આત્મા પોતાના આત્માનું સ્વરૂપ જાણી લે—ઓળખી લે અને પોતાના આત્મામાં સ્વપરબ્રેહ વિજ્ઞાન ઉત્પન્ન કરી લે તો તેને પોતાના આત્માના સ્વરૂપનો સાથેસાથે પરપદાર્થોના સ્વરૂપનું પણ ભાન થાય છે. તેજ વખતે તે આત્મા કર્મ અને શરીરને આત્માથી તદ્દન ભિન્ન અને આત્માને દુઃખ દવાવાળાં સમજે છે, અને તેથી તે પરપદાર્થોને પોતાના આત્માથી ભિન્ન કરવાનો તથા પોતાના આત્માથી હમેશાને માટે તેમનો સંબંધ દૂર

॥૧૦૦॥

સુધર્મો

કરવાના પ્રયત્ન કરે છે, અને પોતાના આત્મામાં લીન થવાના પ્રયત્ન કરે છે. આવીરીતે તે અનુક્રમે સમસ્ત કર્મોના તથા રાગદ્વેષાદિ વિકારોને તથા શરીરનો સર્વથા નાશ કરી ચિદાનંદમય મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે છે. એજ આત્માનું શાંતિ રહેવાવાળું પરમ કલ્યાણ છે.

સાર

હવે ભોગાદિકોની ઇચ્છા કોણ કરે છે અને કોણ નથી કરતું તે કહેવામાં આવે છે—

પ્રશ્ન—દિવ્યં દેહં નવં ભોગં કો વાંચ્છતિ ન વા પ્રમો ।

અર્થ—હે સ્વામિન્ ! હવે કૃપા કરીને એટલું કહો કે આ સંસારમાં દિવ્ય શરીર અને નવા નવા ભોગોપભોગોની કોણ કરે છે અને કોણ નથી કરતું ?

ઉત્તર—સ્વતત્ત્વશૂન્યો વિષયાભિલાષી દિવ્યં શરીરં વમ્મનં નવં હિ ।

ભોગં પિયં વાંચ્છતિ શક્રસેવ્યં ભૂત્વાત્મસૌરુપ્યાદ્વિમુલકશ્ચ દૂરઃ ॥૧૬૫॥

યસ્તત્ત્વવંદી વિષયાદ્વિરક્તઃ સત્સ્વાત્મસૌરુપે યતિવત્પ્રલીનઃ ।

આચ્યન્તમધ્યે વિષવદ્વ્યથાદં ભોગં નવં વાંચ્છતિ નૈવ દેહમ્ ॥૧૬૬॥

અર્થ—જે પુરૂષ આત્માનું સ્વરૂપ જાણતો નથી તે પોતાના આત્મજન્ય અનંત સુખથી વિમુખ થઈને તે સુખથી ખડુજ દૂર જતો જાય છે. પછી વિષયોની અભિલાષા કરતો દિવ્ય શરીર ધારણ કરવાની ઇચ્છા કરે છે, નવાં નવાં વસ્ત્ર ધારણ કરવાની ઇચ્છા કરે છે અને ઇન્દ્રિયો દ્વારા સેવન કરવા યોગ્ય સુંદર સુંદર ભોગોપભોગોની ઇચ્છા કરે છે. પરંતુ જે પુરૂષ આત્માનું સ્વરૂપ જાણે છે, તે ઇન્દ્રિયોના વિષયોથી સદા વિરક્ત રહે છે, અને મુતિયોની માફક સર્વોત્તમ આત્મજન્ય અનંત સુખમાં લીન રહે છે, અને તેથીજ તે આ વિષકંટક સમાન પ્રારંભ મધ્ય અંત અંતમાં દુઃખ દેવાવાળા નવીન નવીન ભોગોનો તેમજ શરીરની કદાપિ પણ ઇચ્છા કરતો નથી.

સાવાર્થ—ઇચ્છા લોભની પર્યાય છે, અને લોભ ચારે કષાયોમાં સૌથી પ્રખ્યાત છે. કેમકે લોભનો સૂક્ષ્મ અંશ દશામા ગુણુસ્થાન સુધી પહોંચી શકે છે. લોભ એ મોહનીય કર્મનો પણ એક ભેદ છે, અને તે મોહનીય કર્મના ઉદયથીજ પ્રગટ થાય

॥૧૦૯

સુધા ૦

છે. મોહનીય કર્મના ઉદયથી આત્મા મોહિત થઈને પોતાના સ્વરૂપને ભૂલી જાય છે, અને પરપદાર્થોમાં લીન થઈને તેમાં ઈષ્ટ, અનિષ્ટની કલ્પના કરે છે, શોભેષ કરે છે, અને તેથી નવીન કર્મોના પાણુ બંધ કરે છે. આવીરીતે આ જીવ આ સંસારમાં પરિભ્રમણ કરતાં કરતાં મહાદુઃખ ભોગવે છે. મોહનીય કર્મના ઉદયથી આ જીવ જડ, પુદ્ગલમય ભોગોપભોગોની સામગ્રીની ઈચ્છા કરે છે, અને પોતાના અનંતસુખમય આત્માને ભૂલી જાય છે. પરંતુ જ્યારે તેનું મોહનીયકર્મ મંદ પડે છે, ત્યારે પ્રયત્નપૂર્વક આત્માનું સ્વરૂપ જાણી લઈને સ્વપરબ્રેહ વિજ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે છે. તે સમયે તેના હૃદયમાંથી અજ્ઞાનરૂપી સમસ્ત અંધકાર દૂર થઈ જાય છે. પછી તે પોતાના આત્માના સમ્યક્દર્શનરૂપી પ્રકાશમાં કર્મ, શરીર, અને ભોગોપભોગોની સામગ્રી વગેરેને પર અથવા હેય-ત્યાજ્ય માને છે. અને તેથી જ તે કદીપણ ફરીથી તેમની ઈચ્છા કરતા નથી. પછી તો તે તેને દુઃખદાયી સમજે છે અને પોતાના આત્મામાં જ સુખ માને છે. તેથી તે પોતાના આત્મામાં જ લીન થઈને પોતાના આત્માનું કલ્યાણ કરે છે. તેથી પ્રત્યેક જીવે ભોગોપભોગોની સામગ્રીથી વિરક્ત રહેહું નોઈએ અને આત્માનું સ્વરૂપ જાણીને આત્મામાં જ લીન થઈને કર્મોના નાશ કરી મોક્ષ સ્થાન મેળવે છે. અને તેમાં જ જીવનું હિત સમાજેલું છે.

કોણ આત્મહિતમાં લાગે છે અને કોણ પરપદાર્થોમાં પડે છે તે કહેવામાં આવે છે—

પ્રશ્ન—પતતિ સ્વપરે સ્વામિન્ કો જીવો વદ મઽધુના ?

હે સ્વામિન્ ! હવે ઐહિકું કહે કે પોતાના સ્વરૂપમાં લીન કોણ રહે છે અને પરપદાર્થોમાં કોણ પડે છે ?

ઉત્તર—પરે સ્વચુદ્ધિઃ સ્વલુ ગસ્ય જન્તોઃ સ એવ મૂર્ધ્વઃ સ્વપદં વ ત્યાજ્ય

પરે પદાર્થે પતતીવ ચાન્ધઃ કૂપં તથા કર્મ કરોતિ નિચમ્ ॥૧૬૭॥

નિજે સ્વચુદ્ધિઃ સ્વલુ ગસ્ય જન્તોઃ સ એવ મુક્તઃ પરતઃ પ્રચ્યુત્વા ।

નિજે સ્વભાવે ભવતીહ ત્સઃ કર્પાણિ હન્ત્યેવ તથા સમૂલાત્ ॥૧૬૮॥

અર્થ —જેવારીતે કોઈ આંધળો માણસ પોતાના માર્ગ ભૂલવાથી કૂવામાં પડી જાય છે, તેવીજીતે જે જીવ પુદ્ગલાદિક પરપદાર્થોમાં આત્મરૂપ બુદ્ધિ કરે, તે અજ્ઞાની પુરૂષ પોતાના શુદ્ધ ચૈતન્યમય સ્વભાવથી ભ્રષ્ટ થઈને ભોગોપભોગાદિક પરપદાર્થોમાં પડી જાય છે, અને અત્યંત નિંદનીય કાર્ય કરે જાય છે. પરંતુ જે જીવ પોતાના આત્મામાં જ આત્મરૂપ બુદ્ધિ કરે તે જ્ઞાની પુરૂષ પુદ્ગલાદિક પરપદાર્થોથી દૂર થઈ પોતાના આત્માના શુદ્ધ સ્વભાવમાં જ લીન થઈ જાય છે અને પછી તે મોહ-

સાર

૧૧૦૨

મુધર્મો

નીચ આદિ સમસ્ત કર્મોનો જડમૂળમાંથી નાશ કરી દે છે.

ભાવાર્થ—આ આત્મા શુદ્ધ, પુદ્ગ, ચૈતન્યસ્વરૂપ છે. કર્મ અથવા પુદ્ગલશક્તિ પરપદાર્થથી અને ભોગોપભોગની સામ-ગ્રીથી તદ્દન ભિન્ન છે. જે ભવ્યજીવ પોતાના આત્માનું સ્વરૂપ આવીરીતે માને છે તે પોતાના આવી સ્વરૂપથી કદીપણુ બ્રહ્મ થતો નથી—હૂર થતો નથી. પછી તો તે પોતાનાજ ચિદાનંદમય આત્મ સ્વરૂપમાં તૃપ્ત રહે છે. તેથી તેનાં સર્વ કર્મો નષ્ટ પામે છે અને તે મોક્ષસ્થાન મેળવે છે. પરંતુ જે જીવ મોહનીય કર્મના ત્રિજ ઉદયથી આત્માના આવા સ્વરૂપને ભૂલી જાય છે, તે શરીરાદિકમાંજ આત્મપુદ્ગિ કરે છે અને તેના કલ્યાણુર્થે અત્યંત શ્રમ ઉડાવે છે. શરીરાદિકના કલ્યાણુર્થે અનેક પ્રકારની ભોગોપભોગની સામગ્રી એકઠી કરે છે અને તેથી મહાપાપ બાંધીને તે સંસારમાં પરિભ્રમણુ કરે છે અને ઘોર દુઃખ ભોગવે છે. તેથી પ્રત્યેક ભવ્યજીવે પોતાના આત્માને પરપદાર્થોથી સર્વથા હટાવી દેવો જોઈએ, અને આત્માનું સ્વરૂપ જાણીને તેમાં લીન થવું જોઈએ, જેથી સમસ્ત કર્મ નષ્ટ પામે અને મોક્ષસ્થાન મળે. આજ આત્માને માટે હિતકર છે.

હવે સ્ત્રી, પુરૂષ અને નપુંસકલૌંગ ધારણુ કરવાવાળા કોણુ હોય છે અને કોણુ નથી હોતું તે કહેવામાં આવે છે—

પ્રશ્ન - ત્રિલિંગધારકઃ કાંડસ્તિ કો નાસ્તિ વદ મે પ્રભો ?

હે ભગવન્ ! હવે કૃપા કરીને એટલું કહો કે સ્ત્રીલિંગ, પુરૂષલિંગ અને નપુંસકલિંગ એ ત્રણે લૌંગોને ધારણુ કરવાવાળા કોણુ હોય છે અને કોણુ નથી હોતા.

ઉત્તર—ત્રિલિંગધારીત્યહમેવ વિશ્વે મદ્ધારકાણયેવ ચ મન્તિ તાનિ ।

પત્વેતિ મૂઢઃ કિલ તદ્વિતાર્થં કરોતિ ધોહં વિવિધં ચ પાપમ્ ॥૧૬૯॥

ત્રિલિંગધારીત્યહમેવ માંહાત્ તન્નાશકશ્ચાસ્મ્યહમેવ તત્ત્વાત્ ।

યસ્તત્ત્વવેદીતિ ચ મન્યમાનઃ તન્નાશહેતોર્યતતે સ્વાસિદ્ધયૈ ॥૧૭૦॥

અર્થ—પોતાના આત્માનું સ્વરૂપ ન જાણવાવાળો અજ્ઞાની પુરૂષ એમજ સમજે છે કે આ સંસારમાં સ્ત્રીલૌંગ, પુરૂષલૌંગ

સુખર્મો.

અને નપુસકલિંગને ધારણ કરવાવાળો હું છું, અથવા એ ત્રણે લિંગ સમાર્પણ હોય છે અને તેથી તે મારાજ છે. એમ સમજીને એ ત્રણે લિંગોની વિષયવાસના પૂર્ણ કરવા માટે મોહ વધારે છે અને આ પ્રકારના પાપ ઉત્પન્ન કરે છે. પરંતુ આત્માનું સ્વરૂપ જાણવાવાળો ભવ્ય પુરૂષ એમજ માને છે કે જ્યારે મારા આત્મામાં મોહનીય કર્મનો તીવ્ર ઉદય થાય છે ત્યારેજ હું સ્ત્રીલિંગ, પુરિલિંગ અથવા નપુસકલિંગ એ ત્રણે લિંગમાંથી કોઈ એક લિંગ ધારણ કરું છું. વાસ્તવિક રીતે તો હું શુદ્ધબુદ્ધિ વિદ્યાનંદમય, અને એ ત્રણે લિંગોનો નાશ કરવાવાળો છું એમ સમજીને પોતાના શુદ્ધ, બુદ્ધ અને વિદ્યાનંદમય આત્માની સિદ્ધિ કરવા માટે એ ત્રણે લિંગોનો નાશ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

ભાવાર્થ—સ્ત્રીલિંગ, પુરિલિંગ અથવા નપુસકલિંગની પ્રાપ્તિ મોહનીય કર્મના ઉદય થાય છે. જ્યાંસુધી તે લિંગોને ઉત્પન્ન કરવાવાળા મોહનીય કર્મની સત્તા હોય છે ત્યાંસુધી તે લિંગોની પાણુ સત્તા રહે છે. મોહનીય કર્મનો નાશ થવાથી તે લિંગો પણુ નાશ પામે છે. તેથી મોહનીય કર્મનો સર્વથા અભાવ થતાં તે લિંગોની પ્રાપ્તિ થઈ શકતી નથી. તેથી એ પણુ સિદ્ધિ થાય છે કે લિંગોને ધારણ કરવા તે આત્માનો સ્વભાવ નથી, પરંતુ તેમનો નાશ કરી નિરાકુલ થવું એજ આત્માનું યથાર્થ સ્વરૂપ છે. આત્માના આવા પ્રકારના સ્વરૂપને જાણવાવાળો પુરૂષ તે ત્રણે લિંગોને નાશ કરી આત્માનું શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરવા માટે પ્રયત્ન કરે છે પરંતુ આત્માના વાસ્તવિક સ્વરૂપને ન જાણવાવાળો પુરૂષ ત્રણે લિંગોને ધારણ કરવું તે પણુ આત્માનું સ્વરૂપ સમજે છે, અને તેથીજ તેમની વાસનાઓ પુરી પાડવામાં સુખ માને છે. તે વાસનાઓ પુરી પાડવામાં થતાં અનેક પાપ કરે છે જેથી તેને આ વિષય સંસાર સમુદ્રમાં પરિભ્રમણ કરવું પડે છે. તેથી પ્રત્યેક ભવ્યજીવે પોતાના આત્માનું સ્વરૂપ સારોપેઠ જાણીને એ ત્રણે લિંગોને આત્માથી સર્વથા ભિન્ન સમજવાં જોઈએ અને તેમના નિમિત્તથી થતાં સમસ્ત પાપોનો ત્યાગ કરી, મોહનીય કર્મનો નાશ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. આ આત્મા નિરાકુલ ધર્મ આત્મિક સ્વભાવમાં લીન થઈ જલદી મોક્ષ પ્રાપ્તિ કરી લે, આજ તેના કલ્યાણનો માર્ગ છે.

હવે પરપદાર્થોમાં કોણુ રતિ કરે છે અને કોણુ નથી કરતું તે ગિષે કહેવામાં આવે છે—

પ્રશ્ન — અરતિ કો રતિં સ્વામિન્ કરોતિ વદ મે પરે ?

હે સ્વામિન્ હવે એટલું કહો કે પરપદાર્થોમાં રતિ (પ્રેમ), અરતિ કોણુ કરે છે.

સાર.

॥ ૧૦૪ ॥

સુધર્મો

સાર

उत्तर—सुचेतनेऽचेतन एव चार्थो मूर्खो ह्यबोधोच्च तयोः प्रकृत्या ।

કરોતિ સાદ્દં દ્યરતિં રતિં ચ તસ્યાપરાધ્યાઙ્ઙવતીહ દુઃસ્વી ॥૧૭૧॥

કૌ ચેતનોઽચેતન એવ ચાર્થો સ્વસ્વસ્વભાવે વસતિ સ્વચિન્હૈઃ ।

રતિસ્તતાં મેઽસ્યરતિર્ન મુઙ્ગઃ મત્વેતિ તૃપ્તો નિજચિત્સ્વભાવે ॥૧૭૨॥

અર્થ—આત્માનું સ્વરૂપ ન જાણવાવાળો પુરૂષ પોતાની અજ્ઞાનતાને લીધે ચેતન અચેતન સમસ્ત પદાર્થોમાં અનાદિ-કાલથી ઉદયનાં આવેલ મોહનીય કર્મને લીધે રતિ પાળુ કરે છે અને અરતિ પાળુ કરે છે. અને તેમ કરવાથીજ તેને આ સંસારરૂપી સમુદ્રમાં પરિભ્રમણ કરવું પડે છે, અને અનેક દુઃખ ઉડાવવાં પડે છે. પરંતુ જો જીવ આત્માનું સ્વરૂપ જાણે છે. તે જ્ઞાની પુરૂષ એમજ માને છે કે આ સંસારમાં જેટલા ચેતન અચેતન પદાર્થો છે તેટલા સર્વે પદાર્થો પોતપોતાના ગુણ અથવા વિશિષ્ટતા સાથે પોતાનાજ સ્વરૂપ-સ્વભાવમાં લીન રહે છે. તેથી તે પદાર્થો ઉપર મારે રાગ પાળુ નથી અને દ્વેષ પાળુ નથી, હું તો રતિ અને અરતિથી સર્વથા રહિત છું. એમ સમજીને તે પોતાના ચૈતન્યરૂપ સ્વભાવમાંજ હમેશા લીન રહે છે.

ભાવાર્થ—જો કે સમસ્ત પદાર્થ આકાશનાં રહે છે. છતાં યથાર્થ રીતે તો પોતાના પ્રદેશોમાંજ રહે છે. તથા તે સર્વ પદાર્થોના પરસ્પર એકબીજાની સાથે કોઈપણ પ્રકારનો સંબંધ પાળુ રહેતો નથી. તો પછી તેમાં રાગદ્વેષ ઉત્પન્ન કરી કર્મ-બંધન કરવું તે મહા દુઃખનું કારણ છે. પરપદાર્થોમાં રાગ ઉત્પન્ન કરો લેવો તેજ ચોરી છે, અને તેથીજ ચોરને દંડ મળે છે. પોતાના પદાર્થ લેવામાં ચોરી થતી નથી અને તેથી દંડ પાળુ મળતો નથી. તેથી પરપદાર્થમાં રાગ કરવો તે એક પ્રકારની ચોરી છે અને તેથીજ પરપદાર્થોમાં રાગદ્વેષ કરવાવાળો જીવ કર્મબંધન કરી દુઃખી થાય છે. તેથી પ્રત્યેક જીવે પોતાના આત્માનું સ્વરૂપ જાણવા પ્રયત્ન કરી, જાણ્યા પછી આત્મિક સ્વભાવમાંજ લીન થવું જોઈએ અને તેમાંજ સંતુષ્ટ રહેવું જોઈએ. પરપદાર્થોથી સર્વ પ્રકારનો રાગદ્વેષ છોડી દેવો જોઈએ. એમ કરવાથી કર્મબંધન થતું નથી અને નવીન કર્મબંધન ન થવાથી પૂર્વસંવિત કર્મોના નાશ થાય છે જેથી જલદી મોક્ષ પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે. આજ આચાર્યોના કહેવાના અભિપ્રાય છે.

॥૧૦૫॥

હવે આત્માને જાણવાવાળો શું કરે છે અને આત્માને ન જાણવાવાળો શું કરે છે તે કહેવામાં આવે છે—

સુધર્મો

પ્રશ્ન—અન્તર્દષ્ટિર્બહિર્દષ્ટિ સ્વામિન્ કિં કુરુતે વદ ?

હે સ્વામિન્ ! આત્મા ઉપર જ લક્ષ આપનાર અથવા આત્માને જાણવાવાળો પુરુષ શું કરે છે અને બાહ્ય પદાર્થો ઉપર દૃષ્ટિ રાખવાવાળો બહિરાત્મા શું કરે છે તે કૃપા કરીને કહો.

ઉત્તર—યસ્યાસ્તિ જન્તો બહિરાત્મદૃષ્ટિઃ વિશ્વાસધારા બહિરેવ નિચે ।

પતત્યવચયં કુટિલપ્રકૃત્યા નાર્યાદિજાલે વિષમે વ્યથાદે ॥૧૭૩॥

યસ્યાસ્તિ જન્તોશ્ચ નિજાત્મદૃષ્ટિઃ વિશ્વાસધારાત્મપદે પવિત્રે ।

સ્વરાજ્યલક્ષ્મીઃ સુખશાન્તિદાત્રાં જિનેંદ્રવાણીવ ભવેત્સમર્થઃ ॥૧૭૪॥

અર્થ—જે છવ પોતાની દૃષ્ટિ આત્માથી અલગ એવા પુદ્ગલાદિક પરપદાર્થો ઉપર રાખે છે તથા તેમાં વિશ્વાસ રાખે છે તે છવ પોતાના કુટિલ સ્વભાવને લીધે અત્યંત દુઃખ દેવાવાળા સ્ત્રી, પુત્ર આદિ કુટુંબરૂપી જલમાં અથવા ધનાદિકની જલમાં ફસાય છે. પરંતુ જે છવ પોતાની દૃષ્ટિ પોતાના આત્મા ઉપર જ રાખે છે અને તેમાં જ વિશ્વાસ રાખે છે તે છવને માટે જેમ જિનેન્દ્રદેવની વાણી સર્વ છવોને સુખશાન્તિ આપવા સમર્થ થાય છે તેમ તેની આત્મિક શુદ્ધતારૂપી લક્ષ્મી સર્વ પ્રકારનું સુખ જ શાન્તિ આપવામાં સમર્થ થાય છે.

ભાવાર્થ—જે છવ પોતાના આત્માનું સ્વરૂપ જાણતો નથી તે પુરુષ બાહ્ય વિભૂતિમાં જ આનંદ પામે છે, તેમાં જ મગ્ન રહે છે, અને તેમાં જ વિશ્વાસ રાખે છે તે પુરુષ બાહ્ય વિભૂતિમાં રહી જાય છે, તેમાં મમત્વ-ભાવ ફલે છે અને છેવટે તેના ફલરૂપ આ વિષમ સંસાર સમુદ્રમાં પરિવ્રજાણુ કરી અનેક આપત્તી વહેરી લે છે અને અત્યંત દુઃખી થાય છે. પરંતુ જે પુરુષ પોતાના આત્મામાં જ વિશ્વાસ રાખે છે, તેમાં જ લીન રહે છે, તે પુરુષ બાહ્ય વિભૂતિને હેય સમજી તેના ઉપરથી મમત્વ-ભાવ હટાવી લે છે જેથી તે અનેક પાપોથી બચી જાય છે, તદુપરાંત અનેક પૂર્વસંચિત કર્મોના પાણુ નાશ કરે છે. છેવટે તેને ત્રિરાકલતામય મોક્ષરૂપી સ્વરાજ્યલક્ષ્મી વરે છે. તેથી પ્રત્યેક બળ્યછવોએ સ્ત્રી, પુત્રપૌત્રાદિકને હેય સમજી, તેમના ઉપરથી મમત્વભાવ હટાવી લઈ આત્મ સ્વરૂપમાં જ લીન થવું જોઈએ જેથી મોક્ષરૂપી સ્વરાજ્યલક્ષ્મી જલદી મળી રહે, એ જ આત્મ કલ્યાણનો માર્ગ છે.

સાર

॥૧૦૬॥

હવે નિંદ્ય માર્ગે કોણુ ચાલે છે અને શ્રેષ્ઠ માર્ગે કોણુ ચાલે છે તે કહેવામાં આવે છે—

પ્રશ્ન—કો યાતિ નિંદ્યમાર્ગેણ ન કો યાતિ ગુરો વદ ।

હે સ્વામિન્ ! નિંદ્ય માર્ગે કોણુ ચાલે છે અને શ્રેષ્ઠ માર્ગે કોણુ ચાલે છે તે કૃપા કરીને કહે

ઉત્તર—ચાત્યેવ માર્ગેણ ભયંકરેણ દુઃસ્વપ્રદંનૈવ સદૈવ મૂર્ખઃ ।

શુદ્ધેન ન પ્રેરણતાંપિ યાતિ યેનાત્મશુદ્ધિઃ સહજા ભવેદિ ॥૧૭૫॥

ન ચાત્યમાર્ગેણ નિજાત્મનિષ્ઠો દુઃસ્વપ્રદંનૈવ ભયંકરેણ ।

ચાત્યેવ શુદ્ધેન શિષ્યપ્રદેન યેનાત્મસિદ્ધિઃ સહજાસ્તિ તસ્ય ॥૧૭૬॥

અર્થ—આત્માનું સ્વરૂપ ન જાણવાવાળો પુરૂષ અત્યંત નિંદનીય, અત્યંત દુઃખ આપવાવાળો અને અત્યંત ભયંકર એવા પાપ માર્ગે જ ગમન કરે છે. નિર્ગ્રંથ ગુરુઓ દ્વારા ઉપદેશ સાંભળવા છતાંપણુ શુદ્ધ માર્ગે કદીપણુ ચાલતો નથી. જો તે શુદ્ધમાર્ગે ચાલે તો સહેજે તેના આત્માની સિદ્ધિ થઈ જાય પરંતુ તેમ ન કરવાને લીધેજ તે દુઃખી થાય છે. પરંતુ જે પુરૂષ પોતાના આત્મામાં લીન રહે છે તે પુરૂષ અત્યંત ભયંકર એવા પાપરૂપ માર્ગે કદીપણુ ગમન કરતો નથી. તે તો માત્ર મોક્ષ આપવાવાળા શુદ્ધ માર્ગ તરફ જ ગમન કરે છે અને તેથીજ તેને આત્મસિદ્ધિ સહેજે થઈ શકે છે.

ભાવાર્થ—આત્માનું સ્વરૂપ ન જાણવાવાળો છવ સ્ત્રી, પુત્ર આદિ કુટુંબમાં અથવા ધનાદિક વિભૂતિમાંજ સુખ માને છે, અને તેના સંગ્રહ કરવામાં અને તેની રક્ષા કરવામાંજ હમેશા પ્રયત્નશીલ રહે છે. તે ધનાદિકના સંગ્રહ તેમજ રક્ષા કરવા માટે થતાં અનેક પાપ કરે છે અને ફરે જાય છે. તે અથાગ પ્રયત્ને ધનાદિકના સંગ્રહ કરે છે અને તેની રક્ષા કરવા માટે પોતાના પ્રાણુ પણ ગુમાવવાનો પ્રસંગ આવે તોપણુ હરતો નથી. તે ધનાદિકના ઉપયોગ કરવામાં કોણુ જાણુ કેટલાં પાપો કરે છે કે તેને સંસાર સમુદ્રમાંથી તરવાનો આશ પણુ આવતો નથી. ભાગ્યેદયથી કોઈ નિર્ગ્રંથ ગુરુ ધનાદિકના સદુપયોગના માર્ગ બતાવે તે સાંભળ્યા છતાંપણુ તે માર્ગે ચાલવામાં અસમર્થ નીવડે છે. કેમકે મોહનીય કર્મ સુમાર્ગે જતાં અટકવે છે નથી તેને વિપરીત છુદ્ધિ થાય છે. તેથીજ તે શુદ્ધમાર્ગે ગ્રહણુ કરી શકતો નથી. અને મોક્ષપદ પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી.

પરંતુ આત્મ સ્વરૂપ જાણવાવાળો પુરૂષ મોહનીય કર્મોના નાશ કરે છે અને પછી આત્મસ્વરૂપ જાણવા સમર્થ નીવડે

સુધમાં

છે. તે પુરૂષ બાહ્ય વિભૂતિને ત્યાજ્ય સમજે છે અને તેથીજ તેના ત્યાગ કરી આત્મામાં લીન રહે છે. આવીરીતે મોક્ષમાર્ગમાં ચાલીને આત્માનું કલ્યાણ કરે છે. પ્રત્યેક ભવ્યજીવે આવીજરીતે આત્મકલ્યાણ કરી લેવું જોઈએ.

હવે જ્ઞાની અને અજ્ઞાની પુરૂષ સંસારના પદાર્થોને કેવા માને છે તે કહેવામાં આવે છે—

પ્રશ્ન—સુજ્ઞો મૂર્ખઃ કથં વસ્તુ મન્યતે વદ મે પ્રભો ?

હે પ્રભો ! હવે એટલું કૃપા કરીને કહો કે જ્ઞાની પુરૂષ સંસારના પદાર્થોને કેવા માને છે અને અજ્ઞાની પુરૂષ કેવા માને છે ?

ઉત્તર—પશ્યામિ કિંચિત્સકલેન્દ્રિયૈશ્ચ ચિત્તેન વસ્તુ પ્રવિચિન્તયામિ ।

તદેવ મે સ્યાદિતિ મન્યમાનાંઽષ્વોઽદ્ભવાઽધૌ ભ્રમતીહ મૂર્ખઃ ॥૧૭૭॥

પશ્યામિ કિંચિત્સકલેન્દ્રિયૈશ્ચ ચિત્તેન વસ્તુ પ્રવિચિન્તયામિ ।

તન્નેવ મે સ્યાદિતિ મન્યમાનઃ સુજ્ઞઃ સ્વભાવે રમતે પવિત્રે ॥૧૭૮॥

અર્થ—અજ્ઞાની પુરૂષ એમ માને છે કે જે જે ઇન્દ્રિયોથી માલુમ પડે છે અને હૃદયથી જે જે ચિંતવન થાય છે તે સર્વ વસ્તુ મારી છે. આમ મમત્વભાવ ફલવત્તાથી અનંત કાલસુધી સંસાર સમુદ્રમાં તે પરિભ્રમણ કર્યા કરે છે. પરંતુ જ્ઞાની પુરૂષ તો એમજ માને છે કે ઇન્દ્રિયોથી માલુમ પડતા તેમજ હૃદયથી ચિંતવન થતા સર્વ પદાર્થો મારા નથી. મારો આત્મા તો તે સર્વ પદાર્થોથી ભિન્ન છે અને તે સર્વ પદાર્થો મારા આત્માથી ભિન્ન છે. એમ સમજી તે પોતે પોતાના આત્મ-સ્વરૂપમાં લીન રહે છે.

ભાવાર્થ—ઇન્દ્રિયોદ્વારા તો માત્ર પદ્મગણાદિક પદાર્થોજ જોઈ તેમજ જાણી શકાય છે. આત્મા અમૂર્તિક અને ચેતન છે જ્યારે પદ્મગણાદિક પદાર્થ જડ છે. તેથી સાબીત થાય છે કે આત્માનો કોઈરૂપી પદાર્થ હોઈ શકતોજ નથી. આથી જ્ઞાની પુરુષોએ પરપદાર્થ પરથી મમત્વભાવ હટાવી લઈ, આત્માના ઉત્તમ ક્ષમા આદિ ધર્મોને પોતાના સમજી તેમને અપનાવવા જોઈએ અને તેમાંજ લીન થવું જોઈએ. સંસારિક સર્વ ભોગોથી વિરક્ત થઈ ભવ્યપુરુષોએ મોક્ષમાર્ગમાંજ લાગવું જોઈએ. એજ આત્માને માટે કલ્યાણકારક છે.

સાર

॥૧૦૮॥

સુખમોં

જ્ઞાતી અને અજ્ઞાતી કયાં કયાં સુખ માને છે તે કહેવામાં આવે છે—

પ્રશ્ન મૂર્ત્યઃ કઃ મન્યતે સૌભ્યં સુહૃદો વા વદ મે પ્રભો !

હે સ્વામિન્ ! જ્ઞાતી અને અજ્ઞાતી પુરૂષ સુખ કયાં માને છે તે કૃપા કરીને કહો.

ઉત્તર—સ્વતત્ત્વશૂન્યો વિષયાશ્રિતો યઃ સ મન્યતેઽજ્ઞાનત એવ મોક્ષમ્ ।

વાણે પદાર્થે મલિનેઽતિર્નિચે શ્વાસ્થનીવ મૂર્ખશ્ચ મલે વગદઃ ॥૧૭૯॥

સ્વતત્ત્વવેદી સ્વસુસ્વાશ્રિતશ્ચ પરે વ્યથાદે હિ સુખં ન મત્વા ।

સ્વપ્નંપિ તાસ્મિન્ન રુચિં કરોતિ યથામતિશ્ચાક્ષચયંઽતિર્નિચે ॥૧૮૦॥

અર્થ—જેવીરીતે કુતરો હાડકાને બચાવવામાંજ સુખ માને છે અને બુંડ મડ ભક્ષણમાંજ સુખ માને છે તેવીરીતે આત્મિક સ્વરૂપ ન જાણવાવાળો પુરૂષ અત્યંત નિદન્ટીય અને અત્યંત મરીન એવા બાહ્ય પદાર્થોમાંજ સુખ માને છે. અને તેના તેવા પ્રકારની પ્રવૃત્તિને મોક્ષરૂપ પ્રવૃત્તિ માને છે. પરંતુ જે પુરૂષ આત્માનું સ્વરૂપ જાણે છે તે પુરૂષ આત્માથી ઉત્પન્ન થતા સુખમાંજ નિમગ્ન રહે છે અને તેથીજ જે યથાર્થ બુદ્ધિ ધારણ કરે છે તે પુરૂષ આત્માથી ભિન્ન એવા ઇન્દ્રિયોના સમૂહમાં કદીપણ સુખ માનતો નથી એટલુંજ નહિ પણ તેમાં રુચી પણ કરતો નથી.

જ્ઞાવાર્થ—ઇન્દ્રિયાદિક સુખ આત્માથી સર્વથા ભિન્ન છે અને કર્મોને આધીન છે. તે સુખ મેળવવા માટે અનેક પ્રકારના પાપ ઉત્પન્ન કરવાં પડે છે જેથી સંસારસમુદ્રમાં અઘોર દુઃખ ભોગવવાં પડે છે. હાથી, બ્રમરો, પતંગીડો, હરણ વગેરે ના દાખલો લઈએ તો સહેજે માણસ પડે છે કે એક એક ઇન્દ્રિયના વિષયની લોલુપતાને લીધે તેમને અધ, બંધન આદિ દુઃખ સહન કરવા પડે છે તો પછી પાંચે ઇન્દ્રિયોના વિષયને પોષનાર જીવોનું તો પૂછવું જ શું ! તે અગાધ દુઃખ ભોગવે છે આમ હોવા છતાંપણ ઇન્દ્રિયાદિ સુખ શાશ્વત સુખ નથી. તે તો માત્ર ક્ષણિક સુખ છે. તે સુખથી માત્ર ઇન્દ્રિયજ્ઞ સુખ પામે છે, આત્મા કદીપણ સુખ પામતો નથી. તે સુખથી આત્માને તો નરકાદિકનાં દુઃખ ભોગવવાં પડે છે. આત્માનું સ્વરૂપ ન જાણનાર પુરૂષજ તેમાં રુચી કરે છે. પરંતુ આત્મસ્વરૂપ જાણનાર પુરૂષ તો તે ક્ષણિક સુખની સ્વરૂપને પણ ઇચ્છા કરતો નથી અને શાશ્વત સુખ મેળવવા માટે આત્મામાંથી ઉત્પન્ન થતા રસાસ્વાદનનું પાન કરે છે, આત્મામાં લીન થઈ કર્મોના નાશ કરે છે. અને મોક્ષરૂપી શાશ્વત સુખ પ્રાપ્ત કરે છે.

સાર

॥૧૮૦॥

સુધમાં

સાર

હવે જ્ઞાની અને અજ્ઞાની શું પૂછે છે તે કહેવામાં આવે છે—

પ્રશ્ન—જ્ઞાની મૂર્ખઃ પુનઃ સ્વામિન્ કિં કિં પૃચ્છતિ મે વદ ?

હે સ્વામિન્ ! જ્ઞાની પુરૂષ વારંવાર શું પૂછે છે અને અજ્ઞાની પુરૂષ શું પૂછે છે તે કૃપા કરીને કહો.

ઉત્તર—યદેવ મૂર્ખઃ સ્વલુ પૃચ્છતીહ તદેવ પૃષ્ઠં સુવિ યત્ર તત્ર ।

તદેવ કર્તું યતતે સદાયમનન્તવારં ચ કૃતં પ્રમુક્તમ્ ॥૧૮૧॥

તદેવ પ્રાપ્તું યતતે પ્રમુક્તં યદેવ મુક્તં ન કદાપિ લબ્ધમ્ ।

તદેવ જ્ઞાની સ્વલુ પૃચ્છતીતિ સ્વપ્નેપિ યત્નૈવ કદાપિ પૃષ્ઠમ્ ॥૧૮૨॥

અર્થ—આત્માનું સ્વરૂપ ન જાણવાવાળો પુરૂષ એજ પ્રશ્ન પૂછે કે જે વારંવાર આ સંસારમાં પૂછવામાં આવે છે તે અજ્ઞાની પુરૂષ એજ કાર્ય કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે કે જે અનેકવાર કરી ચૂકીયું છે અને જેના ઉપભોગ પણ થઈ ગયેલ છે. પરંતુ આત્માનું સ્વરૂપ જાણવાવાળો પુરૂષ જે પ્રશ્ન આજ્ઞાનમુદ્રી પૂછવામાં આવ્યો નથી તે પ્રશ્ન પૂછે છે અને જે કાર્ય આજ્ઞાનમુદ્રી કરવામાં આવ્યું નથી અને જેના ઉપભોગ પણ થયેલ નથી તેવું કાર્ય કરે છે.

ભાવાર્થ—આ સંસારમાં જે જે વસ્તુઓ જોવામાં આવે છે તે સર્વનો આ છવે ઉપભોગ કરેલ છે. પરંતુ આત્મ-સ્વરૂપ ન જાણવાને લીધે તે સંસારિક વસ્તુઓનાજ પ્રશ્ન પૂછે છે, તે મેળવવા પ્રયત્ન કરે છે અને વારંવાર તેને ભોગવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. પરંતુ આત્મજ્ઞાની પુરૂષ આ સર્વ બાહ્ય સાંસારી તે સમજે છે તે તો એમજ માને છે કે આ સંસાર સંબંધી સર્વ વસ્તુ મેં પ્રાપ્ત કરેલી છે અને તેના ઉપભોગ પણ મેં કરેલા છે. આજ્ઞાનમુદ્રી માત્ર કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરેલ નથી અથવા આત્મિક શુદ્ધિ તેમજ શેક્ષ પ્રાપ્ત કરેલ નથી. તેથી તેજ મેળવવા માટે તે પ્રયત્ન કરે છે, તેના ઉપભોગ માટે પણ પ્રયત્ન કરે છે અને તે સંબંધીજ પ્રશ્ન પૂછે છે. આથી ભવ્યજીવે સંસારિક સર્વ વસ્તુઓપરથી મમત્વભાવ સંકેલી લઈ માત્ર આત્મશુદ્ધિ માટેજ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ, જેથી આત્માનું કલ્યાણ થાય.

॥૧૧૦॥

હવે પરપદાર્થોમાં કોણ સુખ માને છે અને કોણ માનતું નથી તે કહેવામાં આવે છે—

મુદ્ધર્મો ૬

સાર

પ્રશ્ન—કો હઠાન્મન્યતે કો વા ન સૌખ્યં પરવસ્તુનિ ?

હે સ્વામિન્ ! પરપદાર્થોમાં કાણુ સુખ માને છે અને કાણુ માનતું નથી તે કૃપા કરીને કહે.

ઉત્તર—નાસ્તીન્દ્રિયાર્થેષુ સુખં ચ કિંચિત્ તથાપિ મૂર્ખઃ સ્વલુ મન્યતે કૌ ।

યથા જલં સ્યાદ્ મરીચિકાયાં મૂર્ખો મૃગો યાતિ તથાપિ પાતુમ્ ॥૧૮૩॥

સ્વપ્નેપિ સૌખ્યં ન ભુવીન્દ્રિયાર્થે સ્વતત્ત્વવેદીતિ સુમન્યમાનઃ ।

તત્પ્રાપ્તિહેતો યતતે તતો ન જ્ઞહોસ્તિ મુજ્ઞસ્ય કૃતિર્યથાર્થા ॥૧૮૪॥

અર્થ—જેવીરીતે હરણુ મૃગજનમાંથી પાણી મેળવવાની ઈચ્છા કરે છે પરંતુ તેને પાણી મળતું નથી, તેવીજ રીતે અજ્ઞાની પુરુષ ઇન્દ્રિયાદિક વિષયોમાં સુખ નહિ હોવા છતાં સુખ મેળવવા પ્રયત્ન કરે છે પરંતુ અંતે તો નિરાશ થાય છે. આત્મ સ્વરૂપ જાણવાવાળો પુરુષ તો એમજ માને છે કે ઇન્દ્રિયાદિક વિષયોમાં સુખ છેજ નહિ તેથી તે ઇન્દ્રિયાદિક સુખ માટે પ્રયત્ન કરતોજ નથી. આત્મજ્ઞાની પુરુષના સર્વ કાર્ય સિદ્ધિ થાય છે.

ભાવાર્થ—મરૂભૂમિ એટલે મારવાડમાં રેતીના ડગોડગ હોય છે. દૂરથી જોતાં રેતીના ચળકાર પાણી જેવો દેખાય છે. આથી હરણુ મૃગજનને દેખીને ચારેબાજુ દોડાદોડ કરી મૂકે છે. પાણીની આશાએ દોડીને એકબાજુ જાય છે તો ત્યાં પાણી મળતું નથી અને ત્યાંથી દોડ્યું હોય ત્યાં પાણી દેખાય છે. આમ પાણી દેખવાથી ત્યાં દોડી જાય છે. છેવટે તેને પાણી મળતું નથી. આમ પાણીની આશાએ આમ તેમ દોડીદોડીને છેવટે થાકી જાય છે અને પાણી મેળવી શકતું નથી. તેવીજ રીતે અજ્ઞાની માણુસ ઇન્દ્રિયાદિક વિષય ભોગાદિકમાંજ સુખ માને છે પરંતુ ઇન્દ્રિયાદિક સુખથી કોઈને સુખ મળ્યું નથી, મળી શકે નહિ. અને મળશે પણ નહિ. પરંતુ આત્મજ્ઞાની પુરુષ આ સર્વ બાબત સમજે છે. આથી તે ઇન્દ્રિયાદિક સુખ મેળવવા પ્રયત્ન કરતો નથી પરંતુ આત્મજન્ય યથાર્થ સુખ મેળવવા પ્રયત્ન કરે છે.

હવે જ્ઞાની અને અજ્ઞાની કયાં કાળજી રાખે છે અને કયાં બેઠરકાર રહે છે તે કહેવામાં આવે છે—

॥૧૧૧॥

પ્રશ્ન—મૂર્ખઃ સ્વપિતિ મુજ્ઞઃ ક ક જાગર્તિ પ્રભો વદ ?

હ પ્રભો ! મૂર્ખ અને જ્ઞાની પુરુષ કયાં કયાં સુએ છે અને કયાં કયાં જાગે છે તે કૃપા કરીને કહે.

સુધર્મો

સાર

ઉત્તર—ચિંતામણેઃ કલ્પતરોઃ સમાને સુતોસ્તિ મૂર્ખઃ સુખદે સ્વરાજ્યે ।

મુદ્દે મિથો વૈરવિરોધકાર્યે દુઃસ્વપ્નદે જાગ્રતિ ચાતિર્નિચ્ચે ॥૧૮૫॥

જ્ઞાની મિથો વૈરવિરોધકાર્યે જ્ઞાનાત્મકે ક્લેશકરેસ્તિ સુતઃ ।

શિવપ્રદે સ્વાત્મવિધેર્વિધાને સ્વસાધને જાગ્રતિ હીવ સાધુઃ ॥૧૮૬॥

અર્થ—આત્માની શુદ્ધતાથી સ્વરાજ્ય ચિંતામણી અથવા કલ્પવૃક્ષ સમાન સુખ આપવાવાળું છે. તેમાં તો મૂર્ખ અથવા અજ્ઞાની પુરૂષ સુતોજ-બેદરકાર રહે છે અને ઘરખાર કે જે પરસ્પર વિરોધ કરાવવાળું છે તેમાં જગતો-કાળજીપૂર્વક રહે છે. પરંતુ આત્મસ્વરૂપ જાણનાર જ્ઞાની પુરૂષ આત્માથી સર્વથા ભિન્ન, પરસ્પર વૈરવિરોધ કરાવવાવાળાં, અને ક્લેશ કરાવવાવાળાં કાર્યોમાં સુતો-બેદરકાર રહે છે અને મોક્ષપ્રાપ્ત કરાવવાવાળાં અને આત્માને શુદ્ધ કરવાવાળાં કાર્યોમાં તથા આત્માની સિદ્ધિ કરાવવાવાળાં સમસ્ત સાધનોમાં મગ્ન રહે છે.

ભાવાર્થ—ચિંતામણી એક રત્ન હોય છે. તેની પાસે મનમાં ચિંતવન કરેલ કોઈપણ વસ્તુ ભાગવામાં આવે તો મળી રહે છે. કલ્પવૃક્ષથી પણ ઇચ્છિત પદાર્થ મળે છે. તેવીજરીતે આત્માની શુદ્ધતાથી અનંત સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે. જે જીવ તે સુખને માટે જન્મી રહે છે, તેની જ રક્ષા કરે છે, તેને નષ્ટ થવા દેતો નથી, કપાયાદિક ચોરોથી લૂંટાવા દેતો નથી અને ખનતા સર્વ કોઈ પ્રયત્ને તેની રક્ષા કરે છે તે પુરૂષ મોક્ષપદ પામે છે અને અનંતસુખ પ્રાપ્ત કરે છે. આત્માનુયયાર્થ સ્વરૂપ જાણવાવાળા સાધુજન અથવા નિર્ગ્રંથ ગુરૂજ આત્માની શુદ્ધતાની રક્ષા કરી શકે છે. તેજ પુરૂષને માટે પ્રયત્નશીલ હોય છે. જે જીવ આત્મસ્વરૂપ જાણતો નથી તે જીવ તે પ્રત્યે તદ્દન બેદરકાર રહે છે, દત્તચિત્ત રહ્યા પ્રયત્ન પણ કરતો નથી. તે તો માત્ર ઘરખાર માટેજ પ્રયત્ન કરે છે, પરસ્પર લડાઈ ઝગડા કરાવવાવાળા કાર્યોમાંજ મગ્ન રહે છે અને પાપ ઉત્પન્ન કરાવવાવાળા કાર્યોમાં પણ મગ્ન રહે છે. આથી મહાપાપને ભાગી બને છે. તેનું ક્ષી ભાગવત માટે આ અત્યંત દુઃખમય સંસારમાં પરિવ્રમણ કરવું પડે છે. સજ્જન પુરૂષ આવા પાપરૂપ કાર્યો માટે પ્રયત્ન કરતા નથી, જેથી તેમને સંસાર સમુદ્રમાં પરિવ્રમણ કરવું પડતું નથી. તે તો માત્ર આત્મિક શુદ્ધિમાંજ લીન રહે છે, અને મોક્ષપદ પ્રાપ્ત કરે છે.

॥ ૧૧૨ ॥

મુધર્ગો.

હવે મૂર્ખ અને જ્ઞાની પુરૂષ કયાં કયાં રહેવાનું ઇચ્છે છે તે કહેવામાં આવે છે—

પ્રશ્ન—ક સ્થાતુમિચ્છતિ સ્વામિન્ ! સૂત્રઃ સુજ્ઞો વદ પ્રભો !

હે સ્વામિન્ ! હે પ્રભો ! હવે એટલું કહો કે મૂર્ખ કયાં રહેવાનું ઇચ્છે છે અને જ્ઞાની કયાં રહેવાનું ઇચ્છે છે.

ઉત્તર—દેહેપિ તિષ્ઠામ્યહમેવ નાકે જલે સ્થલે સ્વે ભુવને વનાદૌ ।

સદેતિ મૂર્ખો હૃદિ મન્યમાનો ભ્રમત્યવદ્યં વિષમે ભવાવધૌ ॥૧૮૭॥

તિષ્ઠામિ નાહં મલિને ચ દેહે જલે સ્થલે સ્વે ભુવને સ્મરશાને ।

તિષ્ઠામિ સુજ્ઞશ્ચ ચિદાત્મરૂપે સ્વીયપ્રદેશેઽસ્થિત્વદોષદૂરે ॥૧૮૮॥

અર્થ—આત્મસ્વરૂપ ન જાણવાવાળો અજ્ઞાની પુરૂષ હમેશાં એજ ભાવના કરે છે કે હું ભલે સ્વર્ગમાં રહું, ભલે જગતમાં રહું, ભલે પૃથ્વીપર રહું, ભલે આકાશમાં રહું, ભલે વનમાં રહું અને ભલે કોઈ રાજભુવનમાં રહું, પરંતુ હું તો માત્ર શરીરમાંજ રહું શરીર છોડીને કોઈ જગ્યાએ રહું નહિ. આવા પ્રકારની ભાવનાને લીધેજ તે સંસાર સમુદ્રમાં પરિભ્રમણ કરે છે. પરંતુ આત્મસ્વરૂપ જાણવાવાળો જ્ઞાની છવ પૂર્વેક્ષિત સર્વ જગ્યાએ રહેવાનું ઇચ્છે છે. માત્ર શરીરમાં રહેવાનું ઇચ્છતો નથી. મુખ્યત્વે તો તે છવ આત્માના પ્રદેશોમાંજ રહેવાનું ઇચ્છે છે.

ભાવાર્થ—આત્મસ્વરૂપ ન જાણનાર પુરૂષ શરીર ઉપર મમત્વભાવ કેલવેજ જાય છે. તેનું મુખ્ય કારણ તપાસીએ તો મારુમ પડે છે કે તે પુરૂષ શરીર અને આત્માને એકરૂપ માને છે. તેથી તે શરીરને છોડવા માટે ઇચ્છા કરતો નથી. પરંતુ આત્મસ્વરૂપ જાણનાર પુરૂષ આત્મા અને શરીર અલગ છે તે સારીપેઠે સમજે છે અને શરીરને આત્મા માટે દુઃખદાયી સમજે છે. આથી શરીર ઉપરથી મમત્વભાવ દૂર કરી માત્ર ચિદાનંદ સ્વરૂપમાંજ લીન થવા માટે પ્રયત્ન કરે છે તે સમજે છે કે શરીર ઉપર મમત્વભાવ રાખવાથી નરકગતિમાં ભ્રમણ કરવું પડે છે અને આત્મામાં લીન રહેવાથી સર્વ પાપમાંથી દૂર રહી શકાય છે. આથી ભવ્યભવોએ શરીર ઉપરથી મમત્વભાવ દૂર કરી માત્ર આત્મામાંજ લીન થવું જોઈએ જ્યાં મોક્ષ મુખ્યની પ્રાપ્તિ થાય.

સાર

॥૧૧૩॥

કથર્થો

હવે મૂર્ખ અને જ્ઞાની પુરૂષ શાની શાની શુદ્ધિ કરે છે તે કહેવામાં આવે છે—

પ્રશ્ન—કસ્ય શુદ્ધિં કરોત્યેવ મૂર્ખઃ સુજ્ઞો ગુરો વદ ?

હે પ્રભો ! મૂર્ખ અને જ્ઞાની શાની શાની શુદ્ધિ કરે છે તે કહે.

ઉત્તર—ત્યક્ત્વાત્મશુદ્ધિં યતતે યથેષ્ટં સ્વતત્ત્વશૂન્યસ્તનુશુદ્ધિહેતોઃ ॥

યથાન્યવસ્ત્રાદિવિશુદ્ધિહેતોસ્ત્યક્ત્વા સ્વવસ્ત્રં રજકઃ પ્રમૂઢઃ ॥૧૮૯॥

ત્યક્ત્વેતિ સુજ્ઞસ્તનુશુદ્ધિમેવ નિજાત્મશુદ્ધિં સ્વકૃતિં કરોતિ ।

યતિર્યથા વાસ્ત્રસુખં વિહાય સ્વસૌહ્યહેતોર્યતતે પ્રવીરઃ ॥૧૯૦॥

અર્થ—જેવીરીતે મૂર્ખ ધોળી પોતાના વસ્ત્ર શુદ્ધ કરતો નથી અને પારકાં વસ્ત્ર શુદ્ધ કરે છે તેવીરીતે આત્મજ્ઞાન-વિહીન પુરૂષ આત્મશુદ્ધિ માટે પ્રયત્ન કરતો નથી અને શરીરજ કે જે પોતાનું નથી. તેને શુદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. પરંતુ જેવીરીતે ધીરવીર મુનિરાજ પોતાના આત્મવસ્ત્રમાંજ લીન રહે છે અને આત્મશુદ્ધિ માટે પ્રયત્ન કરે છે તેવીરીતે આત્મ-જ્ઞાની પુરૂષ શરીરની શુદ્ધિનો ત્યાગ કરે છે અને આત્મા શુદ્ધ કરવા માટે પ્રયત્ન કરે છે.

ભાવાર્થ—શરીર એ અત્યંત અપવિત્ર વસ્તુ છે. શરીર એ હાડકાં, મલમૂત્ર, રજવીર્ય, માંસ, લોહી, ૫૩ વગેરે અત્યંત દુર્ગંધમય અને અપવિત્ર વસ્તુઓનું બનેલું છે. એવા શરીરને અનંતવાર શુદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કરવા છતાં પવિત્ર થઈ શકતું નથી. આ શરીર એટલું બધું અપવિત્ર છે કે આત્મા શરીરમાંથી નીકળી ગયા પછી મુડદાને સ્પર્શ કરનાર મનુષ્ય સ્નાન કર્યા સિવાય શુદ્ધિ થઈ શકતો નથી. મુડદાની સાથે પાણુ સ્પર્શ મનાતી નથી. એવું શરીર ક્યાંથી શુદ્ધ થઈ શકે ? તોપણ આ સંસારી જીવ શરીર શુદ્ધિ માટે યથાગ પ્રયત્ન કરે છે. પરંતુ શરીરશુદ્ધિ માટે પ્રયત્ન કરવો તે વ્યર્થ છે. આત્મા શરીરના સંબંધથી મલીન થાય છે આત્માનો શરીરથી સંબંધ છૂટવાથી આત્મા શુદ્ધબુદ્ધ પરમાત્મા થઈ શકે છે. માટે ભવ્યજીવોએ શરીર ઉપરથી મમત્વભાવ છોડી દેવો જોઈએ અને મોક્ષ મેળવવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

હવે જ્ઞાની ક્યાં સંતોષ પામે છે અને અજ્ઞાની ક્યાં સંતોષ પામે છે તે કહેવામાં આવે છે—

સાર

॥૧૧૪॥

સુધર્મો

પ્રશ્ન—ક તુષ્યતિ ગુરો મૂર્ખઃ સુજ્ઞો મે સામ્પ્રતં વદ ?

હે ગુરો ! જ્ઞાની અને મૂર્ખ કયાં સંતોષ પામે છે તે કૃપા કરીને કહે.

ઉત્તર—મૂર્ખઃ સદા તુષ્યતિ કામભોગે દ્વાદૌ પ્રિયે વૈ કટુકે ફલાન્તે ।

કુરક્તપાને ચ યથા જલૌકા યથૈવ ધૂર્તા પરપીડને ચ ॥૧૯૧॥

આચન્તમધ્યેપિ સુધાસમાને સુખપ્રદે જ્ઞાનમયે સ્વભાવે ।

સુજ્ઞઃ સદા તુષ્યતિ દિવ્યધ્વામ્નિ યથૈવ હંસસરસશ્ચ તોયે ॥૧૯૨॥

અર્થ—જેવીરીતે જ્યેષ્ઠ ગંદુ લોહી પીવાથી સંતોષ માને છે અને ગાંડો માંણસ ખીજને દુઃખ આપવાથી સંતોષ માને છે તેવીરીતે આત્મજ્ઞાનવિહીન પુરૂષ સેવન કરતા સારા લાગવાવાળા અને ક્રોધ આપવામાં અત્યંત દુઃખ આપવાવાળા એવા કામ ભોગોમાંજ હમેશા સંતુષ્ટ રહે છે. તથા જેવીરીતે હંસ મહા સરોવરના જલથીજ સંતુષ્ટ રહે છે તેવીરીતે આત્મસ્વરૂપ જાણવાવાળો પુરૂષ સર્વ સમ્યકે, સર્વ સ્થળે, અમૃત સમાન સુખ આપવાવાળા તથા કેવલજ્ઞાનમય દિવ્ય જ્યોતિના સ્થાનરૂપ પોતાના જ્ઞાનમય સ્વભાવમાંજ હમેશા સંતુષ્ટ રહે છે.

સાવાર્થ—જેવીરીતે જ્યેષ્ઠને સ્તન ઉપર લગાવવામાં આવે તોપણ તે દૂધ ન પીતાં લોહીજ પીવા માટે છે. કોઈ કોઈર હૃદયી પુરૂષને કોઈ સુંદર બાલકને ખાંવાલીવામાં સહાય કરવા માટે રાખવામાં આવે તો તે મૂર્ખ માણસ તે બાલકને રહાવવામાંજ આનંદ માને છે તેવીરીતે આત્મસ્વરૂપ ન જાણવાવાળો પુરૂષ હમેશા કામભોગોમાંજ મગ્ન રહે છે. પરંતુ કામભોગ તે ક્ષણે તો સુખમય લાગે છે પરંતુ વાસ્તવિક રીતે તો તે સુખભાસ છે. ખરું સુખ નથી. તેથી તો નરકાદિકનાં ઘોરાં તિથાર દુઃખ સહન કરવાં પડે છે. તેમાં સંતોષ માનવો તે આત્માને અહિતકર છે, આત્માનું હિત અથવા આત્માનું સુખ તો આત્માના જ્ઞાનમય સ્વભાવમાં છે, તથા આત્માનો જ્ઞાનમય સ્વભાવજ સુખ આપવાવાળો છે. તેથી ભવ્યજીવેએ કામભોગોનો ત્યાગ કરી નિજ સ્વભાવમાં લીન થવું જોઈએ. એજ સુખનું તેમજ મોક્ષ મેળવવાનું સાધન છે.

॥૧૯૫॥

હવે જ્ઞાની અને અજ્ઞાની આત્માને જેવીરીતે જોવા પ્રયત્ન કરે છે તે કહેવામાં આવે છે—

સુધમા૦

સાર

પ્રશ્ન—સુજ્ઞઃ સૂર્વશ્ચ સ્વાત્માનં દૃષ્ટું વા યતતે કથમ્ ?

હે સ્વામિન ! આત્માને દેખવા માટે જ્ઞાની કેવીરીતે પ્રયત્ન કરે છે અને અજ્ઞાની કેવીરીતે પ્રયત્ન કરે છે તે કૃપા કરીને કહેા.

ઉત્તર—વાક્ષાયચિત્તૈશ્ચ નિજાત્મશૂન્યો દૃષ્ટું પ્રવોદ્ધું યતતે સ્વરૂપમ્ ।

તથાપિ દૃષ્ટું સ્વપદં ન બોદ્ધું શકનોત્યયોઘાતપતતિ પ્રમાદે ॥૧૯૩॥

વાક્ષાયચિત્તૈર્ન નિજાત્મવેદી જ્ઞાતું ચ દૃષ્ટું યતતે સ્વરૂપમ્ ।

કિન્ત્વાત્મના ચાત્માનૈ ચાત્મને હાત્માનં તતો યાતિ પદં યથાર્થમ્ ॥૧૯૪॥

અર્થ—આત્મસ્વરૂપ ન જાણવાવાળો અજ્ઞાની પુરૂષ અજ્ઞાનતાને લીધે મન, વચન કાયથી આત્માનું સ્વરૂપ જાણવા તેમજ જોવા પ્રયત્ન કરે છે. પરંતુ મન, વચન કાયના પ્રયત્નથી આત્માને જાણી તેમજ જોઈ શકતો નથી. એથી તેો તે માત્ર પ્રમાદમાંજ પડે છે. આત્માનું સ્વરૂપ જાણવાવાળો જ્ઞાની પુરૂષ આત્માનું સ્વરૂપ મન, વચન અને કાયના પ્રયત્નથી જાણવા તેમજ જોવા પ્રયત્ન કરતો નથી. તે તેો માત્ર પોતાનાજ આત્માવડે, પોતાનાજ આત્મામાં, પોતાનાજ આત્મા માટે પોતાનાજ આત્માને જાણવા તેમજ જોવાનો પ્રયત્ન કરે છે અને આથી તે પોતાના મેક્ષરૂપી યથાર્થ પદની પ્રાપ્તિ કરી લે છે.

આવાર્થ—આત્માનું યથાર્થ સ્વરૂપ અમૂર્ત (મૂર્તિરહિત) છે. તેમાં રૂપ, રસ, ગંધ વગેરે ઈન્દ્રિયોથી જાણવા યોગ્ય ગુણ મિલકતુ હોતાજ નથી. રૂપ, રસ, ગંધ, વર્ણ વગેરે ગુણો પુદ્ગલનાજ છે. આથી પુદ્ગલજ ઈન્દ્રિયોવડે જાણી તેમજ જોઈ શકાય છે. આત્મા પુદ્ગલ નથી આથી તે ઈન્દ્રિયોવડે જાણી તેમજ જોઈ શકતો નથી. જો કે સંસારી આત્માની સાથે અનેક કર્મ લાગેલાં હોય છે, અને કર્મોનાં સમૂહ પુદ્ગલમયજ હોય છે છતાં તે અત્યંત સૂક્ષ્મ હોય છે. આથી તે ઈન્દ્રિયોથી કદીપણ જાણી કે જોઈ શકતો નથી તેથી આત્માનું આવું યથાર્થ સ્વરૂપ ન જાણવાવાળો પુરૂષજ તે આત્માને ઈન્દ્રિયોથી જાણવાનો પ્રયત્ન કરે છે. જો કે મનથી અમૂર્ત આત્માનો પણ અતુલવ થઈ શકે છે. પરંતુ જે પુરૂષ આત્માનું સ્વરૂપ જાણે છે અને જેના આત્મામાં મોહનોયે કર્મના ક્ષયોપશમ થવાથી આત્માને પ્રગટ કરવાવાળો સમ્યક્દર્શનરૂપી પ્રકાશ પ્રગટ થએલ છે તે પુરૂષજ મનમાં તે અમૂર્ત આત્માનો અતુલવ કરી શકે છે. વાસ્તવિકરીતે તેો અમૂર્ત આત્માનું સ્વરૂપ અમૂર્ત આત્માથીજ જાણી શકાય છે. આત્માનું સ્વરૂપ જાણવાવાળો સમ્યક્દૃષ્ટિ પુરૂષ મન, વચન કાયથી કદીપણ આત્મસ્વરૂપ

॥૧૯૬॥

સુધર્મો

જાણુવાના પ્રયત્ન કરતો નથી. તે તો માત્ર આત્માના સમ્યગ્દર્શનનું મકાશથીજ આત્માને જાણવા તેમજ જેવાનો પ્રયત્ન કરે છે અને તે સમ્યગ્દર્શનની સાથેજ પ્રગટ થવાવાળી સ્વાતુલ્યતિરૂપ અનુભવથી અથવા સ્વપરમેદ વિજ્ઞાનમય આત્માના યથાર્થ જ્ઞાનથી આત્માને જાણવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આત્મસ્વરૂપ જાણી રહ્યા પછી તે પુરૂષ તેને લાગેલ કર્મોનો નાશ કરવા પ્રયત્ન કરે છે અને આવીરીતે આત્માને અત્યંત શુદ્ધ બનાવી મોક્ષ પ્રાપ્ત કરી લે છે. એજ આત્માને કહ્યાજાઉં છું.

હવે પોતાના આત્માને નવો જીવો કોણ માને છે તે કહેવામાં આવે છે—

પ્રશ્ન—અવામ્યહં નવો જીર્ણં હૈતિ કો મન્યતે વદ ?

હૈ સ્વામિન્ ! હવે એટલું કૃપા કરીને કહે કે હું નવો છું અથવા હું જીવો છું એમ કોણ માને છે.

ઉત્તર—જીર્ણંચ દેહૈરહમેવ સાર્દં જાતોઽસ્મિ જાંર્ણંચ નવૈર્નવોઽહમ્ .

મૂર્ખો દ્વ્યબોધાદિતિ મન્યમાનઃ પ્રાપ્નોતિ દુઃખં વચસાપ્યતીતમ્ ॥૧૯૫॥

દેહસ્ય સાર્દં ન ભવામિ જીર્ણો નવસ્તથા નૈવ ભવામિ મધ્યઃ .

સુક્ષ્મઃ સ્વબોધાદિતિ મન્યમાનઃ પ્રાપ્નોતિ સૌખ્યં ચ ગતાંતરાયમ્ ॥૧૯૬॥

અર્થ—શરીર જીર્ણ અને એટલે હું જીર્ણ બન્યો છું, તથા શરીર નવું બનતાં હું નવો થયો છું એમ પોતાના આત્માને જીર્ણ અથવા નવીન તો તેજ માને છે કે જે આત્માના સ્વરૂપને જાણતો ન હોય. આત્માના સ્વરૂપને ન જાણવાથી અજ્ઞાનને લીધેજ એ એમ માને છે અને વચનથી પણ મહાદુઃખી વહોરી લે છે. પરંતુ પોતાના આત્માના સ્વરૂપને જાણનાર જ્ઞાની પુરૂષ આત્માનું યથાર્થ જ્ઞાન ધરાવતો હોઈ, એમ માને છે કે શરીર જીર્ણ બનતાં હું જીર્ણ થઈ શકતો નથી અથવા નવીન બનતાં હું નવો થઈ શકતો નથી, અથવા શરીરની મધ્યમ અવસ્થા હોતાં હું મધ્યમ થઈ શકતો નથી. એમ યથાર્થ જ્ઞાનને લીધે જેમાં કોઈ પ્રકારનો અંતરાય વિદ્ય નથી એવું આત્મજન્ય અનંતસુખ પ્રાપ્ત કરે છે.

લાવાર્થ—વાસ્તવિકરીતે આ આત્મા અનર, અમર છે. અનાદિકાલથી એની સાથે કર્મ લાગેલાં છે અને તેથીજ તે અજ્ઞાની થયો છે. એ અજ્ઞાનને કારણે પ્રતિક્ષણે નવાં નવાં કર્મોના બંધ કરતોજ જાય છે, અને પહેલાના બંધાએલ કર્મોની નિર્જરા કરતો જાય છે. તથા એ કર્મોના જેવા ઉદય હોય એ પ્રમાણે નવાં નવાં શરીર ધારણ કરે છે, અને ઇન્દ્રિય-

સાર

॥૧૯૭॥

મુખનોં

જન્ય મુખ કે દુઃખ ભોગવે છે. મનુષ્ય આયુકર્મના ઉદયથી જ્યારે આ જીવ મનુષ્ય શરીર ધારણ કરે છે ત્યારે સંસારીજીવ અજ્ઞાનતાવશાત્ શરીર નવું થતાં આત્માને પણ નવો સમજી લે છે, જ્યારે શરીર કિશોર કે યુવાવસ્થા ધારણ કરે છે ત્યારે તે પોતાના આત્માને પણ કિશોર કે યુવાવસ્થા ધારણ કરતો માને છે, અને શરીર જીર્ણ થતાં આત્માને પણ જીર્ણ થતો માને છે. આમ આયુ પૂર્ણ થતાં જ્યારે શરીર નાશ પામે છે, ત્યારે સંસારીજીવ પોતાના આત્માને મરેલ સમજે છે. આ બધી તેની સત્વ ભૂલ અને અજ્ઞાન છે. શરીર નષ્ટ પામતાં આત્મા બીજા શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે, તો એને મરેલ કહી શકાયજ નહિ. તથા જેમ શરીર નષ્ટ પામતાં આત્માને મરેલ કહી શકાય નહિ તેમ શરીર ઉત્પન્ન (નવું) થતાં પણ આત્માને નવો કહી શકાય નહિ. આમ એ સ્વયંસિદ્ધ છે કે શરીર નવું, જીવનું થતાં આત્મા નવો જીવો થતો નથી અને કદાપી મરતો પણ નથી. આત્મા શરીરથી સર્વથા ભિન્ન છે, અને જ્ઞાન મુખ્યમય છે. આ જ્ઞાનમુખ કર્મોથી ઢંકાયેલ છે. આથી કર્મોના નાશ થતાં જ્ઞાન અને મુખ પૂર્ણપણે પ્રગટે છે, અને કદાપિ એ નાશ પામતાં નથી એને ભ્રાંસ કહે છે.

હવે તત્ત્વોનું સ્વરૂપ જ્ઞાની અને અજ્ઞાની કેવીરીતે માને છે તે કહેવામાં આવે છે—

પ્રશ્ન—સૂર્વશ્ચ મન્યતે તત્ત્વં કથમજ્ઞશ્ચ મન્યતે ।

હૈ ભગવત્ ! મૂર્ખ પુરૂષ તત્ત્વોનું સ્વરૂપ કેવીરીતે માને છે અને જ્ઞાની પુરૂષ કેવીરીતે માને છે તે કૃપા કરીને કહો.

ઉત્તર—સ્યાદેકમેવાનુપમં હિ તત્ત્વં સૂર્વઃ કુલોધાદિતિ મન્યમાનઃ ।

યથાર્થતત્ત્વેન વિવંચિતઃ કૌ જહસ્વરૂપો ભવતિ સ્વયં સઃ ॥૧૭॥

તત્ત્વં પ્રણીતં ચિદચિત્પ્રભેદાત્સુસ્વપદં વૈ દ્વિવિધપ્રકારમ્ ।

જ્ઞાત્વેતિ ચૈવ હૃદિ મન્યમાનઃ સ્વજીવતત્ત્વે રમતે વિશુદ્ધે ॥૧૮॥

અર્થ—આત્માના સાચા સ્વરૂપને ન જોળખનાર અજ્ઞાની પુરૂષ અજ્ઞાનદ્વારા એમ માને છે કે આ સંસારમાં એક હુંજ ઉપમારહિત તત્ત્વ છું. મારા સિવાય બીજું કોઈ છેજ નહિ. એ પ્રમાણે તે તત્ત્વોના યથાર્થ સ્વરૂપથી વંચિત રહીને પોતે જડ સ્વરૂપ ખતી બન્ય છે. પરંતુ જે પુરૂષ આત્માના યથાર્થ સ્વરૂપને જાણે છે એ સમજે છે કે ચૈતન્ય અને જડ એવા બેદથી બે પ્રકારનાં તત્ત્વ કહેલાં છે. આમ અનેનું સ્વરૂપ સમજીને પોતાના શુદ્ધ આત્મામાં મગ્ન બને છે.

સાર

॥૧૮॥

સુધર્મો

સાધાર્થ—આ સંસારમાં બે પ્રકારનાં તત્વ કહેલાં છે. એક ચેતન અને બીજું જડ. જીવ તત્વ ચેતનરૂપ તત્વ છે અને બાકી બધું અચેતન તત્વ છે. જેમાં જ્ઞાન, દર્શન ગુણ હોય એને ચેતન કહે છે. એ જ્ઞાન દર્શન જીવમાં છે, જીવ સિવાય બીજા કોઈપણ પદાર્થમાં હોતો નથી. જ્ઞાન દર્શન આત્માનો સ્વભાવ છે. પરંતુ એ જ્ઞાન દર્શન કર્મોથી ઢંકાયેલ છે. કર્મ અચેતન છે. જ્યારે આ જીવ કૌંધાદિક કપાય ઉત્પન્ન કરે છે ત્યારે તેના આત્માની સાથે સંસારમાં ફેલાયેલ કર્મવર્ગાણુઓ મળે છે અને એજ કર્મવર્ગાણુઓ ઉદય પામતાં ફળ આપે છે. એ કર્મવર્ગાણુઓ અપ્રકર્મરૂપ પરિણામે છે અને પછી એ આઠે કર્મ પોતપોતાના નામ અનુસાર ફળ આપે છે. જ્ઞાનાવરણ જ્ઞાનને ઢાંકે છે, દર્શનાવરણ દર્શનને ઢાંકે છે, મોહનીય આત્મામાં મોહ ઉત્પન્ન કરાવે છે, વેદનીય કર્મ ઇન્દ્રિયનાં સુખદુઃખોના અનુભવ કરાવે છે, આયુ કર્મ આ જીવને શરીરમાં રોકી રાખે છે નામકર્મથી શરીરની રચના થાય છે, ગોત્ર કર્મથી ઉચ્ચ નીચતા આવે છે અને અંતરાય કર્મ કાર્યમાં વિધ્ન નાખે છે. આ પ્રમાણે આઠે કર્મો આ જીવને દુઃખ દે છે. જે જીવ આત્મા અને કર્મ બંનેના સ્વરૂપને સમજતો નથી, તે શરીરનેજ આત્મા લેખે છે. અને એ પ્રમાણે પોતાના અજ્ઞાનદ્વારાજ પોતેજ અચેતન અથવા જડરૂપ બને છે. પરંતુ જો પુરૂષ એ બંનેના યથાર્થ સ્વરૂપને જાણે છે તે આત્માની સાથે લાગેલાં કર્મોનો દુઃખદાયી માને છે અને તેથી તે કર્મોના નાશ કરી આત્મશુદ્ધિ માટે પ્રયત્ન કરે છે. સૌથી પહેલાં તે કષાયોનો નાશ કરી આવતાં કર્મ રોકે છે અને પછી ધ્યાનરૂપ તપશ્ચરણુદ્વારા પહેલાંના સંચિત કર્મોનો નાશ કરે છે. આમ તે સર્વ કર્મોનો નાશ કરી મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે છે, અને આત્મજન્ય અનંતસુખમાં લીન રહે છે.

સ.ર

હવે જ્ઞાની જામણ કરતો નથી અને અજ્ઞાની કરે છે તેનું કારણ બતાવવામાં આવે છે—

પ્રશ્ન—શઠાં ભ્રમતિ સંસારે કથં સુજ્ઞો ન વા પ્રભો !

હૈ પ્રભો ! અજ્ઞાની પુરૂષ પરિભ્રમણ શા માટે કરે છે અને જ્ઞાની પુરૂષ કેમ કરતો નથી તે કૃપા કરીને કહો.

ઉત્તર—મૂર્ખો ન બુધ્વા ચિદચિત્પ્રભેદં સ્વચ્છન્દરીત્યાશિલવસ્તુ મત્વા ।

સન્માર્ગમૂઢો હતધર્મકર્મા ભ્રમત્યવદ્યં ચ ભવાર્ણવે હિ ॥૧૯૧॥

અજીવતત્ત્વં શુભં પંચધા સ્યાત્ સ્વચિન્હતશ્ચૈવ ચ મન્યમાનઃ ।

જ્ઞાની સદા જ્ઞાનમયઃ સુખાન્ધિઃ મત્વેતિ તૃપ્તશ્ચ નિજસ્વભાવે ॥૨૦૦॥

॥૧૧૮॥

સંસ્કૃત

અર્થ—આત્માના સ્વરૂપન ન જાણનાર અજ્ઞાની પુરૂષ તત્ત્વોના ચેતન, જડ આદિ ભેદોને તો જાણતો નથી, કેવળ પોતાની ધ્રુવિયા મુજબ બધા તત્ત્વોનાં સ્વરૂપ સમજી લે છે. આથી તે મોક્ષના શ્રેષ્ઠમાર્ગથી વ્રણ રહે છે, ધર્મ કર્મને છોડી દે છે અને આ સંસારસાગરમાં અચૂક પરિવ્રમણ કરે છે. પરંતુ આત્માને જાણનાર જ્ઞાની પુરૂષ પોતપોતાના ચિન્હોથી તત્ત્વોના સ્વરૂપ ભિન્નભિન્ન માને છે. તે આત્માના સ્વરૂપને જ્ઞાનમય અને સુખસાગર માને છે તથા અજીવ તત્ત્વના પાંચ ભેદ માને છે. આમ તે ભિન્નભિન્ન તત્ત્વોનું સ્વરૂપ ભિન્ન ભિન્ન માને છે, અને એથી તે પોતાના જ્ઞાનમય આત્મસ્વભાવમાં સદા લીન રહે છે.

ભાવાર્થ—તત્ત્વોના મુખ્ય બે ભેદ છે. એક જીવ તત્ત્વ અને બીજું અજીવ તત્ત્વ. એમાં જીવ તત્ત્વ અનંત જ્ઞાનમય અને અનંત સુખમય છે. સંસારી જીવોનું એ અનંતજ્ઞાન અને અનંતસુખ કર્મોથી ઢંકાયેલ છે. જ્યારે આ જીવ કષાયથી અલગ રહી આત્મલીન બની જાય છે અને સર્વ કર્મોને સર્વથા ઉચ્છેદ છે, ત્યારે આત્મા પરમાત્મા બને છે અને એ વખતે તેનું અનંતજ્ઞાન અને અનંતસુખ પ્રગટ થાય છે અને તે અનંતકાળસુધી વિદ્યમાન રહે છે. બીજા અજીવ તત્ત્વનું પાંચ ભેદ છે. પુદ્ગલ, ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને કાળ જેમાં રૂપ, રસ, ગંધ, વર્ણ અને સ્પર્શ હોય તેને પુદ્ગલ કહે છે, એના સૌથી નાના પરમાણુને ખંડ કહે છે. પરમાણુ અત્યંત સૂક્ષ્મ અથવા સૂક્ષ્મસૂક્ષ્મ છે. બે ચાર સંખ્યાત અસંખ્યાત અનંત પુદ્ગલ પરમાણુઓના સમૂહને રકથ પુદ્ગલ કહે છે. રકથ પાણુ સૂક્ષ્મસૂક્ષ્મના ભેદથી બે પ્રકારના છે. કર્મવર્ગીણા વગેરે સૂક્ષ્મ પુદ્ગલ છે તથા પથ્થર, માટી વગેરે જે દૃષ્યવામાં આવે છે તે બધા સ્થૂળ પુદ્ગલ છે. શબ્દ પાણુ પુદ્ગલ છે. પુદ્ગલનાં અનેક ભેદ છે. જીવ અને પુદ્ગલ એ બંને તત્ત્વોમાં ચાલવાની શક્તિરૂપ છે. જે સમસ્ત પદાર્થોને રહેવાને સ્થાન આપે છે તેને આકાશ કહે છે. તેના પાણુ બે ભેદ છે. એક લોકાકાશ અને બીજા અલોકાકાશ. જે આકાશમાં સમસ્ત પદાર્થ રહે છે તેને લોકાકાશ કહે છે અને લોકાકાશની બહાર અનંત આકાશ અલોકાકાશ કહેવાય છે. લોકાકાશમાં ધર્મ અને અધર્મ દ્રવ્યો ભરેલાં છે. બંને દ્રવ્ય અમૂર્ત અને અખંડ છે. એમાંથી ધર્મદ્રવ્ય જીવ પુદ્ગલને ચાલવામાં મદદ કરે છે, અને અધર્મદ્રવ્ય જીવ પુદ્ગલને થાંભલામાં મદદ કરે છે. જ્યાંલગી ધર્મ અધર્મ દ્રવ્યો છે ત્યાંલગી લોકાકાશ છે. આ લોકાકાશના એક એક પ્રદેશ પર એક એક કાળનો અણુ છે. એમાંથી એની યથાર્થરૂપ કાળનો સૌથી નાનો ભાગ ઉત્પન્ન થાય છે, અસંખ્યાત સમયની આવલી હોય છે તથા એ આવલીમાંથી કલાક ઘડી, પળ, સેકન્ડ વગેરે સમય થાય છે. આ સમય સમસ્ત પદાર્થોના સ્વરૂપનું પરિવર્તન કરાવે છે. આ પ્રમાણે અત્યંત સંક્ષિપ્તમાં જીવ અજીવ તત્ત્વો કહ્યાં છે. એ બધાનાં સ્વરૂપ સમજીને પોતાની બુદ્ધિને યથાર્થ બનાવવી જોઈએ. પુદ્ગલાદિક ત્યાજ્ય પદાર્થોના ત્યાગ કરવો જોઈએ. કર્મોનો નાશ કરી મોક્ષપ્રાપ્તિ કરી લેવી જોઈએ. એ આત્માન

સંસ્કૃત

૧૧૨

સુધર્મો

અનંતસુખનું સાધન છે. જે પુરૂષ આ સમસ્ત તત્વોના સ્વરૂપને સમજતો નથી તે ત્યાજ્ય પદાર્થોને ત્યાગ પણ કરી શકતો નથી, તેથી કર્મોના નાશ પણ કરી શકતો નથી. અને તેથીજ તે સંસારમાં પરિભ્રમણ કર્યા કરે છે. એથી તે પરિભ્રમણમાંથી અથવા માટે આત્મામાં લીન બની કર્મવંસ કરવો જોઈએ, જેથી અનંતસુખ મળે. તેજ લવ્યજવનું કર્તવ્ય છે.

હવે તત્વોને જાણી જ્ઞાની અને અજ્ઞાની શું કરે છે તે કહેવામાં આવે છે—

પ્રશ્ન—જાનન્નજાનન્ તત્ત્વં ચ સુજ્ઞો મૂર્ખઃ કરોતિ કિમ્ ?

હે સ્વામિન્ ! તત્વોને જાણી જ્ઞાની અને અજ્ઞાની શું કરે છે તે કૃપા કરીને કહે.

ઉત્તર—અજાનમાનો વરસન્નતત્ત્વં વા તત્ત્વરૂપં ચ યથાસ્થિતં કી ।

મૂર્ખઃ સદા ક્લિશ્યતિ સૌખ્યહેતોસ્તથાપિ દુઃખી ભવતીહ દાનઃ ॥૨૦૧॥

જ્ઞાનોતિ જાનન્ વર સન્નતત્ત્વં વા તત્ત્વરૂપં સુખશાન્તિમૂલમ્ ।

તૂપ્તઃ સ્વતત્ત્વે હિ શુભે તટસ્થ-સ્તથાપિ સામ્રાજ્યસતી સર્પાપા ॥૨૦૨॥

અર્થ—આત્મસ્વરૂપ નહિ જાણનાર અજ્ઞાની પુરૂષ પોતાના શરીરમાં રહેલ સાતે તત્વોને જાણતો તો નથી, પણ તેમના સ્વરૂપને ઓળખતો પણ નથી. તત્વોના સ્વરૂપને ન જાણતાં કેવળ સુખ માટે અનેક પ્રકારના કલેશ સહન કરે છે, તોપણ આ સંસારમાં તે ગરીબ બની દુઃખી બને છે. પરંતુ આત્મસ્વરૂપ જાણનાર જ્ઞાની પુરૂષ સાતે તત્વોને જાણી લે છે, સુખ શાંતિના કારણભૂત એના સ્વરૂપને પણ જાણી લે છે અને પોતાના શુભ આત્મતત્વમાં તૃપ્ત રહે છે. જો કે તે બીજા સમસ્ત તત્વોમાં ઉદ્ધાસીનતા ધારણ કરી લે છે તોપણ શોક્ષરૂપી સામ્રાજ્યલક્ષ્મી પોતેજ એની પાસે આવે છે.

ભાવાર્થ—જીવ, અજીવ, આશ્રવ, બંધ, સંવર, નિર્જરા અને મોક્ષ એવા બેઢથી સાત તત્વો છે. એમાંથી જીવ અજીવનું સંક્ષિપ્ત વર્ણન પહેલા શ્લોકમાં કર્યું છે. કષાયોના નિમિત્તથી જે કર્મવર્ગાણાઓ આત્માની સાથે મલવા સન્નુપ થાય છે એને આશ્રવ કહે છે અથવા કર્મોનું આવણું તે આશ્રવ છે. એ કર્મવર્ગાણાઓનું આત્માની સાથે મળી જવું તેને બંધ કહે છે. ઉત્તમ ક્ષમા, માર્દવ આદિથી આશ્રવને રોકી દેવો તેને સંવર કહે છે, પૂર્વસંચિત કર્મોના એકદેશ ક્ષય થવો નિર્જરા

॥૨૧॥

૬૫૪૦

છે, અને સમસ્ત કર્મોના ક્ષય થવા મોક્ષ છે. જે પુરૂષ આ સાતે તત્ત્વોને યથાર્થરીતે ગ્રહણ કરે છે, અથવા પ્રથમ તેનું સ્વરૂપ સમજી લે છે તે પુરૂષ આશ્રવ બંધને નષ્ટ કરી સંવર અને નિર્જરા ગ્રહણ કરે છે. સંવરથી આવતાં કર્મ રોકે છે અને નિર્જરાથી પર્વસંચિત કર્મોના વ્યય કરે છે. આમ તે સર્વ કર્મોને સર્વથા નષ્ટ કરી મોક્ષ પામે છે આ સંસારમાં મોક્ષ તત્ત્વ પ્રાપ્ત કરવામાંજ મનુષ્ય જન્મની સાર્થકતા છે. જે પુરૂષ આ સાતે તત્ત્વોને જાણતો નથી તે નતો આશ્રવ બંધથી આત્માને બચાવે છે, ન તો કર્મોના નાશ કરી આત્માની અનંત જ્ઞાનમય, અને અનંત સુખમય વિભૂતિ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. એથી તે સુખની વાંચ્છાએ પ્રયત્ન કરવા છતાંપણુ યથાર્થ સુખથી વંચિત રહે છે, તથા ધ્વન્દ્વચળન્ય સુખને સુખ માની એમાં મગ્નશીલ રહે છે, એના માટે વિધવિધ પાપ કરે છે અને પાપોથી તીવ્ર કર્મોના બંધ કરી સંસારસાગરમાં સદાકાલ પરિવ્રમણ કરે છે. આથી ભવ્યજીવોએ આ સાતે તત્ત્વોનું સ્વરૂપ જાણી, આશ્રવાદિક હેય પદાર્થોના ત્યાગ કરી, મોક્ષાદિ ઉપાદેય તત્ત્વોને પ્રાપ્ત કરી આત્મકલ્યાણ કરવું જોઈએ.

સાર

હવે જ્ઞાની અને અજ્ઞાની કેના માટે પ્રયત્ન કરે છે તે કહેવામાં આવે છે—

પ્રશ્ન--કિમર્થં યતતે સૂર્યઃ સુજ્ઞો વા વદ મે પ્રમો ?

હૈ પ્રમો, કૃપા કરી એટલું સમજાવો કે જ્ઞાની પુરૂષ શાને માટે પ્રયત્ન કરે છે અને અજ્ઞાની પુરૂષ શાને માટે પ્રયત્ન કરે છે

ઉત્તર—પ્રવૃત્તિમાર્ગં ચ નિવૃત્તિમાર્ગં સૂર્યો નિજસ્વરૂપમ્ ॥

પ્રવૃત્તિમાર્ગસ્ય ચ દુઃસ્વદસ્ય પ્રવર્દનાર્થં યતતેડથ નિત્યમ્ ॥૨૦૩॥

પ્રવૃત્તિમાર્ગં ચ નિવૃત્તિમાર્ગં જ્ઞાનીતિ જાનન્ સ્વપદં યથાવત્ ॥

પ્રવૃત્તિમાર્ગં યતતે વિદાય નિવૃત્તિમાર્ગેણ શિવં ચ ગન્તુમ્ ॥૨૦૪॥

અર્થ—આત્માના સ્વરૂપને ન જાણનાર અજ્ઞાની પુરૂષ ન તો પ્રવૃત્તિમાર્ગને જાણે છે, ન નિવૃત્તિ માર્ગને જાણે છે, અથવા ન આત્મસ્વરૂપને જાણે છે. એથી તે અત્યંત દુઃખદાયક પ્રવૃત્તિમાર્ગની વૃદ્ધિ કરવા માટે સદા પ્રયત્ન કર્યા કરે છે. પરંતુ આત્માનું સ્વરૂપ જાણનાર જ્ઞાની પુરૂષ પ્રવૃત્તિ માર્ગનું પણ સ્વરૂપ જાણે છે અને નિવૃત્તિમાર્ગનું પણ સ્વરૂપ જાણે છે, અને આત્માનું યથાર્થ સ્વરૂપ પણ જાણે છે. એથી તે પ્રવૃત્તિમાર્ગને છોડીને નિવૃત્તિ માર્ગદ્વારા મોક્ષ પામવા પ્રયત્ન કરે છે

#૧૨૨#

સમ્યક

ભાવાર્થ—જે કર્મોમાં મન, વચન, કાય અને ઇન્દ્રિયોની પ્રવૃત્તિ હોય એ કાર્યો કરવાં એ પ્રવૃત્તિમાર્ગ કહેવાય. સંસારનાં જીવંત કાર્ય છે તે બધાં પ્રવૃત્તિમાર્ગરૂપ છે. તથા જે કાર્યોમાં મન, વચન, કાય અને ઇન્દ્રિયોની વૃત્તિ રોકાય એ કાર્યો કરવાં તે નિવૃત્તિમાર્ગ છે. યુમિ સમિતિ આદિ જીવંત તપ છે એ બધું નિવૃત્તિમાર્ગ કહેવાય. પ્રવૃત્તિમાર્ગથી આસવ બંધ થાય છે અને નિવૃત્તિમાર્ગથી સંવર નિર્જરા થાય છે. ઉપર લખવા મુજબ એ બંને પર સિદ્ધ થાય છે કે પ્રવૃત્તિમાર્ગ સંસારમાં પરિવ્રજાણુનું સાધન છે અને નિવૃત્તિમાર્ગ સાક્ષાત્ મોક્ષનું સાધન છે. મોક્ષપ્રાપ્તિ નિવૃત્તિમાર્ગથી જ થાય છે. પ્રવૃત્તિમાર્ગથી કદાપિ, કોઈપણ કાર્ય, મોક્ષપ્રાપ્તિ થઈ શકતી જ નથી. એથી નેનાં યથાર્થ સ્વરૂપ જાણી પ્રવૃત્તિમાર્ગનો ત્યાગ કરવો જોઈએ અને નિવૃત્તિમાર્ગ ધારણ કરી મોક્ષ પ્રાપ્ત કરી આત્મકલ્યાણ કરવું જોઈએ.

હવે આત્મામાં સંતુષ્ટ રહેનાર જીવ બીજાઓની સાથે આતમીય કરે છે કે નહિ તે કહેવામાં આવે છે.

પ્રશ્ન—સ્વાત્મતુષ્ટઃ પરૈઃ સાર્દ્ધં બ્રવીતિ યે ન વા વદ ?

હે સ્વામિનું ! પોતાના આત્મામાં સંતુષ્ટ રહેનાર બીજાઓ સાથે આતમીય કરે છે કે નહિ તે કૃપા કરીને કહો.

હત્ત—ધર્મોપ્યધર્મોસ્તિ ન મોઽપિ કાલસ્તસ્વાદર્જીવો મુવિ પુદ્ગલોપિ ।

નાહં જીવોઽસ્મિ યથાર્થદષ્ટ્યા ચિન્માત્રમૂર્તિઃ સ્વપદેસ્મિ ગુપ્તઃ ॥૨૦૫॥

તન્નૈવ મિત્રાશ્ચ મદન્યજીવાસ્તતઃ પ્રમો કેન સમં બ્રવીમિ ।

વિચાર્ય ચૈવં હિ પુનઃ પુનશ્ચ શ્રીકૃત્યુર્સિધુર્બરસૂરિરેવ ॥૨૦૬॥

સ્વાનન્દતુષ્ટોઽસ્થિલવિશ્વબન્ધુઃ સુલપદે સ્વાત્મચતુષ્ટયે હિ ।

ચમ્બૂવ પૂતે સ્વપદે સુગુપ્તો માનુઃ પમાયમિવ ભવ્યબન્ધુઃ । ૨૦૭।

અર્થ—આ સંસારમાં ધર્મ, અધર્મ, આકાશ, કાલ અને પુદ્ગલ એ અજીવ પદાર્થ છે. જે યથાર્થરૂપે જોઈએ તો મેં ન તો ધર્મદ્રવ્ય છું, ન અધર્મદ્રવ્ય છું, ન આકાશદ્રવ્ય છું, ન કાલદ્રવ્ય છું અને ન પુદ્ગલદ્રવ્ય છું. આથી યથાર્થદૃષ્ટિથી

સુધર્મો

હું અણુવ નથી, હું તો પોતાના આત્મામાં સદાકાલ ગુપ્ત રહેવાવાનો ચૈતન્યમાત્ર મૂર્તિ છું. જેણે હું ચૈતન્યમાત્ર મૂર્તિ છે તેવોજ મારાથી ભિન્ન દેખતા અન્ય જીવો પણ સર્વ ચૈતન્યમાત્ર મૂર્તિ છે, એ પણ પુરૂગણ, ધર્મ, અધર્મ આકાશ અને કાલ એ પાંચરૂપ અણુવ નથી. એથી મારાથી સર્વ ભિન્ન જીવો પણ મારી સમાન ચૈતન્યમય છે એથી હું ભગવન્ ! હું કોની સાથે વાતચીત કરું. સંસારમાં જટલા જીવ છે તે સર્વ ચૈતન્યમય છે, અને પોતપોતાના આત્મામાં ગુપ્ત છે. એથી તેમની સાથે વાતચીત થઈ શકતી નથી, તથા અણુવ પદાર્થોથી પણ ખાતચીત થઈ શકતી નથી. આથી સંસારમાં બીજા કોઈ વસ્તુ આકી રહી જતી નથી કે જેની સાથે વાતચીત કરું. તેથીજ હું ભગવન્ ! હું કોઈની સાથે ખાતચીત કરતો નથી. આ વાતને વારંવાર વિચાર કરી, જેમ સૂર્ય પોતાની પ્રભામાં ગુપ્ત રહે છે, તેમ પોતાના આત્મજન્ય આનંદમાં સંતુષ્ટ રહેનાર, વિના કારણ સંસારના સમસ્ત જીવોના બંધુ અને ખાસ કરીને ભવ્યજીવોના બંધુ એવા આચાર્યપ્રવર શ્રીકૃષ્ણસાગરસ્વામી અત્યંત મુખ દેનાર, પરમપવિત્ર અને પોતાના આત્માના અનંત ચતુષ્ચોથી મુશોભિત એવા પોતાના શુદ્ધ આત્મામાં સદાકાલ ગુપ્તરૂપથી ખિરાજમાન રહે છે.

ભાવાર્થ—પોતાના આત્મામાં સંતુષ્ટ રહેનાર બીજા કોઈપણ પ્રકારના પદાર્થ સાથે સંબંધ રાખતો નથી. તે તો સદાકાળ આત્મામાંજ લીન રહે છે. એ બીજાઓની સાથે કદાપિ પણ વાતચીત કરતો નથી. અથવા જે બીજાઓ સાથે વાતચીત કરે છે અથવા કરવા ચાહે છે તે પોતાના આત્મામાં લીન થઈ શકતો નથી. એથી તે ઉત્તરેત્તર બરાબર સિદ્ધ થાય છે કે આત્મામાં સંતુષ્ટ રહેનાર જીવ કદાપિ બીજાઓ સાથે વાતચીત કરતોજ નથી. આચાર્યપ્રવર શ્રીકૃષ્ણસાગર સ્વામી આ સિદ્ધાંતને અનુસરીતેજ પોતાના આત્મામાં લીન રહે છે. આજ કથ્યાણુકારક છે.

એ રીતે આચાર્યપ્રવર કૃષ્ણસાગર સ્વામીએ રચેલ શ્રી મુધર્મેષદેશામૃતસાર નામન શ્રેયનો

“ આત્મતત્ત્વોપદેશવર્ણન ” નામે બીજો અધ્યાય સમાપ્ત થાય છે.

૧૧૨૪

મુધર્મો

અથ પ્રશસ્તિ.

સાર

ન્યાયં નયં વ્યાકરણં ન છન્દો નિજાત્મવિદ્યાં સ્વસુધાં પવિત્રામ્ ।
 જાનામિ કાવ્યં ન વિશેષશાસ્ત્રં તથાપિ બુદ્ધ્યા સુખશાંતિદાતુઃ ॥૧॥
 દીક્ષાગુરોરેવ ચ શાંતિર્સિંધોર્વિદ્યાગુરોરેવ સુધર્મસિંધોઃ ।
 કૃપાપ્રસાદાન્નિજતત્ત્વદાત્રી સુધર્મશિક્ષા લિખિતા મયેયમ્ ॥૨॥

અર્થ—હું [આચાર્ય શ્રીકૃષ્ણસાગર સ્વામી] ન તો ન્યાયશાસ્ત્ર બાહ્યું છું, ન વ્યાકરણ શાસ્ત્ર, ન છન્દશાસ્ત્ર બાહ્યું છું, ન પોતાના આત્માને માટે અમૃતરૂપ પવિત્ર અધ્યાત્મવિદ્યા બાહ્યું છું, ન કાવ્યશાસ્ત્ર તથા અન્ય વિશેષશાસ્ત્ર બાહ્યું છું. તથાપિ સુખશાંતિ દેવાવાળા મારા દીક્ષાગુરુ આચાર્યપ્રવર શ્રીશાંતિસાગરજીની કૃપાથી તથા મારા વિદ્યાગુરુ આચાર્ય શ્રીસુધર્મસાગરજીની કૃપાથી પોતાના આત્મતત્ત્વનો સ્વરૂપને પ્રકાશમાન કરવાવાળી આ આચાર્ય શ્રીસુધર્મસાગરજીની શિક્ષા મેં અલ્પ-બુદ્ધિ અનુસાર લખી છે.

સુધર્મસિંધોઃ ગુરોઃ સકાશાત્ ચચ્છિક્ષિતં તત્સકલં ગૃહીત્વા ॥

સુધર્મદેશામૃતસાર નામ્નિ ગ્રંથે પવિત્રે લિખિતં મયેદમ્ ॥૩॥

અર્થ—ગુરુવર્ય આચાર્ય સુધર્મસાગરજીની પાસેથી જે કંઈ શિક્ષા શ્રદ્ધા કરી તે બધી એકત્ર કરીને મેં સુધર્મોપદેશામૃતસાર નામના પવિત્ર ગ્રંથમાં લખી છે.

ગ્રંથં હ્યમું વાંચ્છિતદં પવિત્રં પઠન્તિ ગાયન્તિ નમન્તિ નિત્યમ્ ॥

તદર્થમેવં હૃદિ ધારયન્તિ ત એવ ભવ્યાશ્ચ વિચારશીલાઃ ॥૪॥

સામ્રાજ્યલક્ષ્મી સુત્વદાં યથેષ્ટં ધર્માનુકૂલં ચ નિજાત્મવંધુમ્ ॥

લઙ્ઘ્વા લમન્તે હજરામરત્વં ક્રમાત્તથાનન્તચતુષ્ઠ્યં ચ ॥૫॥

॥૧૨૫॥

અર્થ—જે ભવ્યજીવ પોતાની બધી ઇચ્છાઓ પૂર્ણ કરવાવાળા આ પવિત્ર ગ્રંથને વાંચે છે, ગાય છે અથવા હૃદયે નમસ્કાર કરે છે તે પુરૂષો આ સંસારમાં વિચારશીલ કહેવાય છે. એવા પુરૂષો સુખ દેવાવાળી સામ્રાજ્યલક્ષ્મીને યથેષ્ટ પ્રાપ્ત કરી

સુધર્મો

લે છે, તથા ધર્માનુકૂલ ચાલવાવાળા પોતાના ભાઈબંધુઓને પ્રાપ્ત કરી લે છે. અંતમાં તે પુરુષો પોતાના આત્માના અનંતચતુષ્થયોને પ્રાપ્ત કરી અજરામરપદ અથવા મોક્ષપદ પામે છે.

બોધિ સમાધિ સુલ્લદાં સુવિધાં ક્ષમાકૃપાશાંતિદયાસુધૈર્યમ્ ॥

શ્રીશાંતિનાથઃ સુલ્લશાંતિપૂર્ણો ધર્માનુકૂળાં વિદધાતુ બુદ્ધિમ્ ॥૬॥

અર્થ—અનંતસુખ અને અનંતશાંતિના સાગર એવા ભગવાન શ્રીશાંતિનાથ સોળમા તિથેકર પરમદેવ મને રત્નત્રય પ્રદાન કરે, સમાધિ પ્રદાન કરે, સુખ દેવાવાળી અધ્યાત્મવિદ્યા પ્રદાન કરે, ક્ષમા, કૃપા, શાંતિ, દયા અને શ્રેષ્ઠ ધૈર્ય પ્રદાન કરે તથા ધર્માનુકૂલ ચાલવાવાળી સુબુદ્ધિ આપે.

પાવાગઢક્ષેત્ર યાત્રાનું વર્ણન.

ભોગીકાલ જેટાલાલ માણિકલાલ ધર્મિણઃ । વાડીચાલમથાલાલ છાત્રાલાલ વિનોદિનઃ ॥૧॥

નાથાલાલ મળીલાલ-કચરાલાલદાનિનઃ ॥ ધુરાલાલમુખનલાલ કેશવલાલ જ્ઞાનિનઃ ॥૨॥

દાનાર્ચાધર્મનિષ્ઠાશ્ચ જાંબુડીપ્રાપવાસિનઃ ॥ ધ્રીપાક્ષગદયાગ્રાર્થ કૃતવન્તઃ સુપ્રાર્થનામ્ ॥૨॥

સ્વીકૃત્ય પ્રાર્થનાં તેષાં ધર્મોદ્યોતનદેતવે ॥ પૂર્વોક્તશ્રાવકૈઃ સાર્દઃ જિનધર્મપ્રભાવકૈઃ ॥૪॥

વિપુલશ્રાવિકાભિશ્ચઃ બહુભિર્બ્રહ્મચારિભિઃ ॥ તપસ્તુષ્ટેન ધીરેણ નમિસાગરયોગિના ॥૫॥

ધ્વજાતોરણવંદાદિ શોભિતૈર્જિનમંદિરૈઃ । સાર્દઃ ચચાલ પૂતાત્મા હ્યાચાર્યકુંથુમાગરઃ ॥૬॥

દાન પૂજા આદિ ધર્મકાર્યોમાં રત રહેનાર ભોગીલાલ મગનલાલ શાહ, શેઠ જેઠાલાલ મગનલાલ શાહ, શેઠ માણિકલાલ લીલાચંદ ગાંધી, શેઠ વાડીલાલ કોદરલાલ ગાંધી, શેઠ છખાલાલ મોતીચંદ કોટડીઆ, શેઠ અમથાલાલ સાકળચંદ શાહ, શેઠ મણીલાલ દેવચંદ શાહ, શેઠ નાથાલાલ માણિકચંદ મહેતા ક્તેપુર, શેઠ કચરાલાલ મગનલાલ કોટડીઆ ગઢોડા, શેઠ ધુરાલાલ તલોદ સ્ટેશન, શેઠ કેશવલાલ ગુલામચંદ ગાંધી, શેઠ મક્તલાલ હાથીચંદ ગાંધી તલોદ સ્ટેશન આદિ જ્ઞાની, દાની અને ધાર્મિક પુરુષોએ પાવાગઢ સિદ્ધક્ષેત્રની યાત્રા કરવા જવા વિનંતી કરી. આચાર્ય શ્રીકુંથુસાગરજીએ ધર્મને વિશેષ પ્રકાશ કરવા

॥૧૨૬॥

મુદ્રર્થો

એમની એ વિનંતિ માન્ય રાખી અને જનધર્મની પ્રભાવના કરતા ઉપર બુદ્ધિ બધા શ્રાવણની સાથે અને શ્રાવિકાઓની સાથે અને પ્રજાવાસીઓ સાથે તથા તપશ્વરણથી સંતોષ પામતા ધીરવીર મુનિ શ્રીનમિસાગરજી સાથે અને ક્ષત્ર, તોરણ, ઝંડા, આદિ ઉપકરણોથી મુશોભિત જનાલય સહિત પવિત્ર આત્માથી આચાર્ય શ્રીકૃત્યુસાગરજી જંબુદી ગામથી ઉપડ્યા.

ગ્રંથનિર્માણપૌનાદૌ દક્ષશ્ચ પુરુષોત્તમઃ ॥ હાનપત્ની નદીં લંઘ્યાચ્છલત્કતેપુરં પતિ ॥૭॥

અર્થ—ગ્રંથ રચના કરવામાં તથા મૌનધારણ કરવામાં અત્યંત ચતુર એવા પુરુષોત્તમ આચાર્ય શ્રીકૃત્યુસાગરજી હાથમતી નદી ઓળંગીને ફતેપુર તરફ આવ્યા.

તત્ર સંબોધ્ય ભવ્યાન્ હિ તતોચ્છલ્લોદકમ્ ॥ મપંતાદાગતાન્ ભવ્યાન્ તત્ર સંબોધ્ય ધીરધીઃ

ત્યાં અનેક ભવ્યોજીવોને ઉપદેશ દધે. તલોદ નામના નગરમાં આવ્યા. ત્યાં ચારેખાજીથી ઘણા ભવ્યોજીવો આવ્યા હતા. તેમને ઉપદેશ દીધો અને પછી એ ધીરવીર મહાત્મા આગળ આવ્યા.

વડાશીનોરડેપાઈ ગતઃ કુર્વસ્તપાંજપમ્ ॥ તત્રાપિ બોધ્ય ભૂપાદીન્ કૃત્વા શુદ્ધિં તતોઽચ્છત્ ॥૯॥

તલોદથી ચાલી વડાગામ ઉમાઘમાં પહોંચ્યા. અહિં તેમણે ઘણાંજ જપ તપ કર્યાં, અને અનેક રાજાઓને ઉપદેશ દીધો. પછી ધર્મપથશુદ્ધિ કરતા કરતા આગળ આવ્યા.

પેસવં વાત્રકં લંઘ્ય શેવાલિં ગોધરાં ગતઃ ॥ તત્ર સંબોધ્ય જીવાન્ હિ માર્ગે કુર્વન્ પ્રભાવનામ્ ॥

માર્ગમાં મેશ્વો અને વાત્રક નદી ઓળંગી, અનેક બકારતી ધર્મપ્રભાવના કરતા કરતા ભવ્યોજીવોને ઉપદેશ દેતા દેતા શેવાલિ તથા ગોધરા નગરમાં પહોંચ્યા.

તતોઽચ્છલ્લનૈર્લંઘ્ય મહીસાગરમાજમામ્ ॥ સર્વંત્ર કારયન્ શાન્તિં હાલલં કામદો ગતઃ ॥૧૧॥

ત્યાંથી ધ્રીમેધીમે ચાલી મહીસાગર, આજમા, વગેરે નદિ ઓળંગી સર્વની ઈચ્છા પૂર્ણ કરનાર શ્રીકૃત્યુસાગરજી આચાર્ય સર્વ શાંતિ કરતા હાલોલ નગરમાં પહોંચ્યા.

તત્ર પાવાગઢં યત્ર ગતા મુક્તિં દિગંબરાઃ ॥ લવકુશાદિમુલ્યાશ્ચ શ્રીપંચકોટિયોગિનઃ ॥૧૨॥

ત્યાંથી આગળ ચાલી આચાર્ય શ્રીકૃત્યુસાગરજી પાવાગઢ પહોંચ્યા. ત્યાંથી લવ, કુશ વગેરે પાંચ કરોડ મુનિરાજે ભક્ષ ગયા છે.

સાર

॥૧૨૭॥

ચરણપાદુકાં નત્વા ભક્ત્યા સ્તુત્વા પુનઃ પુનઃ તત્ર પાવાગઢે પૂતે વધાયોગો ધૂનભદ્રા ॥૧૩॥
 અત્યંત પવિત્ર એવા પાવાગઢ સિદ્ધક્ષેત્રપર પહોંચી લવકુશની ચરણપાદુકાને ભક્તિપર્વક નમસ્કાર કરી, વારંવાર સ્તુતિ
 કરી અને એજ વખતે આ પવિત્ર ક્ષેત્રપર ચોમાસું નકિક કર્યું.
 આષાઢશુક્લપક્ષે ચ ચતુર્દશ્યાં શુભે દિને ॥ ન્યાયનીતિદયાનિષ્ઠે રાજ્યે વૃદિશમૂપતેઃ ॥૧૪॥
 પંચષષ્ટ્યાધિકે પૂતે ચતુર્વિંશતિકે શતે ॥ વર્ષે વરિપ્રભોર્માસે સ્વર્મોક્ષદાયિનઃ મતામ્ ॥૧૫॥
 વ્રતનિયમનિષ્ઠેન ગુર્વાજ્ઞાપાલકેન ચ ॥ શ્રીનમોર્સિંધુના સાર્દે શુભકેનાદિર્સિંધુના ॥૧૬॥
 સ્થિત્વા લવકુશાદીનાં પાદમૂલે શિવપ્રદે ॥ મૃધર્મોપદેશામૃતસારોયં લિખિતો મયા ॥૧૭॥
 સ્વાનન્દસૌખ્યતુષ્ટેનાર્હદ્ધર્મરાસિકેન ચ ॥ શ્રીકૃત્યુર્સિંધુના ભક્ત્યાચાર્યેણ કામદેન હિ ॥૧૮॥

પોતાના ચિદાત્મ આત્મસુખમાં સંતુષ્ટ રહેનાર, સર્વની ઇચ્છાઓને પૂર્ણ કરનાર અને ભગવાન અરહંતે ઉદ્ધલ ધર્મન
 રસપાન કરનાર મેં આચાર્ય શ્રીકૃત્યુસાગરજીએ સજ્જન પુરોષને સ્વર્ગ, મોક્ષ દેવાવાળો આ મુધર્મોપદેશોમૃતસાર
 નામનો ગ્રંથ ભગવાન મહાવીર સ્વામીના મોક્ષમાં ગયા આઠ ૪૬૫ મા વર્ષનાં અષાઢ સુદ ચૌદસને દિવસે ન્યાય, નીતિ અને
 ધ્યાની સાથે રાજ્ય કરવાવાળા શ્રીદીશના રાજ્યમાં પોતાના ગુરૂની આજ્ઞાને પાલન કરનાર તથા પોતાના વ્રત નિયમમાં અત્યંત
 નિષ્ઠ એવા મુનિ શ્રીનમિસાગર સાથે તથા શુદ્ધલક આદિસાગરની સાથે શ્રી લવ અને કુશના મોક્ષમુખ દેવાવાળા ચરણક્રમ
 લોની પાસે બેસીને લખી પૂર્ણ કર્યો છે.

મુધર્મોપદેશામૃતસારોઽયં ગ્રંથસત્ત્વમ્ । ધર્મોત્તમં દિશન્ભવ્યાન જીયાદાચન્દ્રમણ્ડલમ્ ॥૧૯॥

આ મુધર્મોપદેશામૃતસાર નામનો ઉત્તમ ગ્રંથ લખ્યજીવોને ઉત્તમ ધર્મનો ઉપદેશ દેતો યાવત્પ્રદ્રદિવાકરો ચિરંજીવ રહે.

મુનયઃ કુંદકુંદાચ્યા કલૌ મુધર્મરક્ષકાઃ ॥ કુર્વંતુ જગતઃ શાંતિં ધર્મવૃદ્ધિં પુનઃ પુનઃ ॥૨૦॥

આચાર્ય શ્રીકુંદકુંદાદિક આ કલિકાલમાં શ્રેષ્ઠધર્મની રક્ષા કરવાવાળા છે. એથી એ મુનિરાજ સંસારભરમાં શાંતિ અર્પે
 અને વારંવાર ધર્મની વૃદ્ધિ કરે.

श्री सुधर्मोपदेशामृतसारः समाप्तः